

**Р. ДИЛОВАРОВ, Н. ҚОДИРОВ,
А. САМИЕВ, А. ИМОМОВ**

ГЕОГРАФИЯИ

материкҳо ва уқёнусҳо

7

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри дуюм

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2023**

ТДУ (УДК) 91(075)+371.671+373

ТКБ (ББК) 26.8Я72+74.262.6

Д-58

Д-58. Диловаров Р., Қодиров Н., Самиев А., Имомов А. **Географияи материкҳо ва укёнусоҳо.** Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Нашри дуюм. – Душанбе. “Маориф”, 2023. – 272 саҳ.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову ораста дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN 987-99985-0-535-3

Моликияти давлат

© МАОРИФ, 2023

ПЕШГУФТОР

Холо шумо китоби нави географияро дар даст доред. Дар ин китоб маълумоте вучуд дорад, ки барои ҳар як шахси маърифатнок зарур мебошад. Аз китоб оид ба табиати материкҳо, укёнусҳо ва тарзи ҳаёти одамон дар кишварҳои гуногуни рӯи Замин маълумот мегиред.

Сохтори китоб чӣ гуна аст? Дар китоб се фасл вучуд дорад, ки ҳар кадоми он аз якчанд мавзӯ иборатанд. Ҳар як мавзӯ дар худ оид ба масъалаи омӯхташаванда мазмуни муайян дорад. Ҳангоми хондани матнҳо онҳоро таҳлил кардан зарур аст. Чудо кардани чизи муҳим дар матн ва муайян кардани алоқамандии он бо харита, расм ва нақшаҳо дониши шуморо меафзояд. Баъзе ҷойҳои матн бо хатти махсус навишта шудааст, ки онро ба осонӣ фарқ кардан мумкин аст. Ба ин қисми матнҳо диққат диҳед, зеро маҳз онҳоро дар хотир гирифтани лозим аст. Ба ғайр аз матн, дар китоб харитаҳои географӣ ҷой дода шудаанд, ки манбаи муҳими ба даст овардани донишҳои нав мебошанд.

Ба харитаҳо, расмҳо ва нақшаҳои китоб диққат диҳед. Онҳо бо матнҳо саҳт алоқаманданд ва аз рӯи онҳо маълумоти навро ба даст овардан мумкин аст. Хулосаи охири матнҳои китоб ба шумо маънои асосии мавзӯи омӯхташавандаро дар шакли фишурда пешниҳод менамояд. Дар асоси онҳо шумо хулосаи худро бароварда метавонед. Аз рӯи саволу супориш ва тестҳои китоб шумо дониши худро санчида метавонед. Инчунин, саволу супоришро барои муҳокима ва суҳбат бо ҳамсинфон ва падару модарон истифода бурдан мумкин аст. Дар вақти кор бо китоб аз харитаҳои мавзӯии атлас ва харитаҳои тарҳии он истифода бурдан хуб аст.

Китобро эҳтиёт кунед. Барои навиштани он муаллифон заҳмати зиёд кашидаанд, меҳнати онҳоро қадр кардан лозим аст. Баъди хатми омӯзиши географияи материкҳо ва укёнусҳо китобатонро дар китобхона нигоҳ доред ё ба хонандагоне, ки соли оянда ин фанро меомӯзанд, тухфа кунед. Мо бисёр хурсанд мешавем, агар шумо китобро самаранок истифода баред.

Ба шумо барор меҳоҳем.

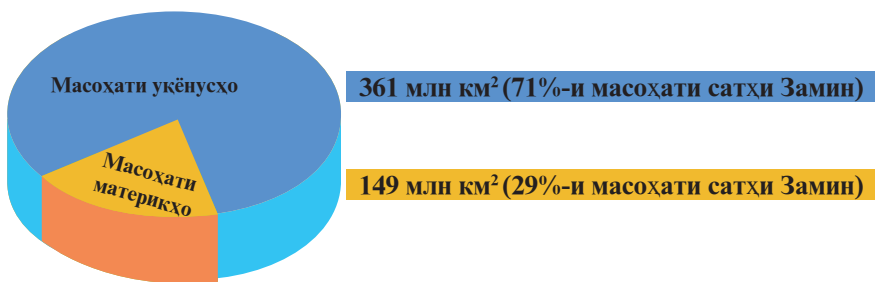
Муаллифон

§ 1. МУҚАДДИМА. ГЕОГРАФИЯИ МАТЕРИКҲО ВА УҚЁНУСҲО ЧИРО МЕОМЎЗАД?

Ба хотир меорем:

- ♦ “*Географияи табиӣ (умумӣ)*” чиро меомӯзад?
- ♦ *Кадам роҳҳои Таҳқиқоти географӣ ва сарчашмаҳои маълумоти географӣ ба шумо маълум аст?*

Дар синфи 6-ум шумо географияи табииро омӯхтед, ки дар натиҷа оид ба гуногунии табақаи географӣ ва қисмҳои он – литосфера, атмосфера, гидросфера ва биосфера маълумот ба даст овардед. Дар синфи 7-ум шуморо боз ҳам маълумоти аҷибтар интизор аст. Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум шумо бо табиати бою рангини материкҳо ва уқёнусҳо, ки масоҳат, табиат ва аҳолии яхела надоранд, шинос мешавед.

Аз омӯзиши географияи материкҳо ва уқёнусҳо шумо ба бисёр саволҳои худ ҷавоб мегиред. Барои чӣ дар материкҳо ҳамвориҳои васеъ ба минтақаҳои кӯҳсор табдил меёбанд? Чаро дар баъзе материкҳо ҳарорат ниҳоят гарм ва дар дигараш хунук аст? Кадом ҳодисаҳои табиӣ дар уқёнусҳо ба амал меоянд? Материкҳоро аз қитъаҳои олам чӣ гуна фарқ мекунанд? Инчунин, шумо оид ба ҷойгиршавии одамон дар материкҳо ва тарзи ҳаёти аҳолии давлатҳои алоҳидаи ҷаҳон маълумот мегиред.

Ҳамин тариқ, «Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» шароити сарватҳои табиӣ материкҳо ва уқёнусҳо, проблемаи истифодаи онҳо, инчунин, аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсонро дар гӯшаҳои гуногуни қураи Замин меомӯзад.

Манбаҳои маълумоти географӣ ва усулҳои аз худ кардани онҳо. Барои омӯзиши табиати материкҳо ва уқёнусҳо аз роҳи усулҳои гуногуни таҳқиқотӣ истифода мекунанд. Яке аз роҳҳои

асосии таҳқиқоти омӯзиши география ин мушоҳида ва ченкунӣ мебошанд, ки дар натиҷаи онҳо маълумоти аввалиндараҷа оид ба хусусияти унсурҳои табиати материкҳо ва укёнусоҳо ҳам оварда мешаванд. Мушоҳидаҳо ва ченкуниҳо дар вақти экспедицияҳо, ҳангоми бевосита дар объекти мушоҳида вучуд доштан, масалан, дар истгоҳҳои таҳқиқоти Антарктида, гузаронда мешаванд. Таҳқиқотро бисёр вақт бо истифода аз киштиҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, ҳамсафарҳои сунъии Замин ва тайёраҳои махсус мегузаронанд. Дар асоси маълумоти бадаст овардашудаи географӣ сурӯҳҳои объектҳои географӣ, шаклҳои релеф, анбуҳҳои ҳавои даврзананда (сиклонҳо ва антисиклонҳо), дарёҳо бо сарбанд ва обанборҳои сохташуда, инчунин, харитаҳои географиро таҳия мекунанд.

Дар фанни география, ҳамчунин, аз усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаранд. Гирифтани маълумоти дуумдараҷа дар ҳамон вақт истифода мебаранд, ки агар объекти географиро бевосита мушоҳида кардан имкон надошта бошад. Дар ин ҳолат олимони таҳқиқотчӣ аз усулҳои пешини маълуми батартибоварии маълумот истифода мебаранд. Маълумоти дуумдараҷа олимони тадрисчи (охиста-охиста) ба даст меоранд. Барои онҳо манбаи асосии маълумот харита, хусусан, харитаҳои мавзӯӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯйи таҳлили харитаҳо хусусияти ҳодисаҳои муқоиса карда, тасвири қаламрави муайянро сохтан мумкин аст.

Маълумоти дуумдараҷаи географиро, инчунин, аз ҷадвалҳо, диаграммаҳо, графикҳо ва нақшаҳо ба даст овардан мумкин аст. Яке аз усулҳои ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин тавсифи объектҳо мебошад. Хусусан, онро ҳангоми тавсиф додани хусусиятҳои табиати материкҳои алоҳида, давлатҳо, баҳрҳо, ҷазираҳои асрорангез ва ғайра истифода мебаранд. Айни ҳол барои тавсифи объектҳои географӣ аз видеосабтҳо, синамо ва намоишҳои телевизионӣ истифода мебаранд. Манбаи нави ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин Системаи маълумоти географӣ (СМГ) мебошад, ки барои таҳлил ва пешниҳоди маълумот аз компютер ва шабакаи интернетӣ истифода мебаранд.

Дар дарсҳои географияи материкҳо ва укёнусоҳо шумо низ таҳқиқоти ба худ хоси материкҳо ва укёнусоҳо бо усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаред.

Хулоса:

- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳо шароити табиӣ ва сарватҳои табиӣи материкҳо ва уқёнусҳо, проблемаи истифодабарии онҳоро меомӯзад.*
- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳо омӯхта, мо бо аҳолии материкҳо ва фаъолияти хоҷагидорӣи онҳо дар тамоми ғӯшаю қанори сайёраи Замин шинос мешавем.*
- *Барои ба даст овардани маълумот дар география аз ду гурӯҳи усулҳо: усулҳои аввалиндараҷа ва дуюмдараҷа истифода мебаранд.*

Савол ва супориш:

1. *Тасаввур кунед, ки шумо рӯзноманигори телевизион ҳастед. Кадом маълумоти географиро оид ба материкҳо ва уқёнусҳо ба тамошбинони телевизион хабар медиҳед?*
2. *Фарқ байни мушоҳидаи бевоситаи объектҳои географӣи маҳалли зисти худ ва шиносӣ бо онҳо тавассути СМГ дар чист?*
3. *«Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» ва «Географияи умумӣ» чиро меомӯзанд? Шарҳ бидиҳед.*
4. *Аз рӯйи расми саҳ. 7 масоҳати материкҳо ва уқёнусҳоро муқоиса намоед. Муайян кунед, ки масоҳати уқёнусҳо аз масоҳати материкҳо чанд маротиба калон аст.*

Худро бисанҷед:

1. Чумларо пурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред).

Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум мо бо табиати бою рангини материкҳо ва _____ ва хусусиятҳои аҳолии материкҳо шинос мешавем.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз роҳҳои ҷамъовари маълумоти географӣ ба аввалиндараҷа дохил мешавад?

- А.** Тавассути харитаҳо
- Б.** Тавассути видеосабтҳо
- В.** Ҳангоми экспедитсияҳо
- Г.** Бо ёрии диаграммаҳо

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 1. ТАВСИФИ УМУМИИ ТАБИАТИ МАТЕРИКҲО ВА УЌЁНУСҲО

§ 2. МАТЕРИКҲО, ҚИТЪАҲОИ ОЛАМ ВА ДАВЛАТҲО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам материкҳоро номбар карда метавонед?*
- ♦ *Қитъаҳои олам аз материкҳо бо чӣ фарқ мекунанд?*
- ♦ *Қадам қашшофони бузурги географиро медонед?*

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба 510 млн км² баробар аст. Сатҳи сайёраи моро хушкӣ ва об ишғол кардааст. Аз 2/3 ҳисса (71%)-и сатҳи Замиро об ва боқимонда 1/3 ҳисса (29%)-и онро хушкӣ ташкил медиҳад. Ба қисми хушкӣ сайёраи Замин материкҳо ва ҷазираҳо дохил мешаванд.

Материкҳо (континентҳо) қисмҳои ниҳоят калони хушкӣ мебошанд, ки аз ҳама тараф бо об иҳота шудаанд. Дар сатҳи Замин шаш материкро ҷудо мекунанд: Авруосиё, Африқо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия. Ҳар як материк маҷмуи табию худудии ба худ хос дорад.

Авруосиё
54,6 млн км²

Африқо
30,3 млн км²

Амрикои
Шимолӣ
24,4 млн км²

Амрикои Ҷанубӣ
17,8 млн км²

Антарктида
14,1 млн км²

Австралия
7,7 млн км²

Материкҳо ва масоҳати онҳо

Материкҳо аз рӯйи масоҳат аз ҳам фарқ мекунанд. Чӣ тавре ки аз расм маълум аст, материки аз ҳама калон Авруосиё ва аз ҳама хурд Австралия мебошад. Материкҳоро, асосан, укёнусҳо аз ҳам ҷудо мекунанд, вале дар баъзе ҷойҳои сатҳи замин онҳо бо ҳам часпидаанд ва бо гарданаҳои танги обӣ (гулугоҳҳо, каналҳо) аз ҳам ҷудо мешаванд.

Қитъаҳои олам. Аз сабаби он ки инсон заминҳои навро оҳиста-оҳиста кашф кард, барои ӯ ҷудо кардани замин ба қитъаҳои олам мувофиқтар буд. Он қисми хушкӣ, ки барои аврупоиён хуб шинос буд, Олами кӯҳна номида мешуд. Олами кӯҳнаро Аврупо, Осиё ва Африқо ташкил медоданд. Дар давраи Кашфиёти бузурги географӣ қитъаи Амрико кашф гардид, ки Олами нав номида шуд. Аз ҳама дер қитъаҳои Австралия ва Антарктида кашф шуданд. Онҳо низ ба Олами Нав дохил мешаванд.

Ҳамин тариқ, қитъаҳо низ шашто мебошанд: Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико, Австралия ва Антарктида. Фарқи қитъа аз материк дар он аст, ки ҳангоми ба қитъа ҷудо кардан, қисми калони хушкиро бо ҷазираҳои гирду атрофаш ба назар мегиранд. Дар вақти ба қитъаҳо ҷудо кардани хушкии рӯйи Замин материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубиро ба як қитъа – қитъаи Амрико дохил мекунанд. Материки Авруосиё бошад, ба ду қитъа – қитъаҳои Аврупо ва Осиё ҷудо мешавад.

Қитъаҳои олам

Худуди ҳамаи материкҳо ва қитъаҳо (ғайр аз Антарктида) байни давлатҳо тақсим карда шудааст.

Давлатҳо. Ҳамаи давлатҳои сайёраи мо, пойтахт ва шаҳрҳои калонтарини онҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон нишон дода шудаанд. Ҳар як давлат қисми муайяни сатҳи заминро ишғол кардааст, низоми муайяни идоракунии ва сарҳадҳои худро дорад, ки онро *сарҳади давлатӣ* меноманд. Бисёр вақт сарҳадҳо аз ҳудудҳои табиӣ, масалан қаторкӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо мегузаранд. Дар ҳолати набудани чунин ҳудудҳо хатти махсуси сарҳади мекашанд, ки баъзан бо симҳорҳо маҳкам шуда, ҳифз карда мешаванд.

Давлатҳои дунёро ба давлатҳои мустақил ва давлатҳои, ки аз ҷиҳати сиёсӣ озод нестанд (мустамлика), ҷудо мекунанд. Ҳоло дар рӯи Замин зиёда аз 195 давлати мустақил вучуд дорад. Давлатҳои мустамлика хеле каманд ва онҳо, асосан, дар ҷазираҳо ҷойгир шудаанд.

Дар давоми таърихи инсоният давлатҳо чандин маротиба тағйир ёфтаанд. Шумораи давлатҳои мустамлика зиёд шуда, ном, пойтахт ва сарҳади давлатҳо дигар мешуданд. Баъзе давлатҳои бузург пора шуда, ба якчанд давлати хурд табдил меёфтанд. Масалан, соли 1991 давлати Иттиҳоди Шуравӣ пора шуд ва ба ҷойи он 15 давлати мустақил пайдо шуд. Баъзе давлатҳо дар замонҳои пеш пайдо шудаанд ва то имрӯз вучуд доранд. Давлатҳои Эрон, Испания, Чин, Ҳиндустон ва Ҷопон аз ҷумлаи онҳоянд.

Худуди калони материки Антарктида ба ягон давлат тааллуқ надорад. Мувофиқи шартномаи байналхалқие, ки соли 1959 ба имзо расидааст, ҳамаи давлатҳо дар худуди он метавонанд танҳо таҳқиқотҳои илмӣ баранд. Ягон давлати дунё ҳуқуқ надорад, ки ба табиати беҳамтои материки Антарктида зарар расонад.

Хулоса:

- Қисми хушкӣи сатҳи Заминро ба шаши материк (қисмҳои калони хушкӣ) ҷудо мекунанд: Аврусиё, Африқо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия.
- Дар баробари материкҳо, қисмҳои калони хушкӣи рӯи Заминро бо ҷазираҳои атрофшон ба қитъаҳои олам ҷудо мекунанд. Қитъаҳо низ ишғолшудаанд: Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико, Австралия ва Антарктида.
- Ҳоло дар рӯи Замин зиёда аз 210 давлати мустақил вучуд дорад. Ҳамаи давлатҳои қураи Замин дар харитаи сиёсии ҷаҳон тасвир ёфтаанд.

Савол ва супориш:

1. Материкҳо аз қитъаҳои олам чӣ фарқ доранд?
2. Материкҳо ва қитъаҳои оламро номбар кунед ва аз харита нишон бидиҳед.
3. Кадом материк аз ду қитъа иборат аст?
4. Дар кадом қитъаи олам ду материк ҷойгир шудааст?
5. Кадом материкҳо ва қитъаҳои олам номи яхела доранд?
6. Маҳалли аҳолинишини шумо дар кадом материк ва кадом қитъаи олам ҷойгир шудааст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба чанд км² баробар аст?

- А. 670 млн км² Б. 510 млн км² В. 470 млн км² Г. 376 млн км²

2. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Аз байни гуна (вариант)-ҳои қадвали зер қитъаҳои оламро чудо намоед:

ҳа	не	Амрико
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ
ҳа	не	Африқо
ҳа	не	Осиё
ҳа	не	Австралия
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ
ҳа	не	Антарктида
ҳа	не	Аврупо

§ 3. ОДАМОН ЧӢ ТАВР КУРАИ ЗАМИНРО ОМУӢХТАНД?

Ба хотир меорем:

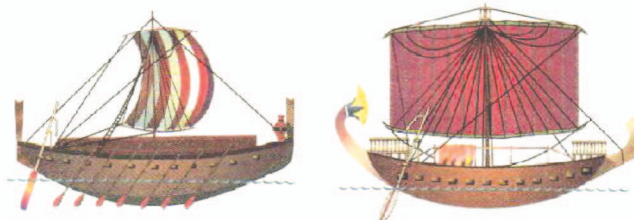
- ♦ Номи сайёҳон ва кашфиётчиёни бароятон маълумро номбар кунед.
- ♦ Онҳо кадом кашфиётро ба анҷом расондаанд?
- ♦ Пайдарҳамии кашфи қитъаҳоро бигӯед.
- ♦ Дар замонҳои қадим оид ба сайёраи мо кадом маълумот вучуд дошт?

Маълумоте, ки мо имрӯз аз китобҳо ва дигар сарчашмаҳо дар бораи Замин ба даст меорем, натиҷаи заҳмати чандинҳазорсолаи сайёҳон, Таҳқиқотчиёну кашфиётчиён ва олимони географ мебошад. Ба туфайли меҳнати онҳо манзараи умумии ҷаҳони имрӯза ба вучуд омад. Дар харитаҳо мо бисёр номҳои географiero дучор меоем, ки бо номи сайёҳон, баҳрнавардон, олимон, лашкаркашон ва шахсиятҳои сиёсӣ гузошта шудаанд.

Ҳоло олимони тамоми кишварҳо Заминро дар якҷоягӣ меомӯзанд, таҳқиқотҳои кайҳонӣ мебаранд, экспедитсияҳои

байналхалқӣ ташкил карда мешаванд ва ғайра. Дар байни олимони бисёр давлатҳои ҷаҳон оид ба дастовардҳои илмӣ табодули ахбор сурат мегирад.

География дар замонҳои қадим. Мувофиқи таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим мансуб медонанд. Халқҳои ин минтақа – форсҳо, байнаннаҳрайниҳо, мисриҳо ва финикиҳо дар ташаккули донишҳои географӣ нақши муҳим бозиданд. Шугли кишоварзӣ, савдо, ҷойгиршавии халқҳо ва ҷангу лашкаркашиҳо дониши одамнро оид ба олами атроф зиёд мекард. Хангоми аз биёбонҳо ва баҳрҳо гузаштан, ин халқҳо аз рӯйи Офтоб, Моҳ ва ситораҳо самти сафарашро муайян мекарданд. Мутафаккирони Шарқи қадим аввалин маротиба вақт ва таквими тартиб доданд. Онҳо даври заминро ба дараҷа, солро ба 12 моҳ тақсим намуда, ба пайдоиши тақвим асос гузоштанд.

Киштиҳои баҳрнаврдони қадим

Аз рӯйи навиштаҷот, расмҳо ва дигар сарчашмаҳои қадима олимони муайян кардаанд, ки мисриён ҳанӯз ҳазорҳо сол пеш ба мавзёҳои марказии Африқо экспедитсияҳо мефиристониданд. Баҳрнаврдон ва савдогарони финикӣ молҳои худро дар киштиҳо бор карда, ба саёҳати дурудароз мебаромаданд. Онҳо аз баҳри Миёназамин шино карда, мегузаштанд ва ба уқёнуси Атлантик ворид мешуданд. Ҷазираҳои Канарро маҳз финикиҳо кашф кардаанд. Тахминан 2600 сол пеш бо фармони фиръавни Миср аввалин маротиба баҳрнаврдон бо киштиҳо дар муддати се сол атрофи материки Африқоро давр заданд ва омӯхтанд.

Дертар мутафаккирони Юнони қадим донишҳои ҷамъовардаи мардуми Шарқро боз ҳам васеътар намуданд. Онҳо кӯшиш карданд, ки пайдоиш ва сохти олами атрофашонро шарҳ диҳанд. Мамлакатҳо ва сарзаминҳои маълуми ҳамонвақтаро ба харита дароварданд.

Маълумот дар бораи қорҳои Ҳеродот – олим, таърихшинос

ва сайёҳи Юнони қадим, ки дар асари машхураш «Таърих дар нух китоб» дарҷ гардидаанд, то замони мо омада расидаанд. Дар ин китоб Ҳеродот оид ба кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ва берун аз он, андозаи калон доштани Замин ба таври васеъ маълумот додааст.

Риёзидон, ситорашинос ва географ – Эратосфен дар асри II–III пеш аз давраи мо аввалин шуда, даври Замиро чен кард. Эратосфен дар қорҳои худ заминхоеро ҷудо кардааст, ки аз рӯйи шароити табиӣ ва хусусиятҳои зиндагии аҳолии фарқ мекарданд. Эратосфен асосгузори илми география мебошад.

Файласуфи Юнони қадим – Арасту, муаллими лашкаркаши машхур Искандари Мақдунӣ, бо роҳи мушоҳидаҳои дуру дарози ҳодисаи гирифтани Моҳ ва Оғтоб ба хулосае омад, ки Замин шакли кура дорад.

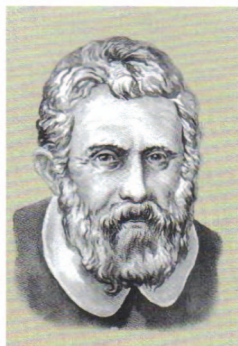
Ҳамзамони Эратосфен, олими машхури Юнони қадим – Птолемей дар маҷмуаи худ бо номи «География», ки аз 8 ҷилд иборат буд, зиёда аз 8000 номи географӣ ва мавқеи (координатҳои географии) 400 нуқтаи рӯйи Замиро нишон додааст. ӯ, инчунин, роҳи усулҳои тартиб додани харитаҳоро нишон додааст. Дар харитаҳои Птолемей шаҳрҳо, дарёҳо, қуллаи кӯҳҳо, ҷазираҳо ва ғайра нишон дода шуда буд.

География дар асрҳои миёна. Илми география дар асрҳои миёна хеле паст рафт. Фикрҳо оид ба қурашаклии Замин қариб фаромӯш шуд. Дар ин давра таъсири динҳо пурзӯр гашта, тасаввуроти диниро оид ба сайёраи Замин пуштибонӣ мекарданд.

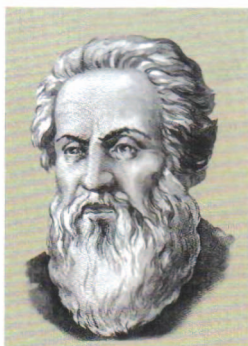
Новобаста аз ин, дар ҳамон давра низ илм инкишоф меёфт. Миёнаҳои аср дар бисёр давлатҳо (Испания, Англия, Франция, Чехия ва ғ.) донишгоҳҳои аввалин кушода шуданд. Дар ин давра кашфиёти асосиро арабҳо ба амал мебароварданд. Илми харитакашии арабҳо дар асоси харитаҳои Птолемей рушд кард. Киштиҳои онҳо дар уқёнуси Ҳинд шино карда, дар қисмҳои шарқии Африқо мустамликаҳои худро таъсис доданд. Арабҳо бо уқёнуси Ҳинд то Чин, Ҳиндустон ва кишварҳои ҷануби шарқии Осиё сафар мекарданд.

Дар миёнаҳои аср каштисозӣ бо суръати баланд тараққӣ кард. Викингҳо санъати аз гил сохтани киштиҳоро кашф карданд. Киштиҳои вазнини гилӣ онҳоро аз мавҷҳои азими баҳри муҳофизат мекард. Дар ҳамин давра кутбнамо пайдо шуд, ки ба баҳрнавардон имкон медод, то ба масофаҳои дур сафар кунанд. Норманиҳо дар асрҳои IX–XI ҷазираи Исландия ва Гренландияро кашф карда, то соҳилҳои Амриқои Шимолӣ расиданд. Новгородиро дар ҳамин

давра ба соҳилҳои укёнуси Яхбасти Шимолӣ сафар карда, чазираи Шпитсбергенро кашф карданд ва то резшиғоҳи дарёи Об расиданд.

Марко Поло
(1254 – 1324)

А. Никитин
(? – 1475)

Васко да Гама
(1469 – 1524)

Дар асри XIII саёхатчи ва савдогари венециягӣ Марко Поло дар пешравии илми география саҳми босазо гузошт. Ӯ ба сарзаминҳои Осиё сафар карда, заминҳои навро барои аврупоиён кушод. Марко Поло аввалин шуда, оид ба табиати кӯҳҳои Помир, Ҳиндустон ва Чин маълумот ҷамъ намуд.

Тоҷири рус Афанасий Никитин дар нимаи дуоми асри XV тавассути сарзамини Форс ва баҳри Араб ба Ҳиндустон сафар карда, оид ба мамлакатҳои дидааш маълумоти зиёдро дар асарҳои навишт.

Давраи Кашфиёти бузурги географӣ. Дар баробари тараққиёти ҷамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Дар давраи Кашфиёти бузурги географӣ савдо ва баҳрнавардӣ хеле инкишоф ёфт. Соли 1415 португалиҳо ба соҳилҳои шимолу ғарбии Африқо фурумадандвақад-қадисоҳилҳои ғарбии Африқо то нуқтаи ҷанубии он расиданд. Дар охири соли 1492 Христофор Колумб қитъаи Амриқоро кашф кард. Аз соли 1497 то 1499 Васко да Гама бо роҳи баҳрӣ ба Ҳиндустон сафар кард. Соли 1497 Ҷон Кабот соҳилҳои Амриқои Шимолро омӯхт. Солҳои 1519 – 1521 Фернан Магеллан саёхати давриоламиро анҷом дод. Дар натиҷаи кашфиётҳо маълум гардид, ки Замин курашакл аст ва ҳамаи укёнусоҳо бо ҳам пайваст буда, қисми зиёди сатҳи Заминро об ташкил медиҳад.

Давраи экспедитсияҳои илмӣ. Дар асрҳои XVII – XIX ҷустуҷӯи роҳҳои нави баҳрӣ дар атрофи материкҳо ва заминҳои нав дар укёнусоҳо идома ёфтанд. Қисмҳои то ҳол барои илм номаълуми материкҳо тадқиқ карда шуданд. Бо ташаббуси

хукумати Русия экспедитсияҳои калон барои таҳқиқи қисмҳои шимолӣ, шимолу шарқии материки Аврусиё ва соҳилҳои шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ташкил карда шуданд. Дар омӯзиши ин минтақа хизматҳои С. И. Дежнёв махсус қайд кардан зарур аст. Чеймс Кук – бахрнаварди англис дар кашфи ҷазираҳои укёноси Ором, ҷазираҳои Ньюфаунленд, тавсифи соҳилҳои шарқии Австралия, Канада ва Зеландияи Нав саҳми босазо гузоштааст.

Ф. Магеллан
(1470 – 1521)

Дежнёв С. И.
(1605 – 1673)

Ч. Кук
(1728 – 1779)

Дар асри XIX системаи мустамликадорӣи давлатҳои Аврупо ба авҷи аълояш расид. Барои ҷустуҷӯи заминҳо ва манбаҳои даромади нав экспедитсияҳо ба қисмҳои дохилии материкҳо ташкил карда мешуданд. Аз тарафи Р. Амундсен, Р. Скот ва Ф. Нансен минтақаҳои қутбии Замин омӯхта шуданд. Дар ин давра оид ба сохти атмосфера, ҳаракати анбуҳҳои ҳаво ва пайдоиши релефи Замин аввалин маълумоти назариявӣ пайдо шуданд. Оид ба ягонагии табиати Замин ақидаҳои аввалин пайдо шуданд.

Давраи муосири инкишофи донишҳо оид ба Замин. Ин давра ба истифодаи методҳои нави омӯзиши Замин, ташкил намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани таҳқиқоти илмӣ мебошад, вобаста аст. Аз тарафи бисёр давлатҳои ҷаҳон экспедитсияҳои калони илмӣ ба Қутбҳои Шимол ва Ҷануб (Арктика ва Антарктика) ташкил карда шуда, омӯзиши укёнусҳо ба таври васеъ ба роҳ монда шудааст.

Дар ин таҳқиқот киштии «Челленҷер»-и англисҳо асос гузошта, киштиҳои дигари илмӣ онро давом доданд. Дар солҳои 60-уми асри XX зиёда аз 67 мамлақати ҷаҳон дар омӯзиши сайёраи

Замин аз рӯи барномаи «Соли Байналхалқии геофизикӣ» иштирок намуданд.

Ба кайҳон равон кардани радифҳои маснуи Замин ва киштиҳои кайҳонӣ дар омӯзиши Замин имкониятҳои навро ба вучуд овард. Бо саъю кӯшиши олимони бисёр кишварҳои ҷаҳон илми география бо кашфиёти нав бой гардид. Географҳо қонуниятҳои ҷойгиршавии шаклҳои калони релефро муайян карда, роҳҳои омӯзиши даврзании анбуҳҳои ҳавои атмосфера ва хокро ҳамчун унсурҳои муҳими табиат таҳия намуданд. Омӯзиши маҷмуи табиӣ, хусусан, Табақаи географии Замин яке аз вазифаҳои асосии илми география гардид. Ҳамин тариқ, география мунтазам аз илми тасвирию маълумотдиҳӣ ба илми шарҳдиҳандаи хусусиятҳои табиат ва аҳолии Замин табдил ёфт.

Хулоса:

- *Маълумоте, ки мо имрӯз дар бораи Замин дар даст дорем, натиҷаи заҳмати чандинҳазорсолаи сайёҳон, Таҳқиқоту кашфиётчиён ва олимони географ мебошад.*
- *Донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим – форсҳо, байнаннаҳрайнӣҳо, мисриҳо ва финикиҳо мансуб медонанд.*
- *Дар асрҳои миёна баробари тараққиёти ҷамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Ин даврро ҳамчун давраи Кашфиёти бузурги географӣ хуб мешиносанд.*
- *Давраи муосири инкишофи илми география ба истифодаи методи нави омӯзиши Замин, ташиқ намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани таҳқиқоти илмӣ мебошад, вобаста аст.*

Савол ва супориш:

1. *Давраҳои асосии ҷамъ шудани донишҳои географиро номбар кунед.*
2. *Мазмуни матни «Одамон чӣ тавр кураи Заминро омӯхтанд»-ро дар нақша тасвир кунед.*
3. *Кадам сайёҳат ё экспедитсияҳо ба кашфиёти муҳими географӣ сабаб шуданд?*
4. *Кашфиётро, ки шумо барои худ аз хондани матни китоб ё дигар сарчашмаҳо гирифтаед, номбар кунед.*
5. *Географияи имрӯза ба кадом масъалаҳо машғул аст?*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Ба туфайли меҳнати бисёр олимони сайёҳон ва баҳрнавардони халқҳои гуногун манзараи умумии _____ ба вучуд омад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Олимонро бо корнамоиашон дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Марко Поло	А. Аввалин маротиба қитъаи Амрико ро кашф кардааст.
2. Христофор Колумб	Б. Аввалин маротиба саёҳати давриоламиро анҷом додааст.
3. Васко да Гама	В. Зимни сафарҳои тичоратӣ сарзаминҳои Осиёро омӯхтааст.
4. Фернан Магеллан	Г. Аз ҷануби Африқо сафар карда, ба Ҳиндустон роҳи баҳрӣ кушод.

§ 4. ХАРИТА – САРЧАШМАИ АСОСИИ МАЪЛУМОТИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Аз курси географияи синфи шаш ба хотир оред:*
- ♦ *Харитаи географӣ чист?*
- ♦ *Харита аз нақшаи маҳал чӣ фарқ дорад?*
- ♦ *Миқёси харита чист?*
- ♦ *Кадом ченқуниҳоро аз рӯйи харита иҷро кардан мумкин аст?*

Шумо аз омӯзиши курси географияи синфи 6 медонед, ки харита тасвири хурдкардашудаи Замин дар рӯйи коғаз буда, ихтирои бузурги инсон мебошад. Ҷамъияти инсонӣ дар давоми таърихи инкишофи худ ҳамеша аз харита истифода бурдааст. Ҷамаи таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз ёфта, баъди ворид кардани натиҷаҳои он ба харита ба анҷом мерасад. Харита сарчашмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, кор карда тавонида ба харита методи муҳими донишандӯзӣ мебошад.

Муҳим будани харитаро дар ҳаёти инсон чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст? Харита ба мо имкон медиҳад, ки мавқеи ҷойгиршавии объектҳо (кӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо, шаҳрҳо) ва хусусият (баландии кӯҳҳо, андозаи кӯлҳо, дарозии дарёҳо)-и онҳоро муқоиса кунем. Масалан, ба харитаи сиёсии Тоҷикистон нигоҳ карда, мо метавонем ба зудӣ муайян кунем, ки кадом шаҳрҳо дар шимол ва кадомаш дар ҷануби кишвар ҷойгир шудаанд. Ҷангоми кор бо харита имкони якбора мушоҳида намудани қисми муайяни сатҳи Замин ё тамоми қисми Замин вучуд дорад. Нисбати ҳамдигар ҷойгир шудани материкҳо, шакли материкҳо ва уқёнусҳо, ҷойгиршавии минтақаҳои иқлимӣ ва зонаҳои табииро танҳо дар

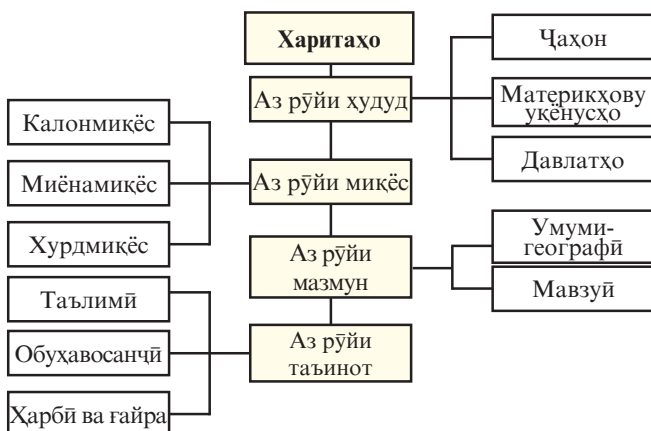
харита дуруст мушоҳида кардан мумкин аст. Бо ёрии харита оид ба бисёр ҳодисаю қонуниятҳои табиат ва аҳолии кураи Замин хулосаи зарурӣ баровардан мумкин аст. Харита дар чен кардани масофаи байни объектҳои гуногун, муайян кардани чуқурии оби баҳру уқёнусҳо ва баландиҳо аз сатҳи баҳр ба мо ёрӣ мерасонад.

Ҳамин тариқ, харита на танҳо манбаи маълумоти географӣ, балки воситаи махсуси иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Мазмуни харитаро бо матн ва ё сухан иваз кардан душвор аст. Беҳуда нест, ки дар таърихи инсоният харита пештар аз хат ба вучуд омадааст. Дар замонҳои қадим одамон мавқеи худро аз рӯйи ҷойгиршавии дарёҳо, кӯлҳо, ҷангалҳо, теппаҳо ва ғайра муайян мекарданд. Ҷойҳоеро, ки барои онҳо маълум буд, дар девори ғорҳо, дар сангҳои ҳамвор ва танҳои дарахтон тасвир мекарданд. Дар оғоз одамон объектҳои табииро дар шакли ҳақиқиашон тасвир мекарданд. Баъдтар, баробари зиёд шудани тасаввурот оид ба табиат, истифода бурдани аломатҳои шартиро омӯхтанд.

Аввалин харитаҳои географии ҳақиқӣ асрҳои VIII – VI, пеш аз мелод, дар Юнон пайдо шудаанд. Дар давраи Империяи Рум (90 – 168-и мелодӣ), хусусан, бо ташаббуси Клавдия Птолемей – харитасоз, математик ва ситорашиноси юнонӣ санъати харитасозӣ хеле рушд карда буд. Дар тамоми давоми таърихи инкишофи ҷамъият илми харита мунтазам такмил ёфтааст, дақиқии харитаҳо афзуд, тарзу усулҳои харитакашӣ иваз шуд ва аёнияти онҳо хубтар гашт. Барои беҳтар шудани хусусияти харитаҳо таҳқиқоти кайҳонӣ нақши муҳим бозиданд.

Ба гурӯҳҳо ҷудо кардани харитаҳо. Дар раванди таҳсил ва баъд шумо бо харитаҳои гуногун дучор меоед. Барои он ки харитаҳоро ҳамчун сарчашмаи маълумоти географӣ дуруст истифода баред, бояд таъинот ва хусусиятҳои онҳоро донед. Харитаҳоро аз рӯйи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1) аз рӯйи дарбаргирии ҳудуди тасвиршаванда; 2) аз рӯйи миқёс; 3) аз рӯйи мазмун; 4) аз рӯйи таъинот (нигаред ба нақшаи Таснифоти харитаҳо).

Аз рӯйи масоҳати дарбаргирии ҳудуд се гурӯҳи харитаҳоро ҷудо мекунанд: 1) харитаҳои ҷаҳонӣ (харитаи табиӣ ва сиёсии ҷаҳон, харитаи нимкураҳо); 2) харитаи материкҳо, қисмҳои онҳо ва уқёнусҳо; 3) харитаи давлатҳо ва қисмҳои онҳо.

Таснифоти харитаҳо

Ҳудуди дарбаргирандаи харита ба миқёси он вобаста аст. Нақшаҳо ва харитаҳои топографӣ, ки дар онҳо қисми хурди Замин тасвир меёбад, ба гурӯҳи харитаҳои калонмиқёс дохил мешаванд. Миқёси чунин харитаҳо то 1:200 000 мешаванд. Миқёси харитаҳои миёнамиқёс аз 1:200 000 то 1:1 000 000-ро дар бар мегиранд. Харитаҳои хурдмиқёс аз 1: 1000 000 хурдтар сохта мешаванд. Ҳамаи харитаҳои китоби дарсӣ ва атласҳо хурдмиқёсанд.

Ҳар қадар андозаи ҳудуди тасвиршаванда калон бошад, ҳамон қадар миқёс хурд мешавад. Баробари хурд шудани миқёси харита муфассалии тасвири объектҳои географӣ ва дақиқии ченкунӣ аз рӯйи харита кам мешавад.

Миқёсро дар харитаи қаҳон аз рӯйи материқҳо, укёнусо ва давлатҳо муқоиса кунед. Муайян кунед, ки дар кадом харитаҳо миқёс калон ва дар кадомаш хурдтар аст. Сабабаширо бо ҳамсинфон муҳокима кунед.

Тасвири нимқазираи Арабистонро дар харитаи қаҳон ва харитаи Авруосиё муқоиса карда, хулоса бароред.

Аз рӯйи мазмун харитаҳо ба умумигеографӣ ва мавзӯӣ ҷудо мекунанд. Харитаҳои умумигеографӣ унсурҳои асосии маҳал (релеф, дарёҳо, кӯлҳо, нуқтаҳои аҳолинишин, роҳҳо, сарҳадҳо ва ғайра)-ро тақрибан бо муфассалии якхела тасвир мекунанд. Масалан, яке аз харитаҳои умумигеографӣ, харитаи топографӣ мебошад, ки дар он унсурҳои ҳудуди тасвиршаванда ба таври муфассал нишон дода шудааст. Харитаи сиёсии қаҳон,

харитаи табиии ҷаҳон, харитаҳои сиёсӣ табиӣ нимкураҳо ва материкҳоро низ ба қатори харитаҳои умумигеографӣ дохил кардан мумкин аст. Харитаҳои мавзӯӣ, баръакс, як ё ду унсури табиат, хочагӣ ё аҳолиро дар бар мегиранд. Масалан, харитаҳои хок, обҳо, иқлим, аҳоли, соҳаҳои саноат ва ғайра харитаҳои мавзӯӣ мебошанд. Мазмуни харитаҳои мавзӯӣ ба муҳтавои мавзӯӣ омӯхташаванда вобаста аст. Масалан, дар харитаи хок ҷойгиршавии хелҳои хок ва дар харитаи иқлим тақсимои ҳарорат, боришот, самти бодҳо нишон дода мешаванд. Унсурҳои дигари ин харитаҳо (шаҳрҳо, дарёҳо ва ғайра) ҳамчун нишона хизмат мекунанд.

Ҳар як харита бо мақсаде таҳия карда мешавад, ки вобаста ба он таъиноти харитаро муайян мекунанд. Аз рӯйи таъинот харитаҳои таълимӣ, обуҳавосанҷӣ, роҳёбӣ, ҳарбӣ ва ғайраро фарқ мекунанд. Дар мактаб ва дигар муассисаҳои таълимӣ аз харитаҳои таълимӣ истифода мебаранд.

Гурӯҳи махсусро харитаҳои компютерӣ ташкил медиҳанд. Ин харитаҳо мебошанд, ки дар экрани компютер мебароянд. Бо ёрии харитаҳои компютерӣ бисёр масъалаҳои таълимиро ҳал кардан мумкин аст. Масалан, пайдоиши бодҳои мавсимӣ (мусонҳо), вобастагии ҷойгиршавии минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ) аз минтақаҳои иқлимӣ, муайян кардани минтақаҳои зилзила дар сатҳи Замин ва ғайра.

Сатҳи Заминро танҳо дар глобус дуруст тасвир кардан мумкин аст, зеро кура будани Замин дар глобус таҷассум ёфтааст ва глобус асли хурдкардашудаи Замин мебошад. Тартиб додани харита кори мушкул ва хеле заҳматталаб аст, чунки сатҳи курамонандро дар ҳамворӣ тасвир кардан душвор аст. Олимони барои ин кор аз усулҳои математикии тасвири харитаҳо истифода мебаранд. Қариб дар ҳамаи харитаҳо хатоҳои тасвири вучуд доранд.

Хулоса:

- *Харита сарчашмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, ҳамаи Таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз меёбанд ва бо харита ба анҷом мерасанд.*
- *Аввалин харитаҳои географӣ ҳақиқӣ дар Юнон, асрҳои VIII–VI пеш аз мелод пайдо шудаанд.*
- *Дар давоми таърихи инкишофи ҷамъияти инсонӣ харита мунтазам тақмил ёфтааст.*
- *Харитаҳоро аз рӯйи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: аз рӯйи*

дарбаргирии ҳудуди тасвиришаванда, аз рӯйи миқёс, аз рӯйи мазмун ва аз рӯйи таъинот.

Савол ва супориш:

1. Харита дар ҳаёти инсон чӣ аҳаммият дорад?
2. Бо мисолҳо исбот кунед, ки харита сарчашмаи асосии маълумоти географӣ мебошад.
3. Хусусиятҳои асосии харитаро шарҳ диҳед.
4. Кадоме аз ин миқёсҳо калонтаранд: 1:25 000 000 ё 1:120 000 000? Фикрҳоятонро бо мисолҳо асоснок кунед.

Худро бисанҷед:

1. Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

“Барои он ки харитаҳоро ҳамчун _____ маълумоти географӣ дуруст истифода бурда тавонем, бояд таъинот ва хусусияти онҳоро хуб донем”:

- А. Миқёси
- Б. Худуди
- В. Заҳмати
- Г. Сарчашмаи

2. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқати таснифоти харитаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Аз рӯйи ҳудуд	А. Ба харитаҳои таълимӣ, ҳарбӣ, обхавосанҷӣ, роҳбӣ ва ғайраҳо чун мешаванд
2. Аз рӯйи мазмун	Б. Се хел мешаванд: калон (то 1:200 000), миёна (аз 1:200 000 то 1:1000 000) ва хурд (аз 1:1000 000 хурдтар)
3. Аз рӯйи миқёс	В. Ба харитаи ҷаҳон, нимкураҳо, материкҳо, уқёнусҳо, давлатҳо ва қисмҳои онҳо чун мешаванд
4. Аз рӯйи таъинот	В. Ба харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ чун мешаванд

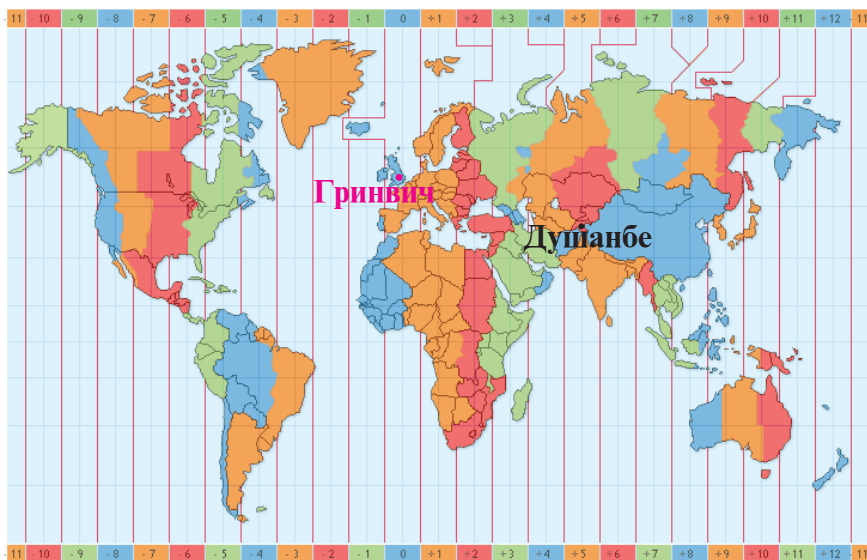
§ 5. МИНТАҚАҲОИ СОАТӢ ДАР КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ дар рӯйи Замин шабу рӯз иваз мешавад?
- ♦ Оё дар ҷама ҷойи рӯйи Замин вақт баробар аст?
- ♦ Шабонарӯзро ба чанд соат чун мекунам?

Ҳангоми саёҳат кардан ба минтақаҳои гуногуни сайёраи Замин одам дар вақтҳои гуногуни шабонарӯз меафтад. Дар Замин рӯзи нав аз канорҳои шарқии материки Авруосиё оғоз меёбад ва дар ҳудудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Уқёнусия (Океания) рӯз ба анҷом мерасад. Воқеият чунин аст, ки дар як лаҳзаи муайян дар минтақаҳои гуногуни кураи Замин соат вақти гуногуни

шабонарӯзо нишон медиҳад. Ин аз он сабаб аст, ки Замин дар атрофи меҳвари худ давр мезанад. Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро **шабонарӯз** меноманд. Бо вучуди ин, дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад. Инро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд. Вақти маҳаллиро истифода бурдан он қадар мувофиқ нест. Бинобар ин, мувофиқи созишномаи байналхалқӣ кураи Замиро ба 24 минтақаи соатӣ тақсим намуда, вақти минтақавии соатиرو муайян кардаанд. Минтақаҳои соатӣ аз 0 то 23 номгузори шудаанд. Дар доираи ҳар як минтақа вақти ягона мавҷуд аст. Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯи меридиан (тул)-ҳо бо пахноии 15° ҷудо карда шудааст (тамоми кураи Замин – 360° -ро ба 24 соат тақсим намуда, 15° -ро ҳосил кардаанд). Вақт дар минтақаҳои соатии ҳамсоя аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад.

Минтақаҳои соатӣ дар рӯи Замин

Минтақаҳои соатиرو дар Замин аз ғарб ба шарқ, аз рӯи меридиани нулӣ (ибтидоӣ) ҳисоб мекунад. Ин меридиан аз болои расадхонаи Гринвичи шаҳри Лондон мегузарад. Вақти меридиани Гринвичро вақти умумиҷаҳонӣ меноманд. Рақами ҳар як минтақаи соатӣ нишон медиҳад, ки он аз минтақаи Гринвич чанд соат фарқ дорад. Масалан, шаҳри Душанбе дар минтақаи

панчуми соатӣ ҷойгир шудааст, бинобар ин, фарқи вақти он аз Гринвич 5 соатро ташкил медиҳад. Вақти Душанбе аз вақти Гринвич 5 соат пеш аст.

Мафҳуми минтақаи соатӣ ду мазмунӣ асосӣ дорад:

1. Минтақаи соатию географӣ – минтақаи шартӣ, ки дар сатҳи Замин аз рӯйи меридианҳо, баъди ҳар 15° ҷудо карда шудааст;

2. Минтақаи соатию маъмурӣ – қисми сатҳи Замин, ки дар он мувофиқи баъзе қонунҳо вақти расмӣ муайян карда шудааст. Дар асл, ба хотири нигоҳ доштани вақти яхела дар ҳудуди муайяни маъмурӣ (ноҳия, вилоят, давлат) аз сарҳади минтақаи соатӣ мебароянд.

Минтақаҳои соатӣ дар гирдогирди кураи Замин нисбати меридиани ибтидоӣ (Гринвич) ба таври мусбат (+) ва манфӣ (-) нишон дода мешаванд. Минтақаҳои соатӣ, ки аз меридиани ибтидоӣ ба самти шарқ то меридиани 180° ҷойгир шудаанд, бо аломати «+» ва ба самти ғарб бо аломати «-» ишора карда мешаванд. Дар қутбҳои Шимол ва Ҷануб, ки меридианҳо дар як нуқта муттаҳид мешаванд, фаҳмиши минтақаи соат маъноӣ худро гум мекунад.

Вақти декретӣ. Вақти декретӣ вақти минтақавиеро меҳисобанд, ки дар фасли тирамоҳ (якшанбеи охири моҳи октябр) як соат зиёд карда мешавад ва дар фасли баҳор (охири моҳи март) ба вақти аввала бармегардад. Дар амал ин як соат қафо бурдани ақрабаки соат аст. Мисол, фарз кардем, ки ман то дирӯз соати 7-и субҳ аз ҳоб мехестам, баъди гузарондани ақрабаки соати 7:00-и дирӯза имрӯз ба 6:00 табдил ёфтааст, пас ман метавонам боз як соати дигар ҳоб кунам. Вақти декретӣ соли 1930 бо қарор (декрет)-и давлати Иттиҳоди Шуравӣ қорӣ шуда буд ва аз ин хотир вақти декретӣ ном гирифт.

Вақти тобистона. Баргаштан аз вақти декретӣ ба вақти аввала (минтақавӣ)-ро вақти тобистона меноманд. Ҳангоми баргаштан ба вақти тобистона рӯзи якшанбеи охири моҳи март ақрабаки соат пеш бурда мешавад. Яъне, вақти дирӯзаи 7:00 имрӯз ба 8:00 табдил меёбад. Вақти декретӣ ва тобистонаро бо мақсади самаранок истифода бурдани равшаниҳои рӯз ва сарфаи қувваи барқ қорӣ карда буданд.

Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон вақти декретӣ ва тобистона интиҳоб шудааст. Вале, ҳамаи давлатҳои ҷаҳон аз рӯйи он амал

намекунанд. Вобаста ба шароити маҳал ва тақсимои маъмурӣ мамлакатҳои минтақаҳои гуногуни ҷаҳон аз рӯи вақти ба худашон мувофиқ истифода мебаранд. Дар Тоҷикистон вақти декретӣ ва тобистона соли 1991 бекор карда шуд ва ҳоло кишвари мо рӯи вақти минтақавӣ амал мекунад.

Минтақаҳои соатӣ дар баҳру уқёнусҳо. То соли 1920 ҳамаи киштиҳое, ки дар баҳри кушод шино мекарданд, аз вақти маҳаллӣ (вақти офтобӣ) истифода мебарданд. Дар киштиҳо соатҳои махсуси офтобӣ вучуд доштанд, ки аз рӯи он вақтро муайян мекарданд. Соли 1917 дар конفرонси байни давлатҳои Англия ва Франция масъалаи муайян кардани вақт дар оби баҳру уқёнусҳо тавсия дода шуд, ки ҳамаи киштиҳо дар баҳру уқёнусҳо аз рӯи вақти минтақаҳои соатӣ (вақти умумичаҳонӣ) амал кунанд. Мувофиқи он ҳамаи киштиҳо дар вақти дохил шудан ба ҳудудҳои обии ин ё он давлат бояд вақти ҳамон давлатро риоя кунанд. Ин қоида дар давоми солҳои 20-уми асри гузашта қариб ҳамаи давлатҳо қабул карданд.

Хулоса:

- *Дар Замин рӯзи нав аз канорҳои шарқии материки Аврусиё оғоз гардида, дар ҳудудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Уқёнусия (Океания) ба анҷом мерасад.*
- *Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро шабонарӯз меноманд.*
- *Дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад, ки онро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд.*
- *Қураи замин ба 24 минтақаи соатӣ тақсим карда шудааст.*
- *Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯи меридиан (тул)-ҳо бо паҳноии 15⁰ ҷудо карда шудааст.*
- *Вақти декретӣ ва вақти тобистона бо мақсади самаранок истифода бурдани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ ҷорӣ карда шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Аз рӯи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кунед, ки ҳар як материк дар чанд минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст.*
2. *Агар аз Тоҷикистон ба давлати Ҷопон (Япония) сафар кунем, ақрабаки соатро чӣ қадар пеш бурданамон лозим аст?*

3. Барои чӣ тағйирёби вақтро дар рӯи Замин ҳодисаи қонунӣ меноманд?
4. Ҳисоби вақт дар рӯи Замин аз кадом меридиан оғоз мегардад?
5. Хусусиятҳои вақти декретӣ ва вақти тобистонаро шарҳ диҳед.
6. Дар баҳрҳо аз рӯи кадом вақт истифода мебаранд?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад, ки онро _____ меноманд?

- А. Вақти декретӣ
- Б. Вақти тобистона
- В. Вақти маҳаллӣ
- Г. Шабонарӯз

2. Дар хончаҳои холии ҷадвал рақам гузored.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	бо паҳноии 15 ⁰ ҷудо карда шудааст
	ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯи меридиан (тул)-ҳо
	аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад
	вақт дар минтақаҳои соатии ҳамсоя

§ 6. НАЗАРИЯИ ПЛИТАҲОИ ЛИТОСФЕРӢ.

ПЛАТФОРМАҲО ВА МИНТАҚАҲОИ ЧИНДОРШАВӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Фарқи қири Замин аз Литосфера дар чист?
- ♦ Қири материкии Замин аз қири уқёнусӣ чӣ фарқ дорад?
- ♦ Астеносфера чист?

Сайёраи Замин тахминан 4,6 млрд сол пеш пайдо шудааст. Мавқеи ҳозираи географии материкҳо ва уқёнусҳо, хусусияти релефи онҳо – натиҷаи инкишофи дурударози геологии замин мебошад. Оид ба ташаккули сатҳи Замин, аз ҷумла, инкишофи қисмҳои калони он – материкҳо ва уқёнусҳо якҷанд фарзияҳо вучуд доранд.

1. Фарзияи А. Вегенер – Ҳаракати континентҳо (қисмҳои хушкӣ). Соли 1912 олими олмонӣ Алфред Вегенер (1880–1930) фарзияи ҳаракати континентҳоро пешниҳод кард. Мувофиқи ақидаи ӯ замонҳои пеш дар Замин танҳо як континенти бузург бо номи Пангея вучуд дошт ва онро як уқёнус – Панталасса ихота карда буд (нигаред ба расми зер).

Қариб 200 млн сол пеш Пангея ба ду материки калон – Лавразия ва Гондвана таксим шуд. Дар байни онҳо укёнуси Тетис ҷой гирифт. Аз Лавразия қисми зиёди материки Авруосиё, Амрикои Шимолӣ ва ҷазираи Гренландия пайдо шуданд. Аз Гондвана Амрикои Ҷанубӣ, Африко, Антарктида, Австралия ва нимҷазираҳои Хиндустон ва Арабистон пайдо шуданд. Материкҳо мунтазам аз ҳамдигар дур шуда, дар давоми миллионҳо сол оҳиста-оҳиста шакли ҳозирашонро гирифтанд. Аммо фарзияи Вегенер сабаби қадом қувваҳо материкҳоро маҷбур мекунанд, ки дар қабати болоии мантсия – астеносфера ҳаракат кунанд, фаҳмонда натавонист.

300 млн сол пеш

150 млн сол пеш

50 млн сол пеш

Замони ҳозира

Баъди 50 млн сол

Ҳаракати қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо)

2. Назарияи пайдоиши пластаҳо (пораҳо)-и литосферӣ.
Дар солҳои 60-уми асри XX, вақте ки системаи қаторкӯҳҳои

байниукёнусӣ кашф гардид, олимон назарияи плаитаҳои литосфериро пешниҳод намуданд. Мувофиқи ин назария литосфераи Замин аз плаитаҳо (пораҳо)-и калони алоҳида иборат аст.

Плаитаҳои литосферӣ – қисмҳои устувори литосфера мебошанд, ки дар рӯи астеносфера бо суръати суст ҳаракат мекунанд.

Дар Замин 14 плаитаи литосферӣ вуҷуд дорад. Онҳо қисми материкӣ ва укёнусии қишри Заминро дар бар гирифтаанд. Ғафсии плаитаҳои литосферӣ дар материкҳо 150–200 км ва дар укёнусҳо то 50 км аст. Плаитаҳои калонтарини литосферӣ – плаитаи Авруосиё, Ҳинду Австралия, Шимоли Америкой, Ҷануби Америкой, Африқой ва Антарктикӣ мебошанд.

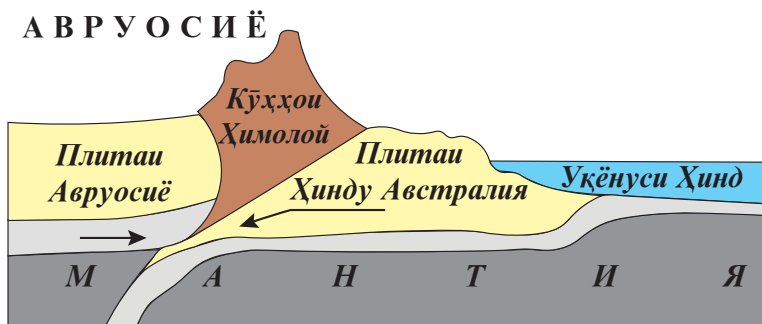
Плаитаҳои литосферӣ метавонанд аз ҳам дур шаванд, бо ҳам бархӯранд ва ба таври мувозӣ бо ҳам баробар ҳаракат кунанд. Дар укёнусҳо сарҳади плаитаҳои литосфериро қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ ва новаҳои чуқуроб ташкил медиҳанд. Дар қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ моддаҳои мантия мунтазам ба боло мебароянд ва хунук шуда, саҳт мешаванд. Дар натиҷа қанорҳои шикасташудаи он доимо васеъ мешавад ва дар ҷойи онҳо қисмҳои ҷавони қишри укёнусии Замин пайдо мешаванд. Масалан, дар Қаторкӯҳи мобайни Атлантик, ки баландиаш қариб 3,5 км аст, дар новаҳои чуқуроб як плаитаи литосферӣ ба зери плаитаи дигар медарояд.

Суръати ҳаракати плаитаҳои литосферӣ ҳангоми бо ҳам бархӯрдан 5-10 мм ва ҳангоми дуришавӣ 10-18 см дар як солро ташиқ медиҳанд.

Ҳангоми ба ҳамдигар дучор омадани плаитаи пурқуввати материкӣ ва плаитаи тунуки укёнусӣ, плаитаи укёнусӣ ба зери плаитаи материкӣ медарояд, ғӯта мезанад. Дар зери Замин плаитаи укёнусӣ то мантия меравад ва аз нав гудохта мешавад. Плаитаи материкӣ ба боло бардошта шуда, ба ҷинсҳои шикастаи чиндоршуда табдил меёбад. Дар натиҷаи чунин таъсиррасонии байниҳамдигарии плаитаҳои литосферӣ дар қанори материк қаторкӯҳҳои баланд ё ҷазираҳои зеробӣ пайдо мешаванд. Ин

хангом дар укёнус чуқуробаҳо ва фурӯҳамидаҳои зеробӣ пайдо мешаванд.

Дар натиҷаи бо ҳам бар хӯрдани ду плаитаи литосфери материкӣ чинсҳо майда шуда, чинҳо ва кӯҳҳои ҷавонро ба вучуд меоранд. Айнан ҳамин ҳодиса дар сарҳади плаитаҳои Авруосиё ва Ҳинду Австралия ба назар мерасад, ки дар натиҷа кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон – Ҳимолой ба амал омаданд (нигаред ба расми зер).

Ҳаракати плаитаҳои литосферӣ

Ғафсии чинсҳои таҳшинии платформа ба ҳисоби миёна 3 км ва аз ҷама зиёд то 20 км-ро ташкил медиҳад. Масалан, ғафсии чинсҳои таҳшинӣ дар Пастии наздиқаспӣ аз 20 км зиёдтар аст.

3. Платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ. Материкҳо дар болои қитъаи нисбатан мустаҳкамҳои қишри Замин – платформаҳо ҷойгир шудаанд.

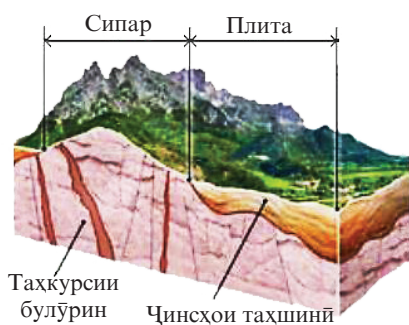
Платформа – қисми калон ва нисбатан мустаҳкамҳои қишри Замин мебошад, ки аз таҳкурсии булӯрин ва чинсҳои таҳшинӣ иборат аст.

Платформаҳо сохти дуқабата доранд. Таҳкурсии қадимаи платформа, ки аз чинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ иборатанд, таҳкурсии булӯрин номида мешавад. Қабати болоии платформа аз чинсҳои таҳшинии нисбатан ҷавон иборатанд. Асосан, платформаҳо релефи ҳамвор дошта, дар онҳо ҳодисаҳои ба амал омадани вулқон ва зилзила мушоҳида намешавад. Дар ҳудуди платформа плаита ва сипарҳоро ҷудо мекунанд.

Плитаи платформа – қисми платформаест, ки бо чинсҳои таҳшинӣ пӯшида шудааст.

Сипар – барҷастагии платформа аст, ки дар он таҳкурсии кристаллӣ ба рӯйи Замин баромадааст.

Дар релеф ба платаҳои платформӣ – ҳамвориҳои паст ва ба сипарҳо – ҳамвориҳои баланд тааллуқ доранд. Бисёр сарватҳои табиӣ маъданӣ дар сипарҳо ҷойгир шудаанд, масалан марганетс, маъдани оҳан, уран ва алмос. Дар чинсҳои таҳшинии платформа нафт, гази табиӣ, ангишт, намакҳо ва ғайра ҳосил мешаванд.

Соҳти платформаҳо

Аз рӯйи пайдоиш таҳкурсии булӯрӣ (кристаллӣ) платформаҳо ба қадима ва ҷавон ҷудо мекунанд. Дар платформаҳои қадима синни таҳкурсии аз 1 миллиард сол зиёд аст. Дар сайёраи Замин 10 платформаи қадима вучуд доранд, аз ҷумла, Шарқи Аврупоӣ, Араб, Ҳиндустон, Сибир, Африқо ва ғайра. Ба

платформаҳои қадима, платформаҳои ҷавон ҳамроҳ мешаванд (онҳо ро платформа меноманд), масалан, Сибири Ғарбӣ ва Турон. Таҳкурсии онҳо дар зинаҳои дертари инкишофи кишри Замин пайдо шуда, асосан, аз чинсҳои таҳшинӣ ва вулканикӣ иборатанд. Дар ҷойҳои ба ҳамдигар бархӯрии платаҳои литосферӣ минтақаҳои калони чиндоршавии рӯйи Замин пайдо мешаванд. Минтақаи чиндоршавӣ – қисми дарозкашидашудаи чиндори кишри Замин мебошад, ки дар он фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад. Минтақаҳои чиндоршавии калонтарин Уралу Муғул, Укёнусиоромӣ ва Алпу Ҳимолоӣ мебошанд. Минтақаи Укёнусиоромӣ, укёнуси Оромро ихота карда, ба он кӯҳҳои Анд, Кордилер, баландиҳои вулканикӣ ҷазираҳои Алеут, Курил, Ҷопон, Филиппин ва Андҳои Антарктикӣ дохил мешаванд.

Минтақаи чиндори Алпу Ҳимолоӣ ба тамоми материки Аврусиё гул кашида, кӯҳҳои Пиреней, Алпҳо, Қафқоз, Ҳимолоӣ ва кӯҳҳои галаҷазираҳои Малайро фаро гирифтааст. Дар ин ҷо ҷараёнҳои фаъоли кӯҳпайдошавӣ, оташфишонии вулкониҳо ва

заминчунбиҳо идома дорад.

Минтақаҳои алоҳидаи калони чиндоршавӣ вилоятҳои чиндоршавиро ташкил кардаанд (масалан, Урал, Олтой).

Дар минтақаи чиндоршавии Укёнуси Ором – Ҳалқаи оташини вулкони Укёнусиоромӣ ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо аз 540 вулкони оташфишони курраи Замин 328-тоаш воқеъ гаштааст.

Хулоса:

- Мувофиқи ақидаи Вегенер замонҳои пеш дар Замин танҳо як континенти бузург – Пангея вуҷуд дошт ва онро як укёнус – Панталасса иҳота карда буд.
- Литосфераи Замин аз қисмҳои калон иборат аст, ки плаитаҳои литосферӣ номида мешаванд.
- Дар ҷойҳое, ки плаитаҳои литосферӣ бо ҳам бармехӯранд, минтақаҳои калони чиндоршавӣ пайдо мешаванд.
- Платформа – ин қисми калон ва нисбатан мустаҳкам қири Замин мебошад, ки аз таҳкурсии булӯрин ва чинсҳои таҳшинӣ иборат аст.
- Дар ҳудуди платформа плаита ва сипарҳоро ҷудо мекунанд.
- Аз рӯи пайдоиши таҳкурсии кристаллӣ платформаҳоро ба қадима ва ҷавон ҷудо мекунанд.

Савол ва супориш:

1. Материкҳои ҳозира аз кадом континентҳои азими қадима пайдо шудаанд?
2. Плаитаи литосферӣ чист? Мисолҳо биёред.
3. Моҳияти назарияи плаитаҳои литосферӣ аз чӣ иборат аст?
4. Қири замини нисбатан мустаҳкам ва аз ҷиҳати тектоникӣ оромро чӣ меноманд?
5. Кадом қисмҳои платформаро плаита ва кадомашро сипар меноманд?
6. Аз харита ё атлас плаитаҳои калони литосферӣ ва минтақаҳои чиндоршавиро ёбед, онҳоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед.

Мавқеи ҳозираи географии материкҳо ва укёнусо – натиҷаи инкишофи дурударози _____ Замин мебошад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Моҳияти фарзияи А. Вегенер аз чӣ иборат буд?

А. Минтақаҳои чиндоршавӣ
Б. Ҳаракати континентҳо
В. Платформаҳои қадима
Г. Плаитаҳои литосферӣ

3. Чавобҳои «ҳа» ё «не»-ро дар давра гиред.

Дурустии маълумотро оид ба платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Материкҳо дар болои платформаҳо ҷойгир шудаанд
ҳа	не	Платформа қисми калон ва мустақами қишри Замин мебошад
ҳа	не	Платформаҳо сохти сеқабата доранд
ҳа	не	Дар ҷойи бо ҳам бархӯрии плаитаҳои литосферӣ минтақаҳои чиндоршавӣ пайдо мешаванд
ҳа	не	Ҳалқаи оташини вулкони дар уқёнуси Ҳинд ҷойгир шудааст
ҳа	не	Дар минтақаҳои чиндоршавӣ фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад.

§ 7. ШАКЛҲОИ РЕЛЕФИ ЗАМИН. ПАЙДОИШИ ҲАМВОРИҲО ВА КҶҲҲО

Ба хотир меорем:

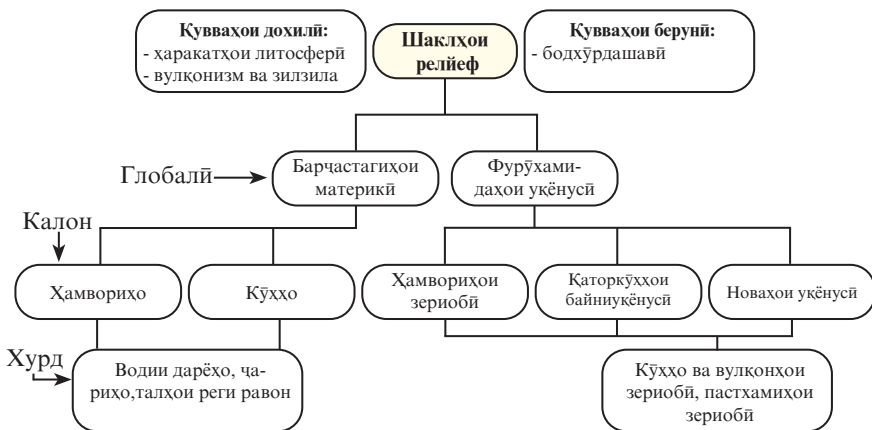
- ♦ *Қадам шаклҳои рельефро медонед?*
- ♦ *Омили дохилӣ ва берунӣ чӣ гуна ба рельеф таъсир мерасонанд?*
- ♦ *Аз рӯйи баландӣ қадам кӯҳҳо ва ҳамвориҳоро фарқ мекунед?*

1. Шаклҳои калони рельефи Замин. Ба шаклҳои калон (глобали)-и рельефи Замин – барҷастагиҳои материкӣ ва фурӯхамидаҳои уқёнусӣ дохил мешаванд. Баландии хушкӣ ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр – 875 м ва чуқурии миёнаи оби уқёнус – 3800 метрро ташкил медиҳад. Барои пайдоиши онҳо қувваҳои дохилии Замин нақши муҳимро мебозанд. Дар рельефи материкҳо ҳамвориҳои дар платформа ҷойгиршуда ва минтақаҳои кӯҳсорро ҷудо мекунанд. Дар қабри уқёнусҳо рельеф мураккаб аст. Дар он қаторкӯҳҳои байниуқёнусӣ, ҳамвориҳои зеробӣ ва ноаҳоии чуқури уқёнусӣ вучуд доранд.

2. Пайдоиши ҳамвориҳо. Шумо аллақай медонед, ки қисмҳои калони қадимаи қишри Замиро платформаҳо ташкил додааст. Дар рельеф платформаҳоро ҳамвориҳо ташкил медиҳанд. Масалан, дар материкҳои Аврусиё, дар платформаи Шарқи Аврупоӣ, ҳамвориҳои Аврупоӣ Шарқӣ, дар ҳудуди платформаи Сибири Ғарбӣ – ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ва дар платформаи Сибир – паҳнкӯҳи Сибири Миёна ҷойгир шудаанд.

Аз рӯйи пайдоиш ҳамвориҳоро ба аккумулятивӣ (аз ҷинсҳои кӯҳии таҳшоншуда) ва денудатсионӣ (аз таъсири обу ҳаво

фарсудашуда) тақсим мекунанд. Ҳамвориҳои аккумулятивӣ ҳангоми чамъшавии дурударози чинсҳои кӯҳӣ дар пастхамиҳои сатҳи Замин ба вуҷуд меоянд. Ба инҳо ҳамвориҳои Бузурги Чин (Хитой), Ҳинду Ганг ва Байнаннаҳрайн мисол шуда метавонанд. Баъзе ҳамвориҳои аккумулятивӣ аз сатҳи баҳр паст ҷойгир шудаанд (ҳамвории Наздикаспий 28м).

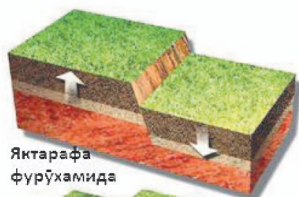
Нақшаи шаклҳои реліеф

Ҳамвориҳои денудатсиониро, асосан, ба барҷастагиҳои таҳкурсии булӯрини платформаҳо мансуб медонанд. Денудатсия – чамъи равандҳои вайроншавии чинсҳои кӯҳӣ, қашонда овардани онҳо (бо таъсири об, бод ва ях) ва хобондани онҳо ба пастхамиҳои сатҳи Замин мебошад. Ба ин ҳамвориҳо, паҳнкӯҳҳои Декан, Бразилия ва ғарби Австралия дохил мешаванд. Баъзан дар табиат ҳамвориҳои волеҳӯранд, ки онҳоро аз рӯи пайдоиш ҳам ба ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва ҳам денудатсионӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ба қатори онҳо дохил мешавад.

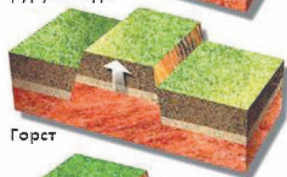
3. Пайдоиши кӯҳҳо. Ҷараёни пайдоиши кӯҳҳо ба ҳодисаҳои қатташавӣ ва ҷуғрамаҳои қишри Замин вобастаанд. Ин ҳодиса дар натиҷаи чамъшавии чинсҳои таҳшинӣ дар ҷуғрамаҳои қишри Замин ва дар оянда бардошташавии онҳо вобаста аст. Чинсҳои таҳшинӣ дар чинҳо тағйир меёбад ва тарқишҳо пайдо мешаванд. Ба ин тарқишҳо мағмаи тафсон медарояд ва хунук мешавад. Дар ҷойи фишурдашавии қишри Замин ба амал омадани шикасташавиҳо мумкин аст, ки дар натиҷа қисмҳои

алохидаи харсангӣ пайдо мешаванд. Бо ин шикасташавиҳо қисмҳои калони қишри Замин ҳаракат мекунанд, мавқеи худро иваз мекунанд, баланд ё паст мешаванд. Дар натиҷа заминҳои якҷарафаи фурӯҳамида, горстҳо ва грабенҳо пайдо мешаванд.

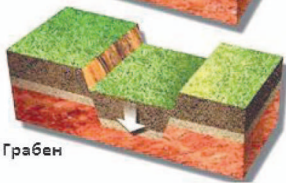
Шакли релефи якҷарафаи фурӯҳамида дар натиҷаи ба мисли зина паст шудани як қисми хушкӣ нисбат ба дигараш пайдо мешавад.

Якҷарафаи
фурӯҳамида

Горст

Грабен

Горст дар натиҷаи баланд шудани қисми муайяни хушкӣ, ҳангоми аз ду тараф шикаста шудан ба амал меояд.

Грабен – қисми фурӯрафтаи қишри Замин мебошад. Бисёр вақт дар ҷойи грабен кӯлҳои табиӣ пайдо мешаванд.

Дар таърихи геологии Замин якҷанд давраи кӯҳпайдошавӣ ё чиндоршавиро ҷудо мекунанд. Кӯҳпайдошавиҳои аз ҳама қадим зиёда аз 1 млрд сол пеш ба амал омадаанд. Чиндоршавиҳои минбаъда 500-100 млн сол пеш пайдо шудаанд. Чиндоршавиҳои аз ҳама ҷавон қариб 70 млн сол пеш сар шуда, то ҳол давом дорад.

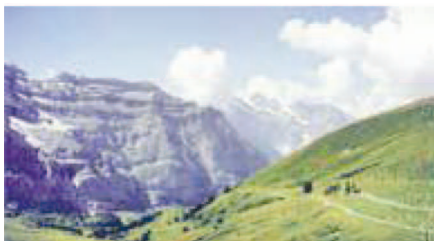
Аз рӯйи пайдоиш кӯҳҳоро ба кӯҳҳои чиндор, кӯҳҳои харсангӣ, чиндору харсангӣ ва вулқоникӣ ҷудо мекунанд.

Кӯҳҳои чиндор ҳангоми кӯҳпайдошавиҳо ҳосил мешаванд, ки дар натиҷаи он чинсҳои кӯҳӣ маҷмаъа шуда, ба минтақаҳои чиндор табдил меёбанд. Масалан, дар минтақаи чиндоршавии Алпу Ҷимолой, кӯҳҳои чиндори Пиреней, Алпҳо, Қарқоз ва Ҷимолой пайдо шудаанд. Кӯҳҳои чиндор ҷавон ва баланд мешаванд, қуллаҳои нӯгтез ва нишебҳои ростфурумада доранд.

Кӯҳҳои харсангӣ – баландшавии сатҳи замин дар шакли горст ё гумбаз мебошад, ки бо шикастаҳои тектоникӣ ҷудо шудаанд. Барои ин кӯҳҳо қуллаҳои ҳамвор хос мебошанд. Ин кӯҳҳо ҳангоми дар ҷойи кӯҳпайдошавии қадима ё дар канорҳои платформа пайдо мешаванд. Ба кӯҳҳои чиндору харсангӣ кӯҳҳои Аждаҳо дар Африқо, Готҳои Фарбӣ ва Шарқӣ дар Осиё дохил мешаванд.

Кӯҳҳои чиндору харсангӣ дар натиҷаи маротибаи дуҷум кӯҳпайдошавӣ дар минтақаҳои кӯҳпайдошавӣ ба вуҷуд меоянд. Дар муқоиса бо кӯҳҳои чиндор, харсангӣ, қуллаҳо ва нишебҳои

нисбатан ҳамвор доранд. Ба кӯҳҳои чиндору харсангӣ кӯҳҳои Скандинавия, қаторкӯҳи Верхоянск ва Кунлун дар материкаи Авруосиё дохил мешаванд.

Кӯҳҳои чиндору харсангии Скандинавия

Кӯҳи вулкони Фудзияма

Кӯҳҳои вулкони ҳангоми оташфишони вулқонҳо ва чамъшавии моддаҳои вулкони пайдо мешаванд. Ба ин кӯҳҳо Кения дар Африқо, Фудзияма, Арарат ва Казбек дар Осие дохил мешаванд.

Хулоса:

- *Ба шаклҳои рельефи миқёси сайёра барҷастагиҳои материкӣ ва ғуруҳамидаҳои уқёнусӣ дохил мешаванд.*
- *Шаклҳои асосии калони рельефи материкҳоро ҳамвориҳо ва кӯҳҳо ташкил медиҳанд.*
- *Кӯҳҳо, асосан, дар минтақаҳои чиндоршавӣ, ҳамвориҳо дар платформа ҷойгир шудаанд.*
- *Аз рӯйи пайдоиши ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва денудатсиониро фарқ мекунанд.*
- *Кӯҳҳоро аз рӯйи пайдоиши ба чиндор, харсангӣ, чиндору харсангӣ ва вулқонӣ ҷудо мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шаклҳои калони рельефи миқёси сайёравиро номбар кунед.*
2. *Аз рӯйи пайдоиши кадом ҳамвориҳоро ҷудо мекунанд?*
3. *Кӯҳҳо аз рӯйи пайдоиши чанд хел мешаванд?*
4. *Бо мисолҳо фаҳмонед, ки барои чӣ ҳангоми омӯзиши рельефи сатҳи Замин сохти қири Заминро доништан зарур аст.*
5. *Муҳтасар ифода кунед, ки сабаби гуногунии рельефи Замин дар чист?*
6. *Ҳаритаҳои мавзӯи «Сохти қири Замин» ва «Ҳаритаи табиии ҷаҳон»-ро муқоиса намуда, қадвали «Ҳамвориҳои калонтарини кураи Замин» ва «Минтақаҳои калонтарини чиндор»-ро нур кунед.*

Материк	Платформа	Ҳамвориҳо

Минтақаҳои чиндоршавӣ	Кӯҳҳо

7. Шаклҳои калони рельефро дар харитаи тарҳӣ гузаронед.
8. Оё мумкин аст, ки дар ҷойи кӯҳҳо ҳамвориҳо ва дар ҷойи ҳамвориҳо кӯҳҳо пайдо шаванд? Ҷавобҳои худро асоснок кунед.
9. Бо мисолҳо исбот кунед. Чаро дар минтақае, ки Тоҷикистон ҷойгир шудааст, ҳодисаи заминчунӣ ба амал меояд?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Гуноғунии сатҳи Замин, ки бо андоза, пайдоиш ва синну сол фарқ мекунад, чӣ номида мешавад?

А. Теппа
Б. Ҷарӣ
В. Кӯҳ
Г. Релеф

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Релефи Замин дар натиҷаи таъсири қувваҳои дохилӣ ва берунӣ мунтазам _____ меёбад.

3. Дар хонаҷаҳои ҳолӣ рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайян кунед:

	шаклҳои хурди рельеф пайдо мешаванд
	барҷастагиҳои материкӣ ва фурӯҳамидаҳои укёнусӣ ба вучуд омада, аз таъсири қувваҳои берунӣ бошад,
	Дар натиҷаи таъсири қувваҳои
	дохилии замин шаклҳои калони рельеф

§ 8. АНБУҲҲОИ ҲАВО.

СИКЛОНҲО ВА АНТИСИКЛОНҲО

Ба хотир меорем:

- ♦ Чӣ тавр ҳангоми ба баландӣ баромадан ҳарорати ҳаво гарм мешавад ва барои чӣ?
- ♦ Чиро намнокии ҳаво меноманд ва он аз чӣ иборат аст?
- ♦ Оид ба фишори атмосферӣ чӣ гуфта метавонед?

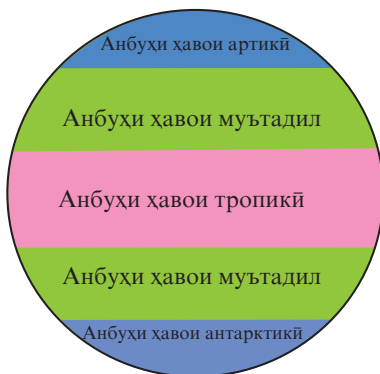
1. Анбуҳҳои ҳаво ва типҳои асосии он. Чӣ тавре ки ба шумо маълум аст, гармшавии ҳаво ва бухоршавии об аз сатҳи Замин

огоз меёбад. Ҳангоми аз экватор ба сӯи кутбҳо ҳаракат кардан хосиятҳои ҳаво аз рӯи қонуниятҳои муайян тағйир меёбанд. Ин чунин маъно дорад, ки дар минтақаҳои гуногуни кураи Замин анбуҳҳои калони ҳаво бо ҳарорат, намӣ ва шаффофӣ фарқ мекунанд.

Анбуҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳавое мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, хосиятҳо (ҳарорат, намнокӣ ва шаффофӣ)-и нисбатан якхела дорад.

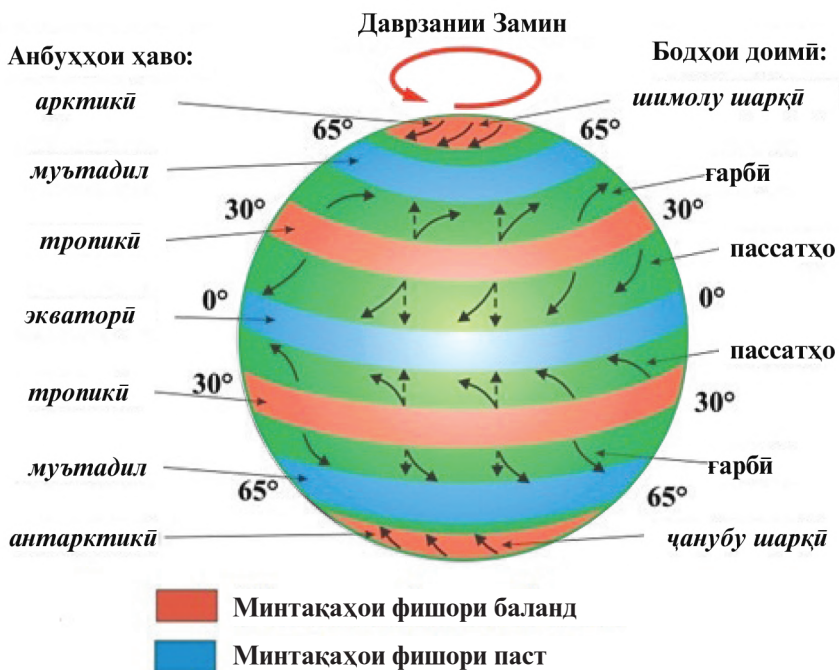
Анбуҳҳои ҳаво ба таври яқлухт пайдо шуда, ҳаракат мекунанд ва дар гардиши умумии атмосфера иштирок мекунанд. Онҳо ҳазорҳо километри мураббаи сатҳи Заминро ишғол карда, гафсиашон то 20-25 км-ро ташкил медиҳанд. Анбуҳҳои ҳаво хунук ва гарм мешаванд. Анбуҳи ҳавои хунук дар болои сатҳи хуноки Замин пайдо шуда, анбуҳи ҳавои гарм дар болои сатҳи заминҳои гарм пайдо мешаванд.

Вобаста ба хусусияти сатҳи замин, ки анбуҳҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба *континенталӣ* (дар болои хушкӣ пайдошуда) ва *баҳрӣ* (дар болои об пайдошуда) ҷудо мекунанд. Анбуҳҳои ҳавои континенталӣ хушк буда, баҳрӣ – намнок мебошанд. Ҳангоми ҳаракати анбуҳҳои ҳаво дар сатҳи Замин онҳо гарм ё хунук, намнок ва ё хушк мешаванд.

Анбуҳҳои ҳаво

Вобаста ба минтақаи ташаккулёбии якҷанд типии анбуҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд – экваторӣ, тропикӣ, муътадил, арктикӣ (антарктикӣ). Анбуҳи ҳавои экваторӣ (АҲЭ) дар арзҳои экваторӣ пайдо мешавад. Ҳарорати миёна дар ин анбуҳи ҳаво гарм (+28 °С) ва намнокии ҳаво ҷӣ дар хушкӣ ва ҷӣ дар об зиёд аст. Анбуҳи ҳавои тропикӣ (АҲТ) дар минтақаҳои тропикӣ пайдо шуда, ҳарорати ниҳоят баланд дорад. АҲТ-и хушкӣ намнокии кам дошта, серчангу ғубор мебошад. Анбуҳи ҳавои муътадил (АҲМ) дар арзҳои муътадили кураи Замин пайдо мешавад. Ин анбуҳи ҳаво дар болои хушкӣ зимистон хуноки хушк ва тобистон гарм ва нисбатан намнок аст. Анбуҳи ҳавои муътадили баҳрӣ салқин ва намнок мебошад.

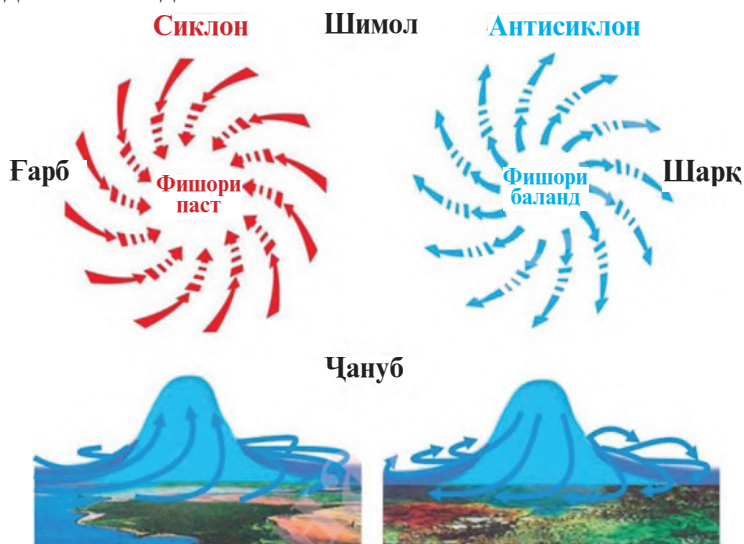
2. Фронтҳои атмосферӣ. Анбухҳои ҳаво доимо дар ҳаракатанд ва ҳангоми бо ҳам вохӯрдани онҳо фронтҳои атмосферӣ пайдо мешаванд.

***Фронти атмосферӣ** – минтақаи сарҳади байни ду анбуҳи ҳавое мебошад, ки хосиятҳои гуногун доранд.*

Паҳноии фронти атмосферӣ ба садҳо километр мерасад. Фронтҳои атмосферӣ гарм ва хунук мешаванд. Ин ба он вобаста аст, ки кадом анбуҳи ҳаво бо кадом ҳарорат дар ҳудуди муайян ҳаракат карда, ҷойи дигарашро ишғол мекунад. Бисёр вақт фронтҳои атмосферӣ дар арзҳои муътадил, ҳангоми вохӯрдани анбухҳои ҳавои хуноки арктикӣ ва гарми тропикӣ пайдо мешаванд.

Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад. Дар вақти ҳаракати фронт ба сатҳи гарми Замин обу ҳавои гарм мушоҳида шуда, абрҳои қабат-қабат ҳосил мешаванд ва борон меборад. Дар вақти ҳаракати фронти хунук обу ҳаво хунук шуда, боришоти кӯтоҳмуддати саҳт ба амал меояд ва бисёр вақт шамолҳои саҳт ва раъду барқ низ мушоҳида мешавад.

3. Сиклонҳо ва антисиклонҳо. Дар атмосфераи Замин, ҳангоми бо ҳам дучор омадани анбуҳҳои ҳавои гуногун ҳаракатҳои гирдбодшакли даврзанандаи ҳаво – сиклонҳо ва антисиклонҳо пайдо мешаванд.

Нақшаи ҳаракати анбуҳҳои ҳаво дар сиклон ва антисиклон (барои Нимкураи шимолӣ)

Сиклон – анбуҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказаш фишор паст ва дар атроф фишор баланд аст. Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд.

Дар маркази сиклон ҷараёнҳои болобарояндаи ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар сиклон ба муқобили акрабаки соат дар нимкураи Шимолӣ ва ба рафти акрабаки соат дар нимкураи Ҷанубӣ ба амал меояд. Дар натиҷаи ҳаракати ҷараёни ҳавои болобароянда абрҳои ғафс пайдо шуда, борони зиёд меборад. Тобистон, ҳангоми ба амал омадани сиклонҳо ҳарорати ҳаво паст шуда, зимистон баланд мешавад, ки ҳатто обшавии барфҳо мушоҳида мегардад. Сиклонҳои болои уқёнус, асосан, дар арзҳои муътадил ва тропикӣ пайдо мешаванд.

Антисиклон – анбуҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказаш фишор баланд ва дар атроф фишор паст аст. Дар антисиклон бодҳо аз марказ ба атроф мезаванд.

Дар антисиклон чараёни поёнфарояндаи ҳаво мушохида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар антисиклон ба рафти акрабаки соат дар нимкураи Шимолӣ ва ба муқобили он дар нимкураи Ҷанубӣ ба амал меояд. Барои антисиклонҳо ҳамеша (зимистону тобистон) обу ҳавои нисбатан ором ва софу хушк хос аст. Ҳангоми ба амал омадани антисиклон дар фасли тобистон ҳаво ниҳоят гарм ва зимистон – ҳаво хунук мешавад. Антисиклонҳо асосан дар минтақаҳои яхбастаи Арктикаю Антарктика ва арзҳои тропикӣ пайдо мешаванд.

Хулоса:

- *Анбуҳи ҳаво ин ҳаҷми калони ҳаво аст, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, хосиятҳои якхела дорад.*
- *Аз рӯйи пайдоиши чор типи анбуҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд: экваторӣ, тропикӣ, муътадил ва қутбӣ (арктикӣ ва антарктикӣ).*
- *Фронти атмосферӣ дар сарҳади анбуҳҳои ҳавои дорои хосиятҳои гуногун пайдо шуда, метавонад гарм ва хунук бошад.*
- *Сиклон анбуҳи калони ҳавои даврзананда буда, дар марказаш фишор паст аст.*
- *Антисиклон низ ҳавои даврзананда аст, аммо баръакси сиклон дар маркази он фишор баланд аст.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои анбуҳи ҳаворо шарҳ диҳед.*
2. *Кадам типҳои анбуҳҳои ҳаворо номбар карда метавонед?*
3. *Хосияти ҳар кадом типҳои анбуҳи ҳаворо фаҳмонед.*
4. *Фронти атмосферӣ чист? Он чӣ тавр пайдо мешавад?*
5. *Хусусияти фронти атмосферӣ хунук ва гармро шарҳ диҳед.*
6. *Сиклон ва антисиклонҳо чӣ тавр ба амал меоянд ва онҳо ба обу ҳаво чӣ гуна таъсир мерасонанд?*
7. *Аз рӯйи тавсиф анбуҳҳои ҳаворо муайян кунед: ҳарорати ниҳоят хунук дорад ва намиаш кам аст; ҳарорати баланд ва нами хеле зиёд дорад; нами кам ва ҳарорати баланд дорад.*
8. *Азар тариқи радио обу ҳаворо эълон кунанд ва гӯянд, ки антисиклон бо сиклон иваз мешавад, Шумо ба аҳли оилаи худ чӣ маслиҳат медиҳед?*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Анбуҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳаво мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, _____ нисбатан якхела дорад.

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Вобаста ба хусусияти сатҳи заmine, ки анбуҳҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба кадом гуруҳҳо ҷудо мекунад?

- А. Сиклон ва антисиклон
- Б. Фронти гарм ва хунук
- В. Континентали ва баҳрӣ
- Г. Тропикӣ ва экваторӣ

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интиҳоб кунед.

Дурустии маълумоти ҷадвали зеро тасдиқ намоед:

ҳа	не	Паҳнои фронти атмосферӣ ба садҳо километр мерасад
ҳа	не	Бисёр вақт фронти атмосферӣ дар кутбҳо ба амал меояд
ҳа	не	Фронти атмосферӣ – минтақаи сарҳади байни ду Анбуҳи ҳавое мебошад, ки ҳосиятҳои гуногун доранд
ҳа	не	Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад
ҳа	не	Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд
ҳа	не	Маркази антисиклон фишори паст дорад

§ 9. МИНТАҚАҲОИ ИҚЛИМИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ Иқлим аз обу ҳаво чӣ фарқ дорад?
- ♦ Кадом омилҳои иқлимҳосилкунандаро медонед?
- ♦ Оид ба иқлим ва обу ҳавои маҳалли худ маълумот диҳед.

1. Минтақаҳои иқлим. Нурҳои Офтоб дар арзҳои гуногун ба сатҳи Замин таҳти кунҷи кунҷи гуногун меафтанд, ки дар натиҷа сатҳи Замин гармӣ ва равшаниро як хел намегирад. Арзи географӣ омили муҳимми иқлимҳосилкунанда мебошад, ки ба ташаккули омилҳои анбуҳҳои ҳавои минтақавӣ мусоидат мекунад. Мувофиқан, шароити иқлимӣ мувофиқи қонун муайян аз экватор ба кутбҳо иваз мешаванд.

Минтақаи иқлимӣ – мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад, ки дар он шароити иқлимӣ нисбатан якхела аст.

Минтақаҳои иқлимиро ба асосӣ ва гузаранда ҷудо мекунад. Минтақаҳои асосиро аз рӯйи ҳукмронии типи анбуҳҳои ҳаво фарқ мекунад. Онҳо ҳафтто мебошанд: экваторӣ, тропикӣ (дуто), муътадил (дуто), арктикӣ ва антарктикӣ. Дар ҳар як минтақаи иқлимӣ хусусиятҳои ба ҳамон минтақа хоси ҳарорати ҳаво ва боришот ташаккул меёбанд.

Дар байни минтақаҳои иқлими асосӣ, минтақаҳои иқлими гузаранда ташаккул меёбанд, ки онҳо шаштоанд: дуто субэкваторӣ, дуто субтропикӣ, субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтақаҳои иқлими гузаранда ивазшавии мавсимии анбуҳҳои ҳаво мушоҳида мешавад. Анбуҳҳои ҳаво аз минтақаҳои иқлими асосии ҳамсоя дар фаслҳои гуногуни сол ба минтақаҳои гузаранда меоянд. Минтақаҳои иқлимӣ ҳамагӣ 13-тоанд. Ҷойгиршавии мутаносиби минтақаҳои иқлимӣ нисбати экватор қонуниятҳои минтақавияти географӣ мебошад.

Қонуниятҳои минтақавияти географӣ дар минтақаҳои иқлимӣ

Аз сабаби он ки баробари ба дохили хушкӣ даромадан ҳарорат ва намнокӣ тағйир меёбанд, дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ маҳалҳои иқлимиро ҷудо мекунанд, ки аз рӯи типҳои иқлим ба баҳрӣ, хушкӣ (континенталӣ), соҳилҳои ғарбӣ ва шарқии материкҳо ҷудо мешаванд. Ин натиҷаи дурии ҳудудҳои гуногун аз укёнушо, таъсири бодҳои доимӣ мавсимӣ, ҷараёнҳои укёнуӣ ва баландии маҳал мебошад.

2. Тавсифи минтақаҳои иқлим. Минтақаи иқлими *экваторӣ* дар арзҳои экваторӣ ташаккул меёбад. Дар он тамоми сол анбуҳҳои ҳавои экваторӣ бартарӣ доранд. Ҳангоми ҳарорати баланд (+26 то +28°C) ҳавои гарм доимо ба боло ҳаракат мекунад, ки дар натиҷа абрҳои тудагии боронӣ пайдо мешаванд. Дар ин ҷо ҳар рӯз боронҳои сел ва раъду барқ ба амал меоянд. Миқдори

боришоти солона 1500-3000 миллиметрро ташкил медиҳад. Минтақаи иқлими экваторӣ қисми аз ҳама намноки сатҳи Замин ба ҳисоб меравад. Дар давоми сол дар ин ҷо фақат як мавсим – тобистони гарму намнок мушоҳида мешавад.

Барои минтақаи *субэкваторӣ* ивазшавии мавсимии анбухҳои ҳаво хос аст. Дар ин минтақа тобистон анбухҳои ҳавои гарми намнок, зимистон ҳавои гарму хушки тропикӣ ҳукмфармо мебошад. Ду мавсимро ҷудо мекунад: тобистони гарми намнок ва зимистони тафсонаи хушк. Миқдори боришоти солона 1000-2000 миллиметрро ташкил медиҳад. Дар тобистон бориши зиёд ба амал меояд, ки ба омадани муссонҳои экваторӣ вобаста аст.

Минтақаҳои иқлимии *тропикӣ* дар арзҳои тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Дар давоми сол дар ин ҷо анбухҳои ҳавои тропикӣ ҳукмрон аст, ки ҳарорати баланд доранд. Ҳаво аз қабатҳои баланди атмосфера ба сатҳи Замин фууромада, фишори баландро ҳосил мекунад. Ҳангоми ба поён фууромадан, ҳаво гарм мешавад, бухори об конденсатсия намешавад ва абрҳоро ҳосил намекунад. Барои ҳамин дар тропикҳо, ҷун қоида, боришот кам аст. Ҳарорати ҳаво ба ҳисоби миёна то $+35^{\circ}\text{C}$ гарм мешавад. Зимистон ҳарорат то $+25^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд. Дар ин ҷо се маҳалли иқлимиро ҷудо мекунад, ки бо хусусиятҳои типии иқлими худ аз ҳамдигар фарқ мекунад: иқлими *соҳилҳои ғарбӣ* – хушк ва салқин бо фаровонии шабнам ва туман; *тропикӣ континенталӣ* – минтақаҳои дохилии материкҳо бо иқлими хушк ва гарм; *тропикӣ намнок* – дар соҳилҳои шарқии материкҳо.

Минтақаҳои иқлими *субтропикӣ* тобистон дар зери таъсири анбухҳои ҳавои тропикӣ ва зимистон – анбуҳи ҳавои муътадил ташаккул ёфтаанд. Дар онҳо се маҳалли иқлимиро фарқ мекунад. Дар ғарби материкҳо *типӣ иқлими баҳримиёназаминӣ* ташаккул меёбад, ки тобистон гарми хушк ва зимистон намноки гарм аст. Дар қисмҳои марказии материкҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ бо тобистони гарму хушк (то $+30^{\circ}\text{C}$) ва зимистони нисбатан хунук (аз 0 то $+5^{\circ}\text{C}$) мавҷуд аст. Дар соҳилҳои шарқии материкҳо типӣ иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарми боронӣ ва зимистони салқини намнок (1000-1500 мм) ташаккул ёфтаанд.

Минтақаҳои иқлими *муътадил* 1/4 ҳиссаи сатҳи Замиро ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо анбухҳои ҳавои муътадил ҳукмрон мебошанд. Дар дохили минтақаҳои иқлими муътадил тағйироти мавсимии ҳарорат ва боришот зоҳир мешавад. Аз

сабаби масоҳати калонро ишғол кардани ин минтақаи иқлимӣ (хусусан дар Нимкураи шимолӣ), дар он якчанд типҳои иқлим: *баҳрӣ, континенталӣ* ва *муссониро* ҷудо мекунанд.

Дар сохилҳои ғарбии материкҳо аз уқёнусҳо бодҳои ғарбӣ мевазанд. Ин бодҳо тамоми сол боришот меоранд (1000 мм дар як сол) ва типҳои иқлими *муътадили баҳрӣ* ҳосил мекунанд, ки тобистони салқин ва зимистони мулоим доранд. Бо ҳаракат кардан ба дохили материкҳо иқлими муътадили континенталӣ ҳосил мешавад. Амплитудайи ҳарорати ҳаво зиёд шуда, миқдори боришот кам мегардад (300-500 мм). Дар сохилҳои шарқии материкҳо типҳои иқлими *баҳрӣ (муссонӣ)* ташаккул меёбад. Тобистон муссонҳои устувори уқёнусӣ боронҳои зиёд (800-1200 мм) меоранд. Зимистон хунуки хушк аст.

Ба минтақаҳои иқлимӣ *субарктикӣ* ва *субантарктикӣ* низ ивазшавии мавсимии анбуҳҳои ҳаво хос мебошад. Тобистон анбуҳҳои ҳавоӣ муътадил, зимистон – арктикӣ ва антарктикӣ ҳукмрон мешаванд. Тобистон кӯтоҳи салқин (+5...+10°C) ва зимистон тулонии хунук (то -55°C) ва камбарф аст.

Минтақаҳои иқлими *арктикӣ* ва *антарктикӣ* дар минтақаҳои қутбии Замин ҷойгиранд. Сатҳи замини онҳо нури офтобро кам мегиранд (ҳатто ҳангоми рӯзҳои қутбӣ). Иқлими континенталии арктикӣ дар Гренландия ва галачазираҳои Канадаи арктикӣ ҳукмрон аст. Иқлими континенталии антарктикӣ ба материкҳои Антарктида хос аст, ки қариб тамоми сол хунуки қаҳратун аст. Барои иқлими арктикӣ-уқёнусӣ Арктика тобистони хунук (то +2 °C) ва намнокии нисбатан зиёд (то 400 мм) хос мебошад.

Хулоса:

- *Минтақаҳои иқлимӣ аз рӯйи бартарии типҳои анбуҳҳои ҳаво ҷудо мекунанд.*
- *Дар сатҳи Замин 13 минтақаи иқлимӣ ҷудо мекунанд, ки аз онҳо 7-тоаи асосӣ ва 6-тоаи гузаранда мебошанд.*
- *Дар минтақаҳои иқлими асосӣ дар давоми сол як анбуҳи ҳаво ҳукмрон аст, дар гузаранда – ивазшавии анбуҳҳои ҳаво дар мавсимҳо ба амал меоянд.*
- *Дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ боз маҳалҳои иқлимӣ ҷудо мекунанд, ки аз рӯйи типҳои иқлим аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дар кураи Замин кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷудо мекунанд?*
2. *Минтақаҳои иқлими асосӣ номбар кунед.*

3. Минтақаҳои иқлими гузарандаро номбар кунед.
4. Хусусияти минтақаҳои иқлими асосӣ ва гузарандаро шарҳ диҳед.
5. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки минтақаи иқлими муътадил дар кадом материк аз ҳама масоҳати калонро ишғол кардааст.
6. Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ нисбат ба хатти экватор ба таври мутаносиб ҷойгир шудаанд?

Худро бисанҷед:

1. Дар хончаҳои ҳолӣ рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад,
	нисбатан яхела аст
	ки дар он шароити иқлимӣ
	Минтақаи иқлимӣ

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлим дар сатҳи Замин масоҳати нисбатан зиёдро ишғол кардааст?

- А. Муътадил
- Б. Тропикӣ
- В. Арктикӣ
- Г. Субэкваторӣ

§ 10. ГИДРОСФЕРА.

УҚЁНУСИ ҶАҶОНӢ – ҚИСМИ АСОСИИ ГИДРОСФЕРА

Ба хотир меорем:

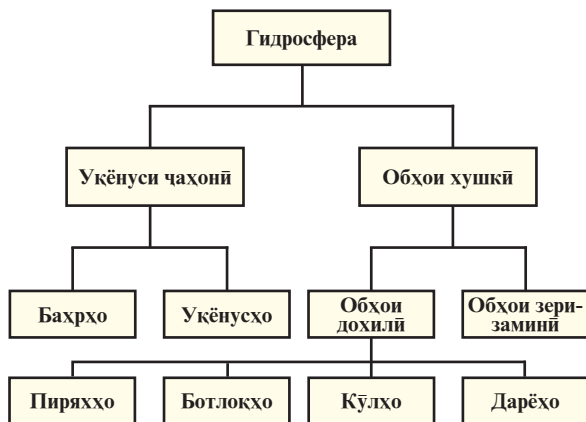
- Мафҳуми “Гидросфера”-ро шарҳ диҳед.
- Кадом уқёнусҳоро медонед?
- Чиро Уқёнуси ҷаҳонӣ меноманд?

Симои нотақрори сайёраи моро ҷараёнҳои дар табақаи географӣ баамалоянда ташкил додаанд. Анбуҳи обе, ки дар қишри Замин, сатҳи он ва атмосфера вучуд дорад, гидросфераро ташкил медиҳанд. Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли саҳт, моеъ ва буғ вучуд дорад.

Дар таърихи ташаккули сайёраи Замин об нақши муҳим бозидааст. Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо иштироки об мегузаранд. Равандҳо аз ҳисоби Офтоб қувва мегиранд. Қисми зиёди энергияи Офтобро қабатҳои Замин фурӯ мебаранд, коркард мекунанд ва ба дигар қабатҳо, хусусан, гидросфера медиҳанд.

Бисёр одамон аз неъматҳои уқёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдории ҳаёт дар сайёраи Замин нақши уқёнус ниҳоят калон аст. Барои дуруст фаҳмидани нақши уқёнус хусусиятҳои табиати

он: хосиятҳои об, чараёнҳо, алокамандии уқёнус бо атмосфера ва хушкиро доништан зарур аст.

Таркиби гидросфера

Нақши уқёнус дар ҳаёти Замин. Аҳаммияти уқёнусро барои сайёраи Замин тасаввур кардан душвор аст. Абрҳо, борон, барф, чашмаҳо, дарёҳо ва кӯлҳо – ҳамаи ин қисмҳои уқёнус мебошанд, ки муваққатан аз он ҷудо шудаанд. Оби уқёнус яке аз пайвастиҳои аҷибии химиявӣ ва моеи гаронбаҳои табиат мебошад. Он миқдор обе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Системаи офтобӣ вучуд надорад.

Оби уқёнус гармиро дар ҳудудҳои ниҳог дошта, ба атмосфера медиҳад ва онро намнок мекунад, ки дар натиҷа, як қисми он ба хушкӣ дода мешавад. Аз ин хотир уқёнусро идоракунандаи ҳарорат дар сайёраи Замин меноманд.

Уқёнус доим таркиби газҳои атмосфераро ниҳог медурад. Оксиген, ки дар таркиби об ҳал шудааст, оксигени таркиби атмосфера ду маротиба зиёд аст. Қабатҳои болоии оби уқёнус гази оксигенро аз ҳисоби обсабзҳои хурди обӣ – фитопланктонҳо дар натиҷаи фотосинтез мегирад. Ин оксигени ҳосилшуда ба қабатҳои поёнии атмосфера низ дохил мешавад. Дар наздикиҳои уқёнус нафаскашии одам сабук ва ба роҳат аст.

Уқёнус гази карбонати зиёдатии атмосфераро ҳал карда, онро барои ташаккули скелет, гӯшмоҳӣ ва рифҳои марҷонии организмҳои зиндаи худ истифода мебарад. Уқёнус ба организмҳои зинда таъсири калон мерасонад. Дар обҳои он, назар ба хушкӣ зиёдтар организмҳои қадима зиндагӣ мекунанд.

Оби укёнус ба иқлим, хок, наботот ва ҳайвоноти хушкӣ таъсири калон мерасонад.

Ба шарофати кори бактерияҳо оби укёнус то андозаи муайян тоза мешавад. Аз ин хотир, аксари партовҳои, ки дар хушкӣ ҳосил шудаанд, дар укёнусҳо нест карда мешаванд. Омӯзиши укёнус то андозае душвор аст. Беҳуда нест, ки олимони омӯзиши укёнусҳо ба омӯзиши кайҳон баробар медонанд.

Обҳои Укёнуси Ҷаҳонӣ. Укёнус нигоҳдорандаи асосии об дар рӯйи Замин буда, аз замонҳои қадим бо хусусиятҳои ғайриодии худ диққати олимони ба худ ҷалб кардааст. Об ба тамоми қисмҳои Табақаи Географӣ даромада, дар он ҷо кори муайянеро иҷро мекунад.

Об чӣ тавр дар сайёраи Замин пайдо шудааст? Барои чӣ оби он шӯр аст? Ин савол то охир ҳалли худро наёфтааст, аммо олимони чунин тахмин мекунанд, ки ҳангоми ба вуҷуд омадани литосфера об аз мантияи Замин ҷудо шудааст. Як қисми муайяни об аз кайҳон ба Замин омадааст.

Шӯрии оби укёнусҳо – натиҷаи гузаштани равандҳои дурударози таърихии Замин мебошад. Ақидае, ки гӯё оби укёнусҳо дарёҳо шӯр карда бошанд, беасос баромад. Таъсири дарёҳо фақат дар минтақаҳои наздирезишгоҳии укёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст ва он ба шӯрии умумии оби укёнус таъсир расонида наметавонад.

Ҳосияти оби укёнус. Ҳосиятҳои асосии оби укёнус шӯрӣ ва ҳарорати оби он аст. Оби шӯри укёнус аз маҳлули бисёр элементҳои химиявӣ иборат мебошад. Дар он бисёр газҳо, моддаҳои минералӣ ва моддаҳои органикӣ ҳал шудаанд. Ҳангоми аз мантияи Замин ҷудо шудани оби укёнус дар таркиби он аллакай баъзе намакҳо вуҷуд доштанд. Вобаста ба шӯрӣ, оби укёнус хусусиятҳои махсус дорад, ба мисли: гармиғунҷоиш, ҳарорати пасти яхбандӣ ва ҳарорати баланди ҷӯшиш.

Шӯрии оби укёнус аз таносуби миқдори боришоти атмосферӣ ва бухоршавӣ вобаста аст. Ин таносуб вобаста ба арзи географӣ тағйир меёбад. Дар ноҳияҳои назди экватор шӯрии об қариб 34% (34 промиле), назди тропикҳо – 36%, дар минтақаҳои муътадил ва наздиқутбӣ ба 34% баробар аст. Дар он минтақаҳои укёнус, ки миқдори боришот аз бухоршавӣ зиёд аст, шӯрии об кам мебошад. Шӯрии оби укёнус дар наздикии резидишгоҳи дарёҳо низ кам аст.

Маълум аст, ки оби укёнусҳо ба мисли хушкӣ аз таъсири

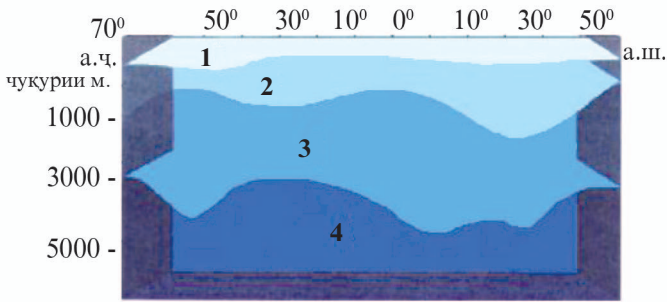
нури Офтоб гарм мешавад. Аз сабаби он ки укёнус қисми зиёди сатҳи хушкиро ишғол кардааст, гармиро нисбат ба хушкӣ зиёдтар мегирад. Ҳарорати сатҳи об яхела нест ва дар арзҳои гуногуни Замин тағйир меёбад (нагаред ба расми зер).

Тақсимооти ҳарорати оби укёнус вобаста ба ҷараёнҳои укёнусӣ, бодҳои доимӣ ва дар қисмҳои наздизоҳили аз таъсири ҷоришавии обҳои нисбатан гарми хушкӣ тағйир меёбад. Ҳарорати миёнаи оби укёнус ба $+17,5$ °C баробар аст. Укёнуси аз ҷама гарм – Ором ($+19,4$ °C) ва укёнуси аз ҷама хунук – Яхбастаи Шимолӣ ($-0,75$ °C) ба ҳисоб мераванд.

Вобаста ба чуқурӣ низ ҳарорати оби укёнус тағйир меёбад. Баробари чуқур шудан ҳарорати оби укёнус хунук мешавад ва дар чуқуриҳои 3-4 ҳазор метр аз $+20$ то 0 °C-ро ташкил медиҳад.

Ях дар укёнус. Пайдошавии яхҳо дар укёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст. Маълум аст, ки оби укёнус дар ҳарорати -2 °C ях мекунад. Оби укёнус дар минтақаҳои арктикӣ ва субарктикӣ, ки зимистони тулонӣ ва хунук доранд, ях мебандад. Яхбандии об дар баъзе баҳрҳои минтақаи муътадил низ мушоҳида мешавад. Дар оби укёнус яхбандиҳои яқсола ва бисёрсоларо фарқ мекунанд. Аз материки яхпӯши Антарктида ва ҷазираҳои Арктика бисёр яхҳо қанда шуда, дар оби укёнус шино мекунанд ва кӯҳҳои яхӣ шинокунанд – айсбергҳо ташкил медиҳанд. Айсбергҳо манбаи оби ширин мебошанд, ки дар укёнус шино мекунанд. Онҳо бо таъсири бодҳо ва ҷараёнҳои укёнусӣ роҳи дуру дарозро тай менамоянд. Айсбергҳои материки Антарктида ниҳоят калон (то 150 км) дароз мешаванд. Айсбергҳо дар укёнус то арзҳои 30 – 40-ум шино карда метавонанд. Ҳангоми шино айсбергҳо оҳиста-оҳиста об мешаванд. Дарозии умри онҳо аз 4 то 10 солро ташкил медиҳанд. Айсбергҳо барои киштиҳо монеа ва хатар эҷод карда метавонанд.

Анбуҳҳои об. Ҳаҷми калони обе, ки дар қисмҳои муайяни укёнус пайдо мешаванд анбуҳҳои об номида мешаванд. Анбуҳҳои об бо ҳарорат, шӯрӣ, зичӣ, шаффофӣ, мавҷудияти оксиген, олами органикӣ ва дигар хусусиятҳо фарқ мекунанд. Анбуҳҳои об байни худ ва атмосфера алоқамандии зич доранд. Онҳо ба атмосфера гармӣ ва намӣ медиҳанд, гази карбонатро фуру бурда, гази оксигенро сар медиҳанд. Укёнусшиносон якчанд типҳои анбуҳҳои обро ҷудо мекунанд (нигаред ба расми зер).

Анбухҳои оби укёуси Атлантик (аз рӯи буриши меридианӣ аз 70° а.ч. то 60° а.ш.): 1) сатҳӣ; 2) мобайнӣ; 3) чуқуроба; 4) қаъри

Чараёнҳои сатҳӣ дар Укёуси ҷаҳонӣ. Яке аз хусусиятҳои оби укёус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад. Олимон чунин ҳаракатҳои оби укёусро чудо мекунанд: а) ҳаракатҳои сатҳӣ, ки онҳоро чараён меноманд; б) ҳаракатҳои мавҷмонанд (мавҷҳои дар натиҷаи таъсири бод ва мадду ҷазр баамалоянда); в) омехташавии амудии оби укёус. Ҳаракати амудии оби укёус аҳамияти калон дорад: хангоми ба поён ҳаракат кардан, гази оксиген ба чуқуриҳои об дохил шуда, ҳаёти организмҳои зериобиро таъмин мекунад. Хангоми ба боло ҳаракат кардани об бошад, моддаҳои органикӣ аз чуқуроба ба сатҳи об баромада, ҳаёти сатҳиобиро таъмин мекунанд.

Чараёнҳои укёусӣ ҳодисаҳои мухташамии табиӣ мебошанд. Дар онҳо ҳаҷми калони об ба мисли дарё доимо ба ҳазорҳо километр ҳаракат мекунад. Чараёнҳои укёусӣ метавонанд васеъ шаванд, ҳаракати худро охишта ва босуръат кунанд, самти ҳаракати худро иваз кунанд ва ҳатто ба ақиб гарданд. Чараёнҳои гарм дар қисмҳои ғарбии укёусҳо ба самти кутбҳо ҳаракат карда, арзҳои наздиқутбии заминро гарм мекунанд ва дар шарқ ба самти экватор дар шакли чараёнҳои хунук бармегарданд. Чӣ қадар об дар ин гардиш иштирок мекунанд? Фақат як чараёни Голфстрим он миқдор обро ба гардиш медарорад, ки аз ҳамаи дарёҳои Замин 50-70 маротиба зиёд аст. Дар укёусҳо чараёнҳои зиёд вучуд доранд, ба мисли: пасатҳои шимолӣ, пасатҳои ҷанубӣ, чараёни бодҳои ғарбӣ, чараёни шимолӣ укёуси Ором, Курошио, Перу ва ғайра (нигаред ба харита). Олимон сабабҳои пайдоиши чараёнҳои укёусиро ба ҳаракати анбухҳои ҳавои атмосферӣ, бодҳои доимӣ, моилии тири меҳвари Замин хангоми даврзанӣ, релефи қаъри укёусҳо ва тарҳи материкҳо вобаста мекунанд.

Уқёнус ҳамчун муҳити зист. Уқёнус гахвораи ҳаёт дар Замин ба ҳисоб меравад. Ташаккули ҳаёт дар уқёнус симои тамоми сайёраи Заминро муайян мекунад. Дар ҳама ҷойи уқёнус ҳаёт вучуд дорад. Ҳатто дар чуқурии зиёда аз 11 ҳазор метр (новаи Мариана) ҳаётро пайдо кардан мумкин аст. Шароити зист дар уқёнус ҳангоми аз қутбҳо ба экватор ва аз сатҳи об ба қаъри он ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз ин хотир гуногунии ҳаёт дар уқёнусҳо хеле аён аст.

Инкишофи ҳаёт дар уқёнус боиси тағйирёбии хусусиятҳо (шӯрӣ, мавҷудияти газҳо)-и анбуҳҳои об гаштааст. Паҳншавии обсабзҳо дар уқёнус, ки ҳангоми фотосинтез гази оксиген хориҷ мекунанд сабаби он гашт, ки миқдори ин газ дар об зиёд гардад. Гази оксиген аз об ба атмосфера хориҷ гардид ва таркиби онро дигар кард. Ин дар навбати худ ба он сабаб гашт, ки организмҳои зинда аз об ба хушкӣ бароянд. Ҳамаи организмҳои уқёнус як навъ муттаҳидиро ба вучуд меоранд, ки дар он ҳар як рустанӣ ва ҳайвон бо ҳам алоқаманд мебошанд.

Дар уқёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд. Андозаи онҳо аз микроорганизмҳои хурде, ки бо чашми одӣ дида намешаванд, то намояндагони организмҳои зинда, ки дарозиашон даҳҳо метрро ташкил медиҳанд, иборат аст.

Хулоса:

- *Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли саҳт, моеъ ва буг вучуд дорад.*
- *Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо шитироки об мегузаранд.*
- *Бисёр одамон аз неъматҳои уқёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдории ҳаёт дар сайёраи Замин нақши уқёнус ниҳоят калон аст.*
- *Он миқдор обе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) вучуд надорад.*
- *Об дар рӯйи Замин аз мантия ҷудо шудааст ва як қисми муайяни об аз қайҳон ба Замин омадааст.*
- *Ҳосиятҳои асосии оби уқёнус шӯрӣ ва ҳарорати он аст.*
- *Пайдошавии яхҳо дар уқёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст.*
- *Яке аз хусусиятҳои оби уқёнус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад.*
- *Дар уқёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд.*

Савол ва супориш:

1. Уқёнуси ҷаҳонӣ чист?
2. Якчанд мисол биғӯед, ки нақши обро барои ҳаёти Замин исбот кунанд.
3. Уқёнусро бо кадом мақсад меомӯзанд?
4. Аз рӯйи харита фарқи ҳарорати оби уқёнусҳоро дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ муайян кунед.
5. Обҳои сатҳи уқёнус аз обҳои қаъри уқёнус чӣ фарқ доранд?
6. Дар кадом минтақаҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ яхҳо ҳосил мешаванд ва аҳаммияти онҳо аз чӣ иборат аст?
7. Сабаби пайдоиши ҷараёнҳои сатҳи уқёнусӣ дар чист?
8. Нақши олами органикии уқёнусро барои табиат ва ҳаёти одамон шарҳ диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Нақши уқёнус барои ҳаёти Замин чунин аст:

ҳа	не	3/4 ҳиссаи сатҳи заминро ташкил медиҳад
ҳа	не	Оби зиёд барои сайёраи Замин хатарнок аст
ҳа	не	Об яке аз муъҷизаҳои рӯйи Замин аст
ҳа	не	Ҳамаи обҳои дигари сайёра қисмҳои уқёнусанд
ҳа	не	Инсоният тамоми маводди рӯзгорашро аз уқёнус мегирад
ҳа	не	Уқёнус намегузорад, ки замин зуд гарму хунук шавад

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳаҷми калони обе, ки дар қисмҳои муайяни уқёнус пайдо мешавад, чӣ номида мешавад?

- А. Шӯрии об
- Б. Анбуҳи об
- В. Айсберг
- Г. Ҷараёни об

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Шароити зист дар уқёнус ҳангоми аз кутбо ба _____ ва аз сатҳи об ба _____ он ҳаракат қардан тағйир меёбад.

§ 11. МИНТАҚАҲО (ЗОНАҲО)-И ТАБИИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ Табақаи географӣ чист?
- ♦ Дар рӯйи Замин кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?
- ♦ Ҷаро дар рӯйи Замин шароити табиӣ якхела нест?

1. Минтақаҳои географӣ ва зонаҳои табиӣ. Аз рӯйи намӣ ва гармии Офтоб, ки сатҳи Замин мегирад, на фақат минтақаҳои

иқлимӣ, балки комплексҳои табиӣ гуногунро ҷудо мекунад. Минтақаҳои аз ҳама қалони Табақаи географӣ – минтақаҳои географӣ мебошанд. Номи онҳо бо номи минтақаҳои иқлимӣ мувофиқ меояд, зеро манзараи комплексҳои табиӣро шароити иқлимӣ муайян мекунад. Онҳо ба таври арзӣ аз экватор ба қутбҳо паҳн шуда, якдигарро дар хушкӣ ва об иваз мекунад ва дар ҳар ду нимкура такрор мешаванд. Минтақаҳои географӣ бо иқлим, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот фарқ мекунад. Минтақаҳои географӣ дар укёнусҳо аз рӯи анбухҳои ҳаво, ҳосият ва гардиши оби укёнус муайян карда мешаванд. Дар ҳар як минтақаи географӣ маҷмуи зонаҳои табиӣ ташаккул меёбад.

Зонаи табиӣ – ҳудуди муайяност, ки аз рӯи ҳарорат, намнокӣ, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот монанд мебошад.

Номи зонаҳои табиӣ аз рӯи аломати асосии он – рустаниҳо дода мешавад. Сабаби асосии дар дохили як минтақаи географӣ ҷойгир шудани якчанд зонаи табиӣ – таносуби гуногуни гармӣ ва намӣ мебошад.

2. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ.

Бешаҳои ҳамешасабзи экваторӣ дар ҳокҳои камҳосили сурхи зардҷатоб ва ҳарорати баланду боришоти зиёди солона ташаккул ёфтааст. Ин ҷангалҳо аз ҷиҳати сернамудӣ яке аз бойтарин ҷангалҳои сайёраи Замин ба ҳисоб мераванд. Барои онҳо рустаниҳои зич, якчанд қабат рӯйдани рустаниҳо ва дарахтони

Бешаҳои намноки экваторӣ

қадашон рост хос аст. Дар ин ҷо дахҳо ҳазор намуди рустаниҳо, аз ҷумла дарахти нахл, дарахтони ҷубашон пурқимат, сарахшаклҳои дарахтмонанд мерӯянд. Ҳайвонот ба ҳаёти болои дарахтон мутобиқ шудаанд, парандагон хеле зиёданд.

Саваннаҳо ва ҷангалҳои

камдарахт дар минтақаҳои географии субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гаштаанд. *Саваннаҳо* – ин ҳамвориҳои сералафи кушод бо дарахтони тоқа ва чакалакҳо мебошад. Дар мавсими камбориш алафҳо зард мешаванд ва барги дарахтон мерезанд. Баъзе дарахтон дар ин мавсим обро дар пояи худ захира мекунад. Дар

саваннаҳо ҳайвонҳои сумдори алафхӯр хеле зиёданд (ғизолҳо, говмешҳо), ки дар ҷустуҷӯи хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд. Ҳайвонҳои дарранда низ ин ҷо зиёданд.

Дарахти баобаби африқоӣ 20 метр баландӣ дошта, пояиш ҷунун гафс аст, ки агар 20 нафар даст ба даст гиранд, атрофи онро мепечонанд. Баобаб дар танаи худ 120 000 л обро захира мекунад ва аз ин хотир ҳангоми сӯхторҳо қариб ки осеб намебинад. Дуимани ин дарахтон филҳо мебошанд, зеро решаҳои сероб ва ҷӯби баобабро дӯст медоранд.

3. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии тропикӣ ва субтропикӣ. Дар минтақаҳои шарқии наздиқӯнусии тропикҳо ҷангалҳо ташаккул ёфтаанд. Дар минтақаҳои марказӣ ва соҳилҳои ғарбии материкҳо, ки таъсири ҷараёнҳои зиёд аст, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо ташаккул ёфтаанд.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои тропикӣ масоҳати калонро ишғол мекунанд. Ин зонаҳои табиӣ аз ҳама хушки қураи Замин ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати мавҷудияти рустаниҳо ва ҳайвонот камбағал мебошанд. Рустаниҳо ба шароити норасоии об мутобиқ шудаанд. Дар баъзеи онҳо решаи дароз инкишоф меёбад, ки аз ҷуқурии зиёд обро меҷаббад. Баъзеашон обро дар пояи худ захира мекунанд, масалан, рустании уд (алоэ). Баргҳои баъзе аз рустаниҳои биёбонӣ хурд шуда, ба хор табдил меёбанд, масалан, гули ханҷарӣ (кактус). Ҳайвонҳои биёбон метавонанд муддати зиёд бе об тоқат намоянд (шутурҳо), масофаи зиёдро тай намоянд (ғизолҳо) ва ё ҳаёти шабона гузаронанд (морҳо, калтакалосҳо ва хояндаҳо). Хоки нимбиёбонҳо тираҳок ва хоки биёбонҳо сангҷадор ё регзор аст.

***Биёбон** – мавзеест, ки иқлими хушки бебориш ва рустаниҳои ниҳоят кам дорад.*

4. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии муътадил. Ба биёбонҳо ва нимбиёбонҳои минтақаҳои муътадил тобистони гарми хушк ва зимистони камбарфи хунук хос аст. Наботот ва ҳайвоноти кам дорад. Зонаи *дашт* қисми хеле калони минтақаи муътадилро ишғол кардааст. Дар хокҳои дорчинӣ ва сиёҳҳои дашт рустаниҳои гуногуни хӯшадор мерӯянд. Даштҳо мунтазам ба *бешадашт* табдил меёбанд. Дар хокҳои хокистарранги зонаи

бешадашт ҳар чо-ҳар чо дарахтони санавбар ва тӯс мерӯянд. Дар дашт ва бешадаштҳо бисёр намуди хояндагон зиндагӣ мекунанд, ки хӯроки асосии ҳайвонҳои дарранда мебошанд.

Қисми калони минтақаи муътадилро *зонаи бешаҳо* ишғол кардаанд, ки бо чараёнҳои мавсимии худ фарқ мекунанд. Дар ин чо дарахтони паҳнбарг, омехта ва сӯзанбарг мерӯянд. Дар қисми ҷанубии минтақаи муътадил дар шароити иқлими баҳрӣ ва континенталии муътадил *бешаҳои омехта ва паҳнбарг* ташаккул ёфтаанд. Дар қисми шимолии минтақаи муътадил тайга паҳн гаштааст. Дар ин чо дарахтони сӯзанбарги коч, санавбар, сарв, дарахти чалғӯза ва сарвиноз мерӯянд.

Биёбон

5. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтақаи субарктикӣ зонаҳои табиӣ *тундра* ва *бешатундра* ҷойгир шудаанд. Дар шароити зимистони қаҳратун ва тобистони кӯтоҳи салқини ин ҷой наботот ва ҳайвонот кам дучор мешаванд.

Бешатундра зонаи аз тайга ба тундра гузаранда мебошад. Дар ин зона, байни водии дарёҳо бешаҳо дар қитъаҳои алоҳида мерӯянд. Дар тундра гулсангҳо, ғеша ва гулҳои кутбӣ (бунафша, хаш-хаш) месабзанд. Хоки тундра торфӣи ботлоқӣ буда, моддаҳои пӯсидааш кам аст.

Ҳайвоноти тундра барои дар шароити саҳт зиндагӣ кардан пашми ғафси аз хунокӣ муҳофизаткунанда ва ранги сафеди аз душманон ҳифзкунанда доранд. Дар зери пӯсташон қабати ғафси равшан захира мекунанд, ки аз хунокӣ онҳоро ҳифз мекунад.

Биёбонҳои арктикӣ

6. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ. Дар минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ *биёбонҳои арктикӣ ва антарктикӣ* ҳукмфармоянд. Дар шароити хунокии доимӣ биёбонҳои яхӣ ташаккул ёфтаанд.

Олами рустаниҳои ин чо ниҳоят камбағал аст. Дар баъзе ҷойҳо гулсангҳо ва ушнаҳо дучор мешаванду халос. Аз ҳайвонот рӯбоҳи кутбӣ, гурги кутбӣ, хирси

сафед, морж, тулен ва парандаҳои обӣ зиндагӣ мекунанд. Дар Антарктика парандаҳои аҷиб – пингвинҳо зиндагӣ мекунанд, ки қобилияти парвози худро гум кардаанд.

7. Минтақаҳои баландӣ. Дар қӯҳҳо, дар баробари тағйирёбии иқлим ивазшавии комплексҳои табиӣ аз домана то қуллаи қӯҳ мушоҳида мешавад (нигаред ба расм). Ин гуна қонуният ивазшавии минтақаҳои рустаниҳоро *минтақаҳои баландӣ* меноманд. Пайдарҳамии ивазшавии минтақаҳои наботот дар қӯҳҳо ба мисли ивазшавии

зонаҳои табиӣ дар ҳамвориҳо ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ба амал меоянд. Минтақаи баландии аввалини рустаниҳо ҳамеша ба зонаи табиӣ, ки дар доманаи қӯҳ ҷойгир аст, мувофиқ меояд.

Минтақаи баландиро ба таври одӣ дар қӯҳҳои арзҳои шимолӣ, масалан, дар қӯҳҳои Урали Қутбӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Рустаниҳои тундрагӣ дар доманаи қӯҳ дар баландии 200-500 м бо минтақаи сангреза ва болотар – минтақаи яхбандии доимӣ иваз мешаванд. Агар системаи қӯҳӣ дар минтақаи беша ҷойгир бошад, пас минтақаи поёнии он беша ба ҳисоб меравад.

Хулоса:

- ♦ *Ивазшавии зонаҳои табиӣ аз рӯи арзи географӣ нишондиҳандаи зонавиати географӣ мебошад.*
- ♦ *Сабоби асосии таҷаллули зонаҳои табиӣ – таҷаллули ғуноғуни гармӣ ва намӣ аст.*
- ♦ *Номи зонаҳои табиӣро аз рӯи аломати фарқкунандаи асосии он – рустаниҳо медиҳанд.*
- ♦ *Қонуният ивазшавии комплексҳои табиӣро дар қӯҳҳо минтақаҳои баландӣ меноманд.*

Савол ва супориш:

1. Зонаи табиӣ чист?
2. Кадом омилҳои табиӣ барои ташаккули зонаҳои табиӣ мусоидат мекунад?
3. Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил чӣ хусусият доранд?
4. Тоҷикистон дар кадом зонаи табиӣ ҷойгир шудааст?
5. Минтақавияти баландӣ бо чӣ алоқаманд аст?
6. Дар кадом кӯҳҳо минтақаҳои баландӣ зиёданд: кӯҳҳои Урал ё Ҳимолой?
7. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки зонаҳои табиӣ дар кадом материк аз Ҳама зиёд ва дар кадомаш аз Ҳама кам ҷойгир шудаанд.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Зонаи табиӣ чист?

- А. Худуди аз рӯйи ҳарорат, намӣ, хок, наботот ва ҳайвонот монанд;
- Б. Қаламраве, ки олами ҳайвоноти яхела дорад;
- В. Минтақае, ки дар он олами наботот яхела аст;
- Г. Ин ҳамон минтақаҳои иқлимӣ мебошанд.

2. Ҷумларо пурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред).

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои географии тропикӣ ҷойгир шуда, минтақаи аз Ҳама _____ кураи Замин ба ҳисоб мераванд.

§ 12. АҲОЛИИ КУРАИ ЗАМИН. ХАЛҚҲО ВА НАҶОДҲО

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом хусусиятҳои аҳолиро медонед?
- ♦ Халқҳои калони рӯйи Заминро номбар кунед.
- ♦ Оид ба аҳолии маҳалли зисти худ нақл кунед.

Шумораи аҳоли. Дар сайёраи мо одамон хеле зиёданд. Дар замони пеш чунин набуд. Муддати дуру дароз шумораи аҳолии сайёраи Замин ҳамагӣ якчанд миллионро ташкил мекард. Ҳоло чунин миқдори аҳоли танҳо дар як давлат зиндагӣ мекунад. Аз асри XIX сар карда, шумораи аҳолии кураи Замин якбора афзуд. Ин ба беҳтар шудани тиб ва шароити зиндагии аҳоли вобаста аст. Ҳоло дар рӯйи Замин зиёда аз 8 млрд одам зиндагӣ мекунад.

Ин хеле миқдори зиёд аст. Тасаввур кунед, агар Ҳамаи одамони сайёраи Замин даст ба даст гирифта, дар экватори Замин истанд, занҷири одамон 100 маротиба кураи Заминро мелечонад.

Чойгиршавии аҳоли дар сайёраи Замин. Аҳоли дар сатҳи Замин нобаробар чойгир шудааст. Дар баъзе минтақаҳо аҳоли зич чойгир шуда, баъзе минтақаҳои дигар тамоман аҳоли надоранд. Масалан, дар қуллаи вулкони Попокатепетл ҳеҷ кас зиндагӣ намекунад ва ҳеҷ гоҳ зиндагӣ ҳам намекард. Одамон барои зиндагӣ ҳамеша чойҳои мувофиқро интихоб мекунанд. Аксари одамони сайёра дар чойҳои зиндагӣ мекунанд, ки об, хоки серҳосил, иқлими муътадил ва релефи ҳамвор мавҷуд аст.

Минтақаи аз ҳама сараҳолии сайёра Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин минтақа қариб нисфи аҳолии сайёраи Замин зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо чунин давлатҳои сараҳоли ба мисли: Чин, Ҳиндустон, Ҷопон ва ғайра чойгир шудаанд, ки дар шароити иқлими гарму намнок одамон аз замонҳои қадим ба заминдорӣ, парвариши шолӣ, гандум машғул буданд. Онҳо дар давоми сол якҷанд ҳосил мегирифтанд. Минтақаи дигари сараҳолии қураи Замин – Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ ба ҳисоб мераванд.

***Нажод** – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои аломатҳои хосси беруна мебошанд ва ин аломатҳо аз насл ба насл мегузаранд.*

Нажодҳои одамон. Ҳамаи одамон аз рӯйи шакл фарқ мекунанд. Дар сайёраи Замин ду одами якхеларо ёфтани душвор ва ҳатто ғайриимкон аст. Дар ин маврид сухан танҳо дар бораи сохти берунии одамон намеравад. Бинобар ин, аз замонҳои пеш одамонро ба **нажодҳо** ҷудо мекунанд.

Нажоди зангӣ

Нажоди муғулӣ

Нажоди аврупоӣ

Намояндагони нажодҳо

Аломатҳои *фардӣ* ва *нажодиро* фарқ кардан лозим аст. Ба аломатҳои фардӣ тарҳи рӯй, ранги мӯй ва чашм дохил мешаванд, ки аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Ба аломатҳои нажодӣ ранги пӯст, сохти скелет, инчунин тарҳи рӯй дохил мешаванд. Фарқи ин аломатҳо дар он аст, ки аломатҳои фардӣ на ҳамавақт аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Одамони зиёде ҳастанд, ки ба падару модари худ монанд нестанд. Аломатҳои нажодӣ ҳатман аз насл ба насл мегузаранд.

Аз замонҳои қадим сабабҳои пайдо шудани аломатҳои нажодӣ диққати одамоне ба худ ҷалб мекард. Ҳанӯз дар Юнони қадим ривоятҳои буданд, ки сабабҳои пайдоиши нажодҳои шарҳ медоданд. Дар замони ҳозира сабаби пайдо шудани аломатҳои нажодиро дар таъсири шароити табиӣ муҳити зисти одамоне, хусусан, иқлим мебинанд. Масалан, одамоне, ки дар иқлими гарм зиндагӣ мекарданд, аввал пӯсташон ранги гандумгун, баъд қаҳваранг ва оҳиста-оҳиста сиёҳ мешаванд. Барои чӣ? Барои он ки пӯсти сиёҳ одамоне аз гармии Офтоб хуб муҳофизат мекунад. Мӯйи чингилаи сокинони таҳҷойии материки Африқо онҳоро аз офтобзанӣ нигоҳ медорад. Лабони ғафс ва бинии паҳни онҳо чараёнҳои бухоршавӣ ва хунуккунии организмро осон мегардонад. Бинобар ин, одамоне, ки чунин аломатҳои нажодӣ доранд, дар иқлими гарм нисбат ба одамоне сафедпӯст худро хуб хис мекунанд.

Сокинони Аврупо, ки дар иқлими хунук зиндагӣ мекунанд, баръакс аз Офтоб танқисӣ мекашиданд. Аз ин лиҳоз дар ин ҷо одамоне, ки ранги пӯсташон сафед буд, афзалият доштанд. Барои аз хунукӣ муҳофизат кардан, дар мардҳои аврупоӣ риши ғафси дабдабанок мебаромад, ки ин хусусият дар сокинони Африқо қариб дида намешавад.

Чун қоида се нажоди асосиро ҷудо мекунанд: *аврупоидҳо*, *муғулоидҳо* ва нажоди *экваторӣ (зангиҳо)*. Баъзе олимоне нажоди калони чорум – австралиягӣҳоро ҷудо мекунанд, ки ба он сокинони муқимии Австралия ва папуасҳои Гвинеяи Нав дохил мешаванд.

Пайдоиши нажодҳои асосиро ба шароити махсуси ҳаётӣ вобаста медонанд. Аврупоидҳо – ин сокинони Аврупо, зангиҳо – сокинони Африқо ва муғулоидҳо сокинони Осиё мебошанд. Аммо дар ҳазорсолаи охир ин манзара вайрон шуд. Намояндагони нажоди аврупоӣ қариб тамоми аҳолии таҳҷойии Амрико ва

Австралияро нест карда, чойи онҳоро гирифтанд. Аврупоиҳо гуломони африқоиро барои кор дар заминҳои корам ба Амрико бурданд. Дар натиҷа наҷоди зангӣ аз рӯи шумора дар Амрико чойи дуҷумро ишғол кард. Тараққиёти тамаддун мунтазам таъсири шароити табииро ба одам суғуст кард. Дар замони мо материк ё давлати қалоне нест, ки дар он намоёндагони ҳамаи наҷодҳоро дучор наоем.

Халқҳои кураи Замин. Инсониятро на фақат ба наҷодҳо ҷудо мекунад. Ҳар як наҷод метавонад аз дахҳо халқҳои гуногун иборат бошад. Халқҳо дорои забон, маданият, урфу одат ва ҳудуди муайяни зист мебошанд. Ҳисоб кардан душвор аст, ки дар рӯи Замин чанд халқият зиндагӣ мекунад, аммо тахмин мекунад, ки шумораи халқҳои рӯи Замин ба якчанд ҳазор баробар аст. Ҳар як халқ аз миллионҳо, дахҳо миллион ва ҳатто садҳо миллион нафар иборат мебошанд. Вале дар рӯи Замин баъзе халқҳои ҳастанд, ки шумораи онҳо хеле кам мондааст, онҳо ҳамагӣ садҳо ва ҳатто дахҳо нафарро ташкил медиҳанд.

Аслан, ҳар як халқ забони гуфтугӯи худро дорад, аммо баъзан истисноат. Масалан, бо забони англисӣ на фақат англисҳо гап мезананд. Бо забони испанӣ тахминан 50 млн испанӣ ва зиёда аз 400 млн сокин давлатҳои қитъаи Амрико гап мезананд. Ҳамин тариқ, халқҳои на фақат аз рӯи забон фарқ кардан мумкин аст.

Барои халқҳои ҳақон тарзи зиндагӣ низ аҳамияти муҳим дорад. Урфу одат, расму таомул, касбу ҳунариҳои анъанавӣ, мусиқӣ ва рақс – маданияти халқҳои ифода мекунад. Халқҳо, инчунин, аз рӯи эътиқоди динӣ фарқ мекунад.

Динҳо. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар дунё динҳои зиёд пайдо шудаанд. Баъзе динҳо ба таври васеъ паҳн шудаанд, баъзеи дигарашон шумораи қами пайравон доранд. Дар рӯи замин ягон дине нест, ки одамонро золимию бераҳмӣ, тарсӯй, ҳасисӣ ва дурӯғгӯйиро омӯзонад. Баръакс, ҳамаи динҳо одамонро ба бовиҷдонӣ, боадолатӣ ва меҳнатдӯстӣ даъват мекунад.

Ҳамин тариқ, дар рӯи олам динҳои зиёд вучуд доранд. Динҳои паҳншударин се то мебошанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом. Аксари диндорони сайёра худро ба яке аз ин се дин мансуб медонанд. Ин се дин динҳои ҳақонӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- ♦ Аҳолии кураи Замин дар садсолаи охир босуръат афзуд ва шумораи он ҳоло зиёда аз 8 млрд нафарро ташиқ медиҳад.
- ♦ Инсоният дар тамоми сайёра сокин шудааст, вале аксари одамон дар минтақаҳои барои зиндагӣ мувофиқ ҷой гирифтаанд (соҳили баҳрҳо, ҳамвориҳо, назди дарёҳо ва ғайра).
- ♦ Дар минтақаҳои наздиқутбӣ, биёбонҳо ва баландкӯҳ аҳоли кам ҷойгир шудааст.
- ♦ Инсониятро ба се нажоди асосӣ ҷудо мекунанд: аврупоӣ, мугул ва зангӣ.
- ♦ Ҳар як нажод аз халқу миллатҳои зиёд иборат аст.
- ♦ Қисми асосии аҳолии ҷаҳон се динро мепарастанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии сайёраи Замин чӣ миқдор аст?
2. Минтақаҳои сараҳолии кураи Замин дар кучо ҷойгир шудаанд?
3. Нажодҳои асосиро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Кадом минтақаҳои кураи Замин камаҳоли ба ҳисоб мераванд? Барои чӣ?
5. Кадом динҳо дар дунё аз ҷама паҳншудагарин ба ҳисоб мераванд?
6. аз харита давлатҳои ёбед, ки бо забонҳои англисӣ, испанӣ, русӣ ва чинӣ гап мезананд.

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шумораи аҳолии кураи Замиро муайян кунед:

А. 5 млрд нафар; Б. 5,5 млрд нафар; В. 6 млрд нафар; Г. зиёда аз 8 млрд нафар.

2. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Минтақаҳои асосии ҷойгиршавии аҳолии рӯи Замиро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Осиёи Шарқӣ
ҳа	не	Осиёи Ҷанубӣ
ҳа	не	Австралия ва Уқёнусия (Океания)
ҳа	не	Қисмҳои шимолии Африқо
ҳа	не	Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Нажод – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои _____ хосси беруна мебошанд.

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 2. ТАВСИФИ УҚЁНУСҲО

Обҳои кураи Замиро ба 4 уқёнус ҷудо мекунанд: уқёнуси Ором, уқёнуси Атлантик, уқёнуси Ҳинд ва уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ. Уқёнусҳо аз рӯйи хусусиятҳои мавқеи географӣ, табиат ва аҳамияташон барои табиату инсон аз ҳам фарқ мекунанд. Ҳамаи уқёнусҳо бо ҳам пайвастанд ва дар якҷоягӣ *Уқёнуси ҷаҳонино* ташкил медиҳанд.

Уқёнуси ҷаҳонӣ

§ 13. УҚЁНУСИ ОРОМ

Ба хотир меорем:

- ♦ Қадом уқёнусҳоро медонед?
- ♦ Қиши замини уқёнусӣ аз материкӣ чӣ фарқ дорад?
- ♦ Сиклонҳо ва антисиклонҳо аз ҳам чӣ фарқ доранд?

Уқёнуси Ором аз қитъаи Аврупо хеле дур аст, вале маҳз аврупоиҳо номи онро гузоштаанд. Соли 1520 хангоми саёҳати давриоламии баҳрнаварди португалӣ Фернан Магеллан номи уқёнуси Оромро гузоштааст. Магеллан аз байни аврупоиҳо аввалин шуда, материкои Амрикои Ҷанубиро давр

Уқёнуси Ором дар глобус

задагузашт ва ба фазои калони обӣ дохил шуд. Баъд аз чанд вақти шино кардан ӯ фаҳмид, ки ба укёнуси нав даромадааст. Аз сабаби он ки дар вақти гузаштани укёнус обу ҳавои хуб онҳоро ҳамроҳӣ кард, Магеллан номи онро Ором гузошт.

Мавқеи географӣ ва таърихӣ. Мавқеи географӣ. Укёнуси Оромро, инчунин, укёнуси Бузург меноманд, зеро дар сайёраи Замин аз ҳама укёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад. Худуди ишғолкардаи укёнуси Ором баробари худуди ҳамаи се укёнуси дигар аст. Масоҳати он ба 178,6 млн км² баробар аст, ки аз масоҳати якҷояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад.

Сарҳади шимолии укёнуси Ором шартан аз гулугоҳи Беринг, дар ҷануб аз соҳилҳои шарқии Австралия то соҳилҳои Антарктида тул мекашад. Сарҳад дар ин ҷо шартан аз рӯйи меридианҳо кашида шудааст. Дар укёнуси Ором қариб ҳамаи минтақаҳои географӣ, ғайр аз минтақаи антарктикӣ вучуд доранд. Дар қисмҳои марказии укёнус минтақаи экваторӣ ҷой гирифтааст ва экватор укёнусро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо кардааст.

Укёнуси Ором соҳилҳои материкҳои Авруосиё, Австралия, Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубиро мешӯяд. Гарчанде ки материкҳо ва давлатҳо аз ҳамдигар дар масофаи якчанд ҳазор километр дур ҷойгир бошанд ҳам, обҳои укёнуси Ором онҳоро бо ҳам мепайвандад. Зеро ба воситаи оби укёнус роҳҳои муҳими баҳрӣ мегузаранд, ки давлатҳои Осиё, Амрико ва Австралияро васл мекунанд.

Таърихи кашфиёт ва азхудкунии укёнус. Дар соли 1513 истилогари испанӣ Васко Нунес де Балбоа ба ғарб ҳаракат кард ва аз аврупоиён аввалин шуда, қитъаи Амрикоро гузашт ва ба соҳилҳои обҳои фароҳи номаълум расид. Азбаски ин обҳо аз ҷойи мушоҳида ҷанубтар ҷойгир шуда буданд, номи баҳри Ҷанубиро гирифтанд. Баъд аз 7 сол Ф. Магеллан ба ин обҳо номи укёнуси Оромро гузошт.

Баҳрнаварди англис Ҷеймс Кук солҳои 1768–1771 дар укёнуси Ором бисёр ҷазираҳоро кашф кард, аз ҷумла, ҷазираҳои Гавай ва Рифи Калони Саддӣ. Дар аввалҳои солҳои 1930 киштии илмӣ-Таҳқиқотии англисҳо – «Дискавери II» ҷуқуриҳои қисми ҷанубии укёнусро андоза карда, дар қабри укёнус қаторкӯҳи зеробиро кашф кард. Омӯзиши релефи қабри укёнусро идома дода, киштии шӯравии «Витяз» соли 1957 ҷойи аз ҳама ҷуқури Укёнуси ҷаҳонӣ – ноаи Марианро кашф кард.

Релефи қаър. Дар қаъри укёнуси Ором қаторкӯҳҳои калон, ҳамвориҳо, баландиҳо ва пастҳои зиёд мавҷуданд. Ин гуногуннамудии шаклҳои релефи қаъри укёнус ба хусусиятҳои сохти қишри замин саҳт вобастагӣ дорад.

Зери оби укёнус қишри замини укёнусӣ дошта, бисёртар аз релефи мавҷмонанди теппадор иборат аст, аммо дар зери оби укёнус қаторкӯҳҳои зиёд, аз ҷумла, кӯҳҳои вулкони хеле зиёданд. Дар байни онҳо қаторкӯҳи байниукёнусӣ аз ду қисм иборат аст: Чануби укёнуси Ором ва Шарқи укёнуси Ором. Дарозии умумии ин ду қисм ба 11500 км ва паҳнии он дар баъзе ҷойҳо ба 850 км баробар аст.

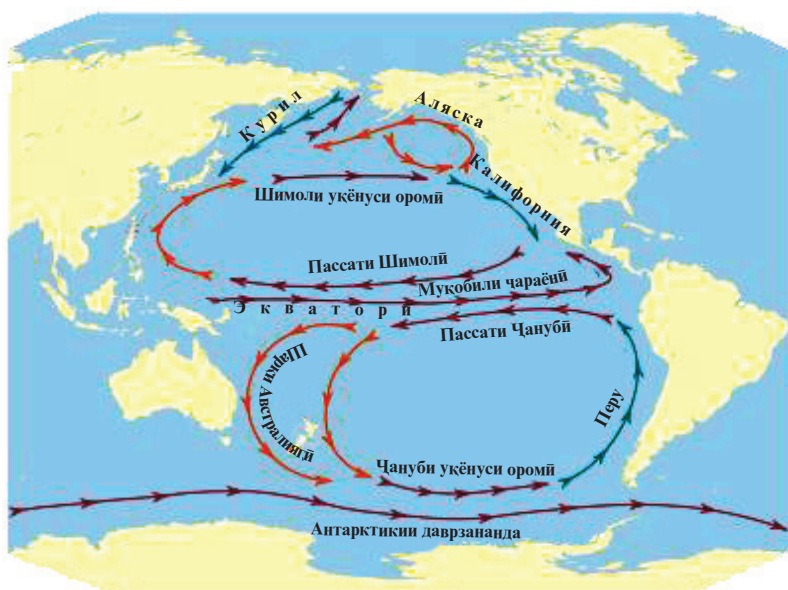
Релефи қаъри укёнуси Ором дар назди материки Авруосиё ва Австралия хеле гуногун аст. Ин ҷо силсилачазираҳои дарозтарин ва новаҳои чуқуртарини сайёра ҷойгир шудаанд. Ҷойи чуқуртарини укёнуси Ором ва Укёнуси ҷаҳонӣ – ноаи Мариана (11022м) дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

Иқлим ва обҳои укёнус. Ҳарорати сатҳи оби укёнус дар қисмҳои марказии он дар давоми сол аз +26 то +29°C гарм аст. Дар шимол ва чануби укёнус ҳарорат то - 0,5°C паст мефарояд. Чунин тағйирёбии ҳарорати зонавӣ дар тақсимои ҳавои укёнус низ мушоҳида мешавад. Дар айни замон ҳарорати об ва ҳаво ҳатто дар худуди як минтақаи географӣ фарқ мекунад. Масалан, дар минтақаи муътадил, дар назди соҳилҳои Авруосиё ҳарорати ҳаво зимистон аз -20 то -22°C, дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ ҳамагӣ то 0°C паст мефарояд. Сабаби ин дар мавҷуд будани фишори паст ва ё сиклон мебошад. Дар ин минтақа анбуҳҳои об ва ҳаво аз самти шимол меоянд, бинобар ин, иқлими он хунук аст. Дар шарқи минтақаи муътадил ҳаракати баръакси анбуҳи об ва ҳаво мушоҳида мешавад. Аз ин хотир, анбуҳҳои об ва ҳаво дар ин минтақа нисбатан гарм аст.

Ба нисли ҳарорат, миқдори боришот низ ҳангоми аз шимол ба чануби укёнус ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз рӯи миқдори боришот дар қисмҳои ғарбӣ ва шарқии укёнус низ тағйирот мушоҳида мешавад. Дар шарқи арзҳои тропикӣ, ки антисиклон ҳукмфармо аст, ҳаво хушк мебошад.

Дар тақсимои шӯрии оби укёнус қонуниятҳои муайян вучуд дорад. Шӯрии камтарини оби укёнус (камтар аз 32%) дар арзҳои наздиқутбӣ мушоҳида мешавад, ки сабаби он дар кам будани бухоршавӣ, зиёд будани боришот нисбат ба бухоршавӣ ва қисман

ба обшавии яхҳо вобаста мебошад. Баробари наздик шудан ба арзҳои тропикӣ шӯрии оби уқёнус меафзояд ва то 36% зиёд мешавад.

Ҷараёнҳо дар уқёнуси Ором

Ҷараёнҳои уқёнуси Ором. Ҷараёни аз ҳама калон ва пурқуввати уқёнуси Ором ва, умуман, тамоми Уқёнуси Ҷаҳонӣ – *ҷараёни Бодҳои Ғарбӣ* мебошад. Ҳар сол ин ҷараён он миқдор обро мегузаронад, ки аз оби ҳамаи дарёҳои кураи Замин 200 маротиба зиёд мебошад. Ин ягона ҷараёне мебошад, ки сайёраи моро печондааст. Дарозии он 30 000 км ва паҳноияш тахминан 1000 км аст. Пайдоиши ин ҷараёни пурқувватро олимони чунин шарҳ медиҳанд, ки ҳангоми ҳаракат кардани он материкҳо халал намерасонанд. Бодҳои, ки ин ҷараёнро ба вуҷуд меоранд, хусусан, ҷанубтари арзи 40-ум ниҳоят сахт мевазанд.

Яке аз ҷараёнҳои гарму пуриктидори уқёнуси Ором, ҷараёни Куросио мебошад. Ҳарорати об дар сатҳи он аз +12 то +28 °C аст, ки дар натиҷаи таъсири он иқлими соҳилҳои Ҷопон нисбатан гарм аст. Ҷараёни Куросио яқоя бо ҷараёнҳои *Калифорния* ва *Пассати Шимолӣ* гардиши доиравии обро дар минтақаи тропикии шимолӣ ба вуҷуд меоранд. Анбухҳои об зери таъсири ҳавои даврзананда ба самти акрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣи укёуси Ором хеле гуногун аст. Хусусан, арзҳои экваторӣ ва тропикии укёус аз олами органикӣ бой мебошад. Дар укёус зиёда аз 2000 намуди моҳӣ ва 6000 намуди нармбаданҳо зиндагӣ мекунанд. Дар укёус бисёр намуди ширхӯрон ва планктонҳо (организмҳои дар об озод зиндагикунанда) вучуд доранд. Фаровонии ғизо тавачҷуҳи ҳайвонҳои аз ҳама калони сайёра – китҳоро ҷалб мекунад ва онҳо дар укёуси Ором ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Моҳидорӣ дар укёус

Укёуси Ором аз *сарватҳои биологӣ* бой аст. Нисфи зиёди сайди моҳӣ ва дигар маҳсулоти баҳриро одамон аз Укёуси ором ба даст меоранд. Дар фермаҳои маҳсуси баҳрӣ обсабзҳоро парвариш мекунанд, ки барои истеҳсоли йод, бром, моҳидорӣ дар укёус намаки

калий, нуриҳои минералӣ ва ғайра истифода мешаванд.

Дар қаъри укёус, хусусан, дар қисмҳои тунукоба захираҳои калони сарватҳои минералӣ ёфт шудаанд. Дар ин ҷо як қатор кони маъданҳои оҳану марганетс ва дар тунукоба конҳои нафту газ ҷойгиранд.

Укёусия (Океания). Укёусия маҷмуи ҷазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу ғарбии укёуси Оромро меноманд. Дар ин ҷо қариб 10 000 ҷазира бо масоҳати 1,3 млн км² мавҷуданд. Қаламраве, ки ҷазираҳо паҳн шудаанд, 60 млн км²-ро ташкил медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки андозаи ҷазираҳои он қадар калон нест, аммо ҷазираҳо аз ҳам дур ҷойгир шудаанд.

Ҷазираҳои аз ҳама калони Укёусия – Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав мебошанд. Ин ҷазираҳо боқимондаи материки қадимаи Пангея мебошанд. Дар Укёусия, инчунин ҷазираҳои зиёди вулкони мавҷуданд, ки дар онҳо ҷашмаҳо гарм ва шаршараҳои зебо хеле зиёданд. Нуқтаи баландтарини Укёусия вулкони Мауна-Кеа мебошад, ки баландии он аз сатҳи баҳр ба 4205 м баробар аст.

Дар обҳои гарми минтақаҳои экваторӣ ва тропикии укёуси Ором дар чуқурии 50 м кӯҳҳои зеробиро полипҳои марҷонӣ – ҳайвонҳои хурди бемуҳраи баҳрӣ пӯшондаанд. Баъди фавти

марчонҳо боқимондаи скелети оҳакии онҳо чамъ мешаванд ва қазираҳои марҷониро ҳосил мекунанд. Дар наздикии соҳилҳои шаркии Австралия иншооти марҷонии калонтарин – *Рифи Калони Саддӣ* ҷойгир шудааст. Дарозии он 2300 км, паҳноияш 150 километрро ташкил медиҳад. Қабати оҳакии ғафс (1200 м), ки аз қабри уқёнус боло шудааст, дар давоми миллионҳо сол ташаккул ёфтааст.

Қазираҳои марҷонӣ баланд нестанд ва сатҳи ҳамвор доранд. Онҳо, асосан, аз атоллҳо иборат мебошанд. Атолл – қазираҳои марҷонии дар куллаи вулқонҳои зеробӣ пайдошуда мебошанд, ки шакли давраро ҳосил карда, мобайнашон тунуқобаи рустанизор мебошанд. Дар Уқёнусия садҳо атоллҳо мавҷуданд, ки баъзеашон якҷоя шуда, галақазираҳоро ташкил додаанд. Атоллҳо аз сатҳи об ҳамагӣ 3-4 м баланд мешаванд.

Хулоса:

- ♦ *Гуногунии табиати уқёнуси Ором, пеш аз ҳама, ба мавқеи географии он вобаста аст.*
- ♦ *Қисми зиёди қабри уқёнуси Оромро ҳамвориҳо ташкил додаанд.*
- ♦ *Дар зери оби уқёнус кӯҳҳои вулқонӣ ва чуқуробаҳои зеробӣ хеле зиёданд, ки дар қураи Замин ҳамто надоранд.*
- ♦ *Олами органикии уқёнуси Ором дар арзҳои поёнӣ (назди экватор), назди соҳилҳои материкҳо ва обҳои сатҳии уқёнус хеле бой аст.*
- ♦ *Ба уқёнусия қазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу гарбии уқёнуси Ором дохил мешаванд, ки қариб аз 10 000 қазира иборатанд.*

Савол ва супориш:

1. *Минтақаҳои географиро, ки дар онҳо уқёнуси Ором ҷойгир шудааст, номбар кунед.*
2. *Аз харита ва атласҳо истифода бурда, типҳои асосии иқлими уқёнусро муайян кунед.*
3. *Объектҳои географии уқёнуси Оромро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
4. *Уқёнуси Ором барои инсоният чӣ аҳаммият дорад?*
5. *Аз рӯйи харита ҷараёнҳои гарм ва хунуки уқёнусро муайян кунед ва қонуниятҳои ҷойгиришавии онҳоро шарҳ диҳед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шахсони зер номи уқёнуси Оромро гузоштаанд?:

А. Христофор Колумб

Б. Афанасий Никитин

В. Фернан Магеллан

Г. Чеймс Кук.

2. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Ақидаҳои чадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Укёнуси Ором дар сайёраи Замин укёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад.
ҳа	не	Иқлими укёнуси Ором тамоми сол ҳарорати паст дорад.
ҳа	не	Худуди ишғолкардаи укёнуси Ором баробари худуди ҳамаи се укёнуси дигар аст.
ҳа	не	Масоҳати укёнус ба 178,6 млн км ² баробар аст, ки аз масоҳати якҷояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад.
ҳа	не	Аммо дар зери оби укёнус қаторкӯҳҳо, аз ҷумла, кӯҳҳои вулкони хеле каманд.
ҳа	не	Олами органикӣ ва сарватҳои табиии укёнуси Ором хеле гуногун ва бой аст.

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Ҷазираҳои аз ҳама калони Укёнусия _____ ва _____ мебошанд.

§ 14. УКЁНУСИ АТЛАНТИК

Ба хотир меорем:

- Қаторкӯҳҳои зеринӣ чӣ гуна ба амал меоянд?
- Бо ҳам алоқамандии укёнус ва атмосфераро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?
- Оид ба алоқамандии укёнус ва хушкӣ мисолҳо оред.

Укёнуси Атлантӣ дар байни дигар укёнуҳо аз ҳама ҷавон, аз тарафи одамон омӯхташудатарин ба ҳисоб меравад. Масоҳати он қариб 92 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро (баъди Ором) ишғол мекунад. Новобаста аз он ки укёнуси Атлантӣ нисбат ба дигар укёнуҳо оби дарёхоро зиёдтар қабул мекунад, укёнуси шӯртарин ба ҳисоб меравад. Дар баъзе минтақаҳои укёнуси Атлантӣ ҳарорати об то $-1,8^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд, вале дар умум оби он хеле гарм аст.

Укёнуси Атлантӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Укёнуси Атлантӣ, ғайр аз материки Австралия, соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд. Дарозии он аз Шимол ба Ҷануб (аз рӯи меридиани 30° т.ғ.) 13 ҳазор км

ва ҷойи аз Ҳама паҳни уқёнус 6700 километрро ташкил медиҳад. Ҳатти экватор маркази уқёнусро бурида мегузарад.

Аз сабаби он ки бари уқёнус дар муқоиса бо уқёнуси Ором ду маротиба тангтар мебошад, ба уқёнуси Атлантик таъсири хушкӣ зиёдтар аст. Хусусан, таъсири материкҳо дар баҳрҳо ва халиҷҳои қисми шимолии уқёнус ҳис карда мешавад. Баъзе баҳрҳои уқёнус, масалан, баҳри Миёназамин, ҳазорҳо километр ба дохили хушкӣ даромадаанд. Дар соҳилҳои уқёнуси Атлантик қариб 70 давлат ҷойгир шудааст ва боркашонӣ ба воситаи Атлантик нисбат ба дигар уқёнусҳо зиёдтар аст. Ба хотири хубтар шудани алоқаҳои баҳрӣ бо уқёнуси Ором канали Панама кофта шудааст. Канали Суэс бошад, уқёнуси Атлантикро бо уқёнуси Ҳинд мепайвандад.

Таърихи кашф ва азҳудкунии уқёнуси Атлантик. Дар соҳилҳои уқёнуси Атлантик аз замонҳои қадим давлатҳои зиёди Аврупо ҷойгир буданд. Аврупоиҳо давоми асрҳои зиёд дар обҳои баҳри Миёназамин шино мекарданд. Аммо ба обҳои уқёнуси Атлантик аввалин шуда баҳрнавардони шӯҷои финиқӣ баромаданд. Маҳз онҳо роҳи баҳрро ба шимол, ба қазираҳои Британия кушоданд. Барои онҳо арзҳои ҷанубии ин уқёнус низ шинос буд. Финиқӣҳо дар уқёнуси Атлантик ба ғарб, то қазираҳои Азор шино мекарданд. Дар нимаи дуоми асри XVIII олими амрикоӣ Б. Франклин аввалин маротиба харитаи қараёни гарми пуркувваттарини Атлантик – Голфстримро тартиб дод. Маълумотҳои аниқ оид ба ҷуқурии оби уқёнус дар аввалҳои асри XIX пайдо шуданд. Дар ин масъала экспедитсияи аввалини уқёнусшиносии Англия бо киштии “Челленҷер” соли 1870 ба муваффақиятҳои қалон ноил шуд. Онҳо қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ, ноаи аз Ҳама ҷуқури Пуэрто-Рикоро кашф карданд.

Баъд аз кашфи *эхолот* (асбоб барои муайян кардани ҷуқурии уқёнус) дар омӯзиши релефи қарр дигаргунӣ ба амал омад.

Релефи қарри уқёнус. Релефи қарри уқёнуси Атлантик ба мисли уқёнуси Ором ниҳоят гуногун ва бисёр вақт давоми релефи материкҳо аст, аммо дар бисёр ҷойҳо релефи қарри уқёнус ҳамвор мебошад. Тунукобаҳои уқёнус, асосан, дар соҳилҳои ғарбии он – ноҳияҳои назди қазираҳои Багам ҷойгир шудаанд, ки ҷуқурии онҳо аз 10 метр зиёд нест.

Шаклҳои назарраси релефи қарри уқёнуси Атлантик *қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ* мебошанд. Онҳо дар якҷоягӣ қаторкӯҳи байниуқёнусиро ташкил медиҳанд, ки аз аз шимол ба ҷануби уқёнус тул қашидаанд.

Паҳнии ин қаторкӯҳ 300 км ва баландиаш 2 км-ро ташкил медиҳад. Дар баъзе ҷойҳои укёнус куллаи ин кӯҳҳо аз об берун баромада, ҷазираҳоро ҳосил кардаанд. Ҷойи аз ҷама чуқури укёнус ҳамин Руэрто-Рико мебошад, ки дар қисми ғарбии укёнус ҷойгир шуда, чуқурии он ба 8742 м баробар аст (аз рӯи баъзе сарчашмаҳо – 9207 м). Дар укёнус минтақаҳои шикасташудаи кишри замин хеле зиёданд ва ҳодисаҳои zilzila ва баромадани вулкониҳо мушоҳида мешаванд. Дар укёнуси Атлантик низ ҷазираҳои вулкониҳо хеле зиёданд.

Шаффофии обро чӣ гуна муайян мекунанд?

Зиёда аз 100 сол мешавад, ки шаффофии обро бо асбоби Секкӣ муайян мекунанд. Секкӣ асбоби сафеди гирд буда, қутри он ба 30 см баробар аст. Онро аз киштии бо ресмон ба об сар медиҳанд ва то кадом чуқурии об намоён будани доғи сафадро чен мекунанд. Рекорди шаффофии оби Укёнуси ҷаҳонӣ соли 1987 дар баҳри Удделлаи соҳилҳои ғарбии Антарктида муайян шуд. Сафеди асбоби Секкӣ то чуқурии 79 м намоён буд ва танҳо дар чуқурии 80 м аз назар гоиб шуд.

Ҷараёнҳои укёнуси Атлантик

Иқлим ва обҳои укёнус.
Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Ба монанди укёнуси Ором дар қисмҳои шимолӣ ва ҷанубии укёнуси Атлантик об ва иқлим хунук мебошад. Дар қисмҳои шарқӣ ва ғарбии як минтақаи географӣ иқлим фарқ мекунанд. Масалан, дар қисми ғарбии минтақаи муътадил иқлим нисбат ба қисми шарқии он хунуктар мебошад. Дар ғарб боришот кам меборад. Сабаби инро дар гардиши доиравии ҳаво ва оби укёнус мебинанд. Дар минтақаи тропикӣ, баръакс, дар ғарб иқлим нисбат ба шарқ нисбатан гарму намнок аст. Обҳо низ дар ғарби ин

минтақа гармтар мебошанд. Дар минтақаи тропикӣ, баръакс, дар ғарб иқлим нисбат ба шарқ гарму намнок аст. Обҳо низ дар ғарби ин минтақа гармтар мебошанд.

Дар гуногунии ҳарорати оби уқёнус чараёнҳо нақши муҳим мебозанд. Саҳми чараёни *Голфстримро* алоҳида қайд кардан лозим аст. Ин чараёни гарм дар Уқёнуси ҷаҳонӣ аз Ҳама пуркувват ба ҳисоб меравад. Паҳноии ин чараён 75 км буда, то чуқурии 700-800 м оби сатҳи уқёнус ҳаракат мекунад. Ҳарорати анбуҳи оби он ба +28°C баробар буда, бо суръати 10 км/соат ҳаракат мекунад. Ин чараён аз оби Ҳамаи дарёҳои кураи Замин 80 маротиба зиёдтар оби уқёнусро ба ҳаракат мебарорад. Чараёни Голфстрим аз баҳри Кариб сарчашма гирифта, бо халиҷи Мексика ба воситаи гулугоҳи Флорида ба уқёнуси кушод мебарояд. Номи Голфстрим маънои “чараёни халиҷ”-ро дорад.

Голфстрим якҷоя бо чараёнҳои Канар ва Пассати Шимолӣ дар минтақаи тропикии шимоли уқёнуси Атлантик гардиши доиравии бузурги обро ба вучуд меоранд, ки анбуҳҳои об ба мисли уқёнуси Ором ба рафти ақрабаки соат ҳаракат мекунанд. Айни замон ба мисли уқёнуси Ором дар минтақаи тропикии ҷанубӣ чараёнҳои Атлантики Ҷанубӣ – Бодҳои Ғарбӣ ва Пассати Ҷанубӣ ба муқобили ақрабаки соат дар гардиши доиравӣ ҳаракат мекунанд.

Оби уқёнуси Атлантик хеле шӯр аст. Шӯрии об дар Ҳама ҷойи уқёнус якхела нест. Шӯрии зиёдтарин дар минтақаҳои тропикии уқёнус мушоҳида мешавад, ки ба 37,5‰ баробар аст. Дар он ҷойҳои уқёнус, ки оби дарёҳо ба он мерезанд, шӯрии об паст – 18‰ ва дар тунукобаҳои баҳри Балтика Ҳамагӣ ба 8‰ баробар мебошад.

Оби уқёнуси Атлантик дар байни обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ аз Ҳама шаффоф ба ҳисоб меравад. Масалан, дар оби баҳри Уэделла ашӯро дар чуқурии 79 м дидан мумкин аст. Ин нишондоди баландтарини шаффофии об аст. Яке аз шаффофттарин обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ, инчунин, оби баҳри Саргас мебошад. Дар ин баҳр ашӯ дар чуқурии то 66,5 м дида мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣи уқёнус. Олами органикии уқёнуси Атлантик аз бисёр ҷиҳат ба уқёнуси Ором монанд аст. Ҳаёт дар уқёнуси Атлантик низ ба таври зонавӣ тақсим шуда, асосан дар наздикии соҳили материкҳо ва сатҳи об паҳн гаштааст. Дар муқоиса бо уқёнуси Ором олами органикии уқёнуси Атлантик камбағал аст. Инро олимон ба ҷавонтар будани уқёнуси

Атлантик нисбат медиханд. Бо вучуди ин одамон аз укёнус 20%-и моҳӣ ва дигар маҳсулоти хӯроквории баҳрии ҷаҳониरो ба даст меоранд. Дар арзҳои муътадил ва кутбӣ намудҳои гуногуни китҳо – вол (кашалот), касатка ва ғайра зиндагӣ мекунанд. Намудҳои харчангшаклҳо низ ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Омӯзиши укёнус бо мақсади хоҷагидорӣ аз бисёр ҷиҳат ба сарватҳои минералии он вобаста аст. Қисми зиёди сарватҳои минералӣ дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и укёнус ҷой гирифтаанд. Танҳо дар баҳри Шимолӣ зиёда аз 100 кони нафту газ ёфт шудааст, ки дар онҳо садҳо иншооти ҷоҳкӯбӣ насб ва дар қаъри баҳр қубурҳои нафту газкашон сохта шудаанд. Зиёда аз 3000 истгоҳҳои нафту газкашӣ дар тунукобаи халиҷи Мексика кор мекунанд. Дар обҳои наздизоҳилии Канада, Британияи Кабир ангиштсанг ва дар соҳилҳои ғарбии Африқо – алмос истехсол мекунанд. Аз замони қадим намаки оширо аз оби баҳр истехсол мекунанд.

Ба воситаи укёнуси Атлантик ба самтҳои гуногун шоҳроҳҳои оби муҳим мегузаранд. Дар укёнус бандарҳои калонтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.

Фаъолияти хоҷагидории инсон боиси дар масофаҳои калон ифлосшавии оби укёнуси Атлантик шудааст. Ифлосшавӣ дар баъзе баҳрҳои укёнус зиёдтар ба назар мерасад. Масалан, баҳри Миёназамин аз қабилҳои онҳост. Микдори зиёди моддаҳои ифлоскунанда, инчунин, бо оби дарёҳо ба укёнус ворид мешаванд. Ҳар сол дар натиҷаи садамаҳо ва сабабҳои дигар ба оби укёнус ҳазорҳо тонна нафт ва маҳсулоти нафти мерезад.

Хулоса:

- ♦ *Укёнуси Атлантик ба монанди укёнуси Ором минтақавияти арзӣ дорад, вале бари он танг аст. Аз ин хотир, таъсири хушкӣ ба ин укёнус зиёдтар аст.*
- ♦ *Қаъри укёнуси Атлантик, асосан, ҳамвор аст, аммо дар маркази он қаторкӯҳи мобайниукёнусӣ ҷойгир шудааст.*
- ♦ *Иқлими Атлантик ба мисли иқлими укёнуси Ором ниҳоят гуногун буда, аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад.*
- ♦ *Укёнуси Атлантик аз сарватҳои биологӣ ва минералӣ бой аст.*
- ♦ *Фаъолияти хоҷагидории инсон дар укёнуси Атлантик сабаби ифлосшавии оби он шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Қадам ҷиҳатҳои монанд ва фарқи мавқеи географии укёнусҳои*

Атлантик ва Оромро медонед?

2. Қаторкӯҳҳои мобайниуқёнусии Атлантик ва Ором бо чӣ фарқ мекунад?
3. Бо ёри харитаҳои атлас ва дигар харитаҳои дастрас уқёнусҳоеро муайян кунед, ки дар натиҷаи қандани каналҳои Суэтс ва Панама бо ҳам пайваст шудаанд.
4. Барои чӣ киштиҳои бодбондори қадима аз Амрикои Шимолӣ то Англия масофаро тезтар тай мекарданд, вале агар баръақс сафар кунанд, дертар ба Амрико мерасиданд?
5. Фаҳмонед, барои чӣ ҳарорати об дар қисми марказии уқёнуси Атлантик +28 °С, вале дар қисмҳои наздиқутбии он аз 0 °С наст аст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати уқёнуси Атлантик чӣ қадар аст?

- А. 92 млн км² Б. 90 млн км² В. 81 млн км² Г. 78 млн км²

2. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Ақидаҳои қадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Уқёнуси Атлантик, ғайр аз материки Австралия, соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд.
ҳа	не	Канали Суэтс уқёнуси Атлантикро бо уқёнуси Ҳинд мепайвандад.
ҳа	не	Маълумотҳои аниқ оид ба чуқурии оби уқёнус дар аввалҳои асри XXI пайдо шуд.
ҳа	не	Релефи қабри уқёнуси Атлантик ҳамвор буда, дар он ягон кӯҳ дучор намешавад.
ҳа	не	Оби уқёнуси Атлантик дар байни обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ аз ҳама шаффоф ба ҳисоб меравад.
ҳа	не	Қисми зиёди сарватҳои минералии дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и уқёнус ҷой гирифтаанд.

§ 15. УҚЁНУСИ ҲИНД

Ба хотир меорем:

- ♦ Гуногунии релефи қабри уқёнусҳо ба чӣ вобаста аст?
- ♦ Уқёнуси Ҳинд аз рӯйи масоҳат дар ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад?
- ♦ Аз рӯйи миқёс масофаи байни уқёнуси Ҳинд ва Тоҷикистонро муайян кунед.

Уқёнуси Ҳинд қариб пурра дар нимкураи

Уқёнуси Ҳинд дар глобус

Чанубӣ ҷойгир шудааст. Дар ин уқёнус аз ҳама нишебиҳои саҳти материкӣ ва дар тунукобаҳо захираҳои калонтарини нафту гази ҷаҳонӣ мавҷуданд. Ҷараёнҳо дар уқёнуси Ҳинд самти худро ду маротиба дар давоми сол иваз мекунад. Дар обҳои уқёнус моҳие зиндагӣ мекунад, ки онро моҳии миллионҳо сол пеш азбайнрафта ҳисоб мекарданд.

Мавқеи географӣ. Масоҳати Уқёнуси Ҳинд ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнусҳои дигар ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Сарҳадҳои он аз соҳилҳои материкҳои Африко, Авруосиё, Австралия ва Антарктида мегузаранд. Ба уқёнуси материкҳои Авруосиё таъсири калон мерасонад. Таъсири он, хусусан дар қисмҳои шимолии уқёнус эҳсос карда мешавад. Дар қисми шимолии уқёнус мавҷуд будани баҳрҳо ва ҳалиҷҳои калон ба ин мусоидат мекунад.

Аз шимоли уқёнус роҳҳои асосии баҳрӣ мегузаранд, ки бандарҳои баҳрии уқёнусҳои Атлантик ва Оромро мепайванданд.

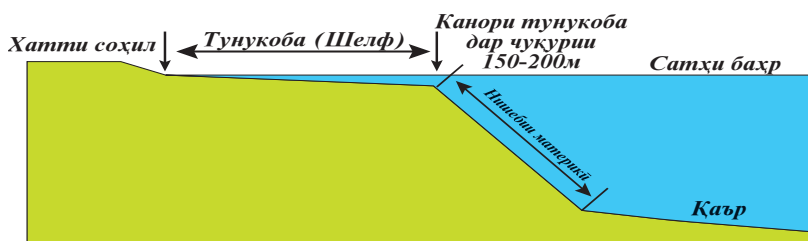
Таърихи кашф ва азхудкунии уқёнуси Ҳинд. Уқёнуси Ҳинд ҳанӯз ба финиқҳо маълум буд. Дар охири асри VI пеш аз мелод онҳо саёҳати худро аз баҳри Сурх оғоз карда, атрофи материкҳои Африқоро давр зада, ҳангоми сафар ба уқёнуси Атлантик аз обҳои уқёнуси Ҳинд шино карда гузаштанд.

Дар Таҳқиқоти уқёнуси Ҳинд баҳрнавардони араб, Васко да Гама (1497–1499), Ҷеймс Кук (охири асри XVIII) саҳми босазо гузоштаанд. Омӯзиши васеи уқёнуси Ҳинд дар охири асри XIX оғоз ёфт. Дар нимаи аввали асри XX бо ташаббуси олимони Олмон, Дания, Англия ва дигар кишварҳо ҷойи чуқуртарини уқёнуси Ҳинд – ноҳаи Зонд кашф шуд. Инчунин, як қисми қаторкӯҳҳои зеробии байниуқёнусӣ кашф карда шуд.

Нисбат ба дигар уқёнусҳо олимони ба уқёнуси Ҳинд камтар диққат меоданд. Аз ин сабаб, соли 1960 бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедитсияи байналхалқии омӯзиши уқёнуси Ҳинд ба қори худ оғоз намуд, ки шаш сол давом кард. Дар ин экспедитсия намоёндагони зиёда аз 20 давлати дунё ширкат варзиданд. Олимони омӯзиши қаторкӯҳи байниуқёнусиро ба анҷом расониданд ва муайян шуд, ки дар Уқёнуси ҷаҳонӣ системаи ягонаи қаторкӯҳҳои зеробӣ вучуд дорад. Ғайр аз релефи қабри уқёнус олимони, инчунин, системаи мураккаби ҷараёнҳои сатҳии уқёнуси Ҳиндро омӯхтанд.

Релефи қабри уқёнус. Новобаста ба он ки масоҳати уқёнус дар

муқоиса нисбат ба дигар уқёнусҳо хурд аст, рельефи қаъри он гуногун мебошад. Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қаъри уқёнус таҳти кунҷи 45° ҳобидаст. Чунин нишебии зиёдро дигар дар ягон ҷойи Уқёнуси ҷаҳонӣ дучор омадан мумкин нест. Танҳо дар наздикии ҷазираҳои Зонд дар қаъри уқёнус минтақаи баландӣ пайдо мешавад. Ин ҷо қаторкӯҳҳои зиёди зериобӣ мавҷуданд, ки ба сатҳи об дар шакли ҷазираҳои вулкони баромадаанд. Дар ин мавзъе зиёда аз 300 вулкони вучуд дорад, ки 100-тои он амалкунанда мебошанд. Қад-қади камони вулкони ҷуқуробаҳо ҷойгир шудаанд. Масалан, дар ин минтақа ноаи Зонд ҷойгир шудааст, ки ҷойи аз ҳама ҷуқури уқёнуси Ҳинд ба ҳисоб меравад (7729 м).

Буриши уқёнус дар назди соҳил

Шакли аз ҳама калони рельефи уқёнуси Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёнусӣ мебошад. Он аз се шоха иборат аст, ки аз марказ ба ҳар тараф паҳн шудаанд. Дар ҷануби уқёнус қисмҳои ин қаторкӯҳ бо қаторкӯҳҳои зериобии уқёнусҳои Атлантик ва Ором пайваст мешаванд.

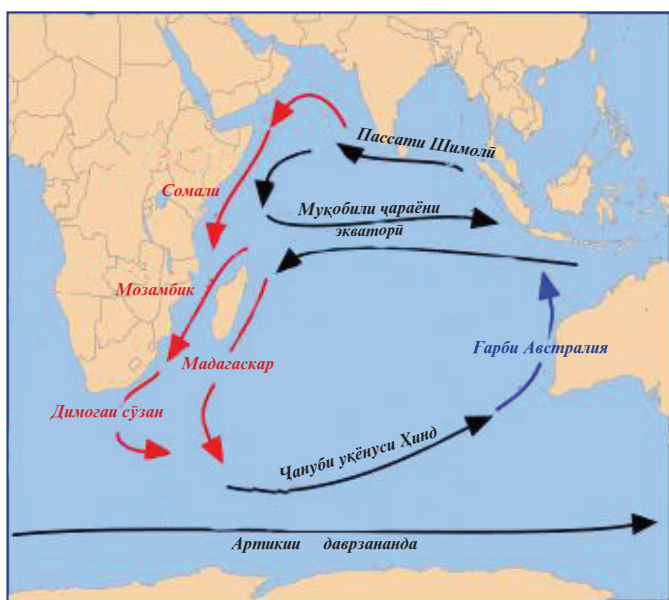
Минтақаҳои шикасташудаи қаторкӯҳи мобайниуқёнусӣ дар шимолӣ уқёнуси Ҳинд минтақаҳои серзилзилаи қишри Замин ба ҳисоб мераванд. Мавҷудияти чашмаҳои гарм ва заминчунбиҳо аз ин шаҳодат медаханд.

Моҳи декабри соли 2004 заминчунбии даҳшатовар рӯй дод, ки маркази он дар уқёнуси Ҳинд, 250 км дуртар аз қисми шимолӣ ҷазираи Суматра ҷойгир буд. Аз ин ҳодиса давлатҳои Индонезия, Шри-Ланка, Ҳиндустон, Таиланд, Малайзия, Бирма, Бангладеш ва ҷазираҳои Малдив зарари ҷиддӣ دیدанд. Офат ба баъзе давлатҳои материки Африқо низ таъсир расонд (ҷазираҳои Сейшел, Сомалӣ, Танзания, Кения).

Иқлим ва обҳои уқёнус. Барои иқлими уқёнуси Ҳинд минтақавияти арзӣ хос мебошад. Ҳангоми ба арзҳои баланд (ба

материки Антарктида) наздик шудан, иқлим ва обҳои укёнус хунук мешаванд. Ҳарорати об дар бисёр қисми сатҳи укёнус аз $+20^{\circ}\text{C}$ зиёд аст. Обҳои соҳилҳои тропиқии укёнуси Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ба ҳисоб мераванд. Масалан, ҳарорати оби баҳри Сурх $+34... +35^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад. Ҳарорати об танҳо дар соҳилҳои материки Антарктида аз 0°C паст мешавад.

Дар тақсимои боришоти укёнус низ минтақавияти арзӣ мушоҳида мешавад. Дар арзҳои экваторӣ дар давоми сол қариб 3000 мм боришот ба амал меояд. Дар ноҳияҳои тропик (баҳри Сурх ва халиҷи Форс) миқдори боришоти солона ҳамагӣ 100 мм-ро ташкил медиҳад.

Ҷараёнҳои укёнуси Ҳинд

Таносуби миқдори боришот ва бухоршавӣ ба шӯрии об таъсир мерасонад. Агар шӯрии об дар минтақаҳои экватор 34‰ бошад, пас он дар минтақаҳои тропиқӣ ба 37‰ баробар аст. Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Укёнуси ҷаҳонӣ -42‰ ба қайд гирифта шудааст, зеро ба ин баҳр ягон дарё намерезад ва дар давоми сол ҳамагӣ 25 мм боришот мешавад.

Зери таъсири гардиши ҳаво дар қисми шимолии укёнуси Ҳинд анбухҳои об ду маротиба самти ҳаракати худро иваз мекунанд.

Чараёнҳои Пассати Чанубӣ, Сомали ва чараёнҳои муссонии назди соҳилҳои Африқо ва Авруосиё дар ин минтақа гардиши доиравии муссониро ҳосил мекунанд. Обҳо дар ин гардиш ним сол ба самти ақрабаки соат ва ним соли дигар ба муқобили ақрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Дар қисми чанубии уқёуси Ҳинд гардиши анбуҳи обҳо ба монанди гардиши оби уқёусҳои Ором ва Атлантик мебошанд. Чараёнҳои уқёусӣ дар ин ҷо ба муқобили самти ақрабаки соат ҳаракат намуда, гардиши доиравии калонро ҳосил мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Олами органикии қисми шимолии уқёуси Ҳинд хеле бой аст. Сабабаш дар он аст, ки якҷоя бо оби дарёҳо ба ин минтақаи уқёус моддаҳои ғизоии зиёд дохил мешаванд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати планктонҳо оби баъзе минтақаҳои уқёус “гул” карда, ранги худро дигар мекунанд (масалан, номи баҳри Сурх аз ҳамин сабаб гузошта шудааст).

Дар уқёус бисёр намудҳои моҳӣ, наҳангҳо, суфрамоҳиҳо, марҷонҳо, ситораҳои баҳрӣ, морҳо ва сангпуштҳои обӣ, нармбоданҳо ва ширхӯрони баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо – уқоби баҳрӣ (албатрос) ва пингвинҳо зиёдтар паҳн шудаанд.

Уқёуси Ҳинд бо сарватҳои минералии худ машҳур аст. Пеш аз ҳама, дар уқёус захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд. Захираҳои калонтарини нафти ҷаҳонӣ дар ҳаличи Форс ҷойгиранд. Дар тунукобаҳои уқёус конҳои маъдани оҳан, марганетс ва мисро ёфтаанд.

Нимаи аввали асри XX дар наздикии соҳилҳои тропиқии Африқо моҳиеро доштанд, ки дар илм Ҳангомаро ба вуҷуд овард. Суҳан дар бораи моҳии латимерия меравад, ки онро 70 миллион сол пеш азбайнрафта меҳисобиданд. Ба олимони муяссар гардид, ки якҷандтои ин моҳиҳоро дастгир кунанд, аммо онҳо дар шароити сунъӣ зиндагӣ карда натавонистанд ва зуд ба ҳалокат расиданд.

Вобаста ба фаъолияти хоҷагидорӣ инсон, хусусан, дар қисмҳои шимолии он оби уқёус ифлос шудааст. Ин ифлосиҳо бештар ба истехсол ва кашондани нафт тааллуқ доранд, ки барои мавҷудоти зиндаи уқёус зарарнок мебошанд.

Хулоса:

- ♦ Оби сатҳи уқёуси Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ва аз ҳама шӯр мебошад.
- ♦ Иқлими уқёуси Ҳинд дар шимол муссонӣ буда, дар қисми чануб ба монанди иқлими уқёусҳои Ором ва Атлантик мебошад.

- ♦ Олами органикӣ дар қисми шимолии уқёнуси Ҳинд назар ба қисми ҷанубии он бойтар аст.
- ♦ Дар уқёнуси Ҳинд сарватҳои минералӣ ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар қисми ҷанубии уқёнуси Ҳинд гардиши анбуҳҳои ҳаво ва об ба мисли уқёнусуҳои Ором ва Атлантик ба амал меояд?
2. Дар мисоли уқёнуси Ҳинд мавҷудияти алоқамандии гардиши атмосфера ва обҳои сатҳи уқёнустро исбот кунед.
3. Дар паҳншавии олами органикии уқёнусуҳои Ҳинд, Атлантик ва Ором чӣ фарқ ва умумиятҳо вуҷуд доранд?
4. Чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст, ки уқёнуси Ҳинд аз ҳама гарм ва шӯр аст?
5. Дар харитаи тарҳӣ объектҳои географии уқёнуси Ҳиндро тасвир кунед: баҳрҳо, халиҷҳо (халиҷи Форс), ҷазираҳо, новаҳои чуқур ва қаторкӯҳҳои зеробӣ.
6. Бо ёрии харитаҳои дастрас умумияти ҷараёнҳои уқёнусуҳои Ҳинд, Атлантик ва Оромро муайян кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларао пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати уқёнуси Ҳинд ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнусуҳои дигар ҷойи _____ ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадам сол бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедицияи байналмилалӣ омӯзиши уқёнуси Ҳинд ба кори худ оғоз кард?

- А. 1958 Б. 1960 В. 1968 Г. 1972

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Ҷойи аз ҳама чуқури уқёнуси Ҳинд ноаи Зонд ба ҳисоб меравад, ки чуқурии он ба 7729 м баробар аст.
ҳа	не	Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қарӣ уқёнус таҳти кунҷи 45° ҳобидааст.
ҳа	не	Шакли аз ҳама калони релефи уқёнуси Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёнусӣ мебошад.
ҳа	не	Ҳарорати оби уқёнуси Ҳинд дар соҳилҳои материки Антарктида ба +45 °С баробар аст.
ҳа	не	Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Уқёнуси ҷаҳонӣ 32% ба қайд гирифта шудааст.
ҳа	не	Олами органикии қисми шимолии уқёнуси Ҳинд хеле бой аст.

§ 16. УЌЁНУСИ ЯХБАСТАИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Барои чӣ иқлим дар минтақаи назди қутбҳо хунук аст?*
- ♦ *Кадам минтақаҳои уқёнусро тунукоба (шелф) меноманд?*
- ♦ *Мавқеи географии уқёнус ба шароити табиии он чӣ гуна таъсир мерасонад*

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнусҳои сайёра аз ҳама хурд мебошад. Он аз уқёнуси Ором 12 маротиба хурд аст. Чуқурии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ он қадар зиёд набуда, қисми зиёди онро тунукоба (шелф) ишғол кардааст. То охири асри XIX дар бораи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ қариб чизе наметодонистанд. Сабаб дар он аст, ки ин уқёнус иқлими қаҳратун дорад ва фасли зимистон пурра бо ях пӯшида мешавад.

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Масоҳати уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ 14,1 млн км²-ро ташкил дода, дар канори шимолии кураи Замин ҷойгир шудааст. Сарҳади он аз соҳилҳои шимолии материкҳои Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ мегузарад. Соҳилҳои он ниҳоят қачу қилеб буда, аз баҳрҳо ва халиҷҳои зиёд иборат аст. Аз рӯйи миқдори ҷазираҳо уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ баъди уқёнуси Ором ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Аксари ҷазираҳо пайдоиши материкӣ дошта, бо пирахҳо пӯшида шудаанд. Чуқурии миёнаи оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ 1225 м ва ҷойи аз ҳама чуқуртарини он 5527 м дар баҳри Гренландия ҷойгир аст.

Ба уқёнус дарёҳои сероб мерезанд, ки оби ширини онҳо ба шароити табиии ноҳияҳои наздисоҳилии уқёнус таъсир мерасонанд. Аммо ба табиати уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз ҳама зиёд уқёнуси Атлантик ва Ором таъсир мерасонанд. Оби ин уқёнусҳо бо баҳрҳо ва гулугоҳҳо озодона ба уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ворид мешаванд.

Таърихи кашф ва азхудкунии уқёнус. Муддатҳои зиёд уқёнуси Яхбастаи Шимолиро ҳамчун баҳри тунукоб мешумориданд. Танҳо баъд аз экспедитсияи Таҳқиқотчи қутб – Фритоф Нансени норвегӣ (солҳои 1893–1896) маълум шуд, ки дар асл ин уқёнус аст.

Дар солҳои 1925–1926 олимони норвегӣ Р. Амундсен ва амрикоӣ Р. Берд уқёнусро аз баландии ҳаво омӯхтанд. Онҳо аввал

бо ҳавопаймо ва баъд бо дастгоҳи сабуки пургаз (дирижабл) Таҳқиқоти худро анҷом доданд. Соли 1937 баъди аз тарафи олимони Шуравӣ дар пораҳои яхҳои шинокунанда ташкил намудани истгоҳҳои илмӣ дар таҳқиқоти уқёнус марҳалаи нав оғоз ёфт. Дар охири солҳои 1940 олимони Шуравӣ дар қаъри уқёнус қаторкӯҳҳои калонро кашф карданд. Ба ин қаторкӯҳҳо номҳои Ломоносов ва Менделеев доданд.

Киштии атомии яхшикани «Арктика»

Дар солҳои 1968–1969 чор нафар сайёҳи англис бори аввал, тамоми уқёнуси Яхбастаи Шимолиро аз Аврупо то Амрико тадқиқ намуданд. Онҳо олами зиндаи кутбро омӯхта, дар бораи обу ҳавои он маълумот ҷамъ оварданд.

Соли 1977 ба олимони муяссар шуд, ки Қутби Шимолиро бо киштии фатҳ намоянд. Ин киштии яхшикани атомии "Арктика" буд. Ба шарофати ин киштии маълумоти зиёд оид ба яхҳои уқёнус гирд оварда шуда, имкониятҳои нав дар омӯзиши Арктика ба вучуд омад. Ҳоло ҳам дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ истгоҳҳои шинокунандаи илмии Русия амал мекунанд.

Яхи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба яхпораҳо ҷудо шудааст, ки баъзан қутри онҳо ба 10 км баробар мебошад. Зери таъсири бодҳо ва ҷараёнҳо ин пораҳои калони ях ҳаракат (шино) мекунанд. Дар болои ана ҳамин гуна яхпораҳо истгоҳҳои илмӣ-таҳқиқотӣ сохта шудаанд.

Релефи қаъри уқёнус. Хусусияти асосии релефи қаъри уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ин дар масоҳатҳои калон мавҷуд будани минтақаи тунуқоб мебошад. Паҳноии минтақаи тунуқоб қад-қади сохилҳои материки Авруосиё тахминан 1300 км-ро ташкил медиҳад. Қаторкӯҳҳои калонтарини уқёнус қаторкӯҳҳои Ломоносов ва Менделеев мебошанд.

Қаторкӯҳи мобайнии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ амалан давоми қаторкӯҳи мобайнии уқёнуси Атлантик мебошад. Дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳодисаҳои заминҷунбӣ ва вулканизм кам ба қайд гирифта шудаанд.

Иқлим ва обҳои уқёнус. Шароити иқлимии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз дигар уқёнусҳо фарқи калон дорад. Ҳарорати оби

сатҳи укёнус дар фасли зимистон қариб дар ҳама ҷо хунук буда, ба $-1,8^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Тобистон ҳарорати оби сатҳи укёнус аз $+5^{\circ}\text{C}$ баланд намешавад. Бинобар ин, қисми марказии укёнус тамоми сол бо ях пӯшида шудааст. Зимистон ях 9/10 ҳиссаи укёнус ва тобистон қариб нисфи онро мепӯшонад. Ғафсии умумии яхи укёнус ба ҳисоби миёна 3 м-ро ташкил медиҳад.

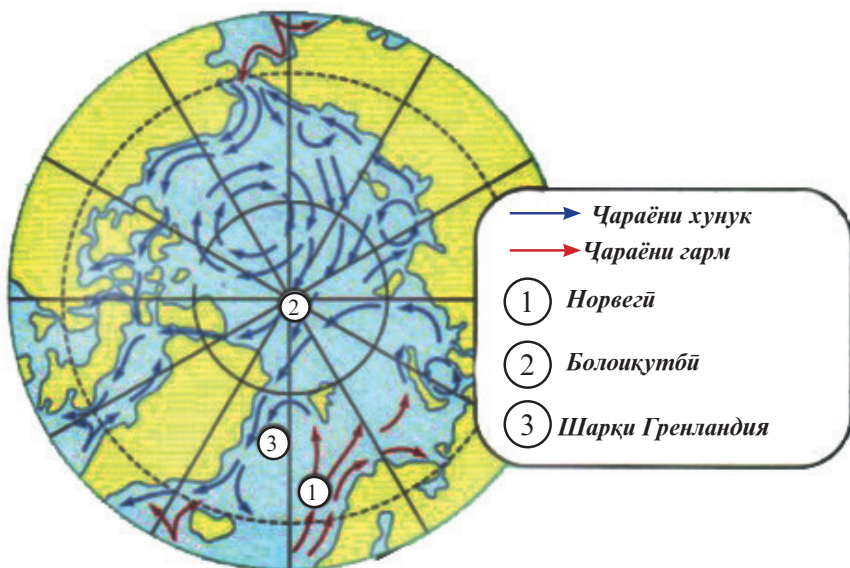
Дар фасли зимистон ҳарорати ҳаво дар укёнус то -40°C мерасад. Тобистон кӯтоҳи хунук аст ва ҳарорати ҳаво дар бисёр қисмҳои укёнус -10 -12°C -ро ташкил медиҳад. Ҳарорати гарм дар давоми сол дар соҳилҳои Аврупо мушоҳида мешавад, ки ин ба таъсири ҷараёнҳои гарми укёнуси Атлантик вобаста аст.

Яхҳои Арктика об мешаванд. Сабабаи гарм шудани сайёраи Замин аст. Мувофиқи ҳисоби олимон дар 30 соли охир 1/10 ҳиссаи яхҳои Арктика об шудааст. Бинобар ин, сатҳи оби Укёнуси ҷаҳонӣ дар оянда тадриҷан баланд мешавад. Фарз кардем, ки агар яхҳои Арктика танҳо дар қисмҳои хушкӣ он об шаванд, дар ин ҳолат сатҳи оби Укёнуси ҷаҳонӣ 8 м баланд мешавад.

Ях оби укёнусро аз таъсири бевоситаи атмосфера нигоҳ медорад. Бинобар ин, бар хилофи укёнусҳои дигар ҷараёнҳои укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба гардиши бодҳои атмосфера кам вобастагӣ доранд. Дар ташаккули онҳо таъсири пурзӯри ҷараёнҳои укёнусҳои Атлантик ва Ором калон аст. Инчунин, дарёҳои қисми Осиёи материкаи Аврусиё ба укёнус мерезанд, ки ҷараёни онҳо ба воситаи қисми марказии укёнус ҳаракат карда, аз байни ҷазираи Гренландия ва Аврупо мегузаранд. Ҳамин тариқ, ҷараёни болоиқутбӣ пайдо мешавад.

Дар умум иҷриши оби укёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар натиҷаи обшавии мунтазами яхҳо он қадар баланд нест. Дар баҳрҳои алоҳида, ки ба онҳо дарёҳо мерезанд, шӯрии об ба 25-29% баробар аст. Аммо дар он ҷойҳое, ки обҳои укёнусҳои Атлантик ва Ором дохил мешаванд, шӯрии об то 35% баланд мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Бо сабаби хуноки қаҳратун будани иқлими укёнуси Яхбастаи Шимолӣ, олами органикии он камбағал аст. Қисми назди укёнуси Атлантикии он аз ҷиҳати мавҷудияти намудҳо бартарӣ дорад. Дар ин ҷо, дар соҳилҳои кӯҳҳои харсангӣ парандаҳои зиёд чамъ омада, «бозори парандаҳо»-ро ташкил мекунанд.

Накшаи чараёнҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ

Моҳиҳои гуногун, ки дар обҳои уқёнус зиндагӣ мекунанд, барои даррандаҳо: тюленҳо, моржҳо, делфини қутбӣ, рӯбоҳи қутбӣ хӯроки асосӣ ба ҳисоб мераванд. Хирси сафед даррандаи ҳокими Арктика мебошад. Вай моҳӣ, тюлен ва дигар ҳайвонҳои обиро шикор мекунад. Хирси сафед ҳайвони аз ҳама калони ширхӯри Арктика аст. Вазни он аз 400 то 600 кг-ро ташкил дода, дарозии баданаш зиёда аз 2,5 м мешавад. Хирси сафед худро дар об, хушкӣ ва болои ях озод ҳис мекунад.

Арктика барои киштиронӣ мувофиқ нест, вале қад-қади соҳилҳои Аврусиё роҳи Шимолии баҳрӣ вучуд дорад. Дарозии ин роҳ 5600 км мебошад. Ҳар сол ин роҳ ба муддати аз ду то чор моҳ дар фасли тобистон аз яхҳо нисбатан озод мешавад ва дар ҳамин вақт киштиҳои яхшикан дар он ҳаракат мекунанд. Барои киштиронӣ айсбергҳои уқёнус ҳалал мерасонанд.

Шароити табиӣ сарди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ азҳудкунии сарватҳои табиӣро мушкул мекунад. Бо вучуди ин дар соҳилҳои назди Сибирии уқёнус қалбагӣ ва дар соҳилҳои Канада ва Аляска нафту газ истехсол мекунанд. Дар баҳри Баренс ва баҳри Кара захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд.

Ҳифзи табиати Арктика. Вобаста ба гардиши атмосфера яқоя бо анбуҳҳои ҳаво ба уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ моддаҳои

ифлоскунанда аз минтақаҳои саноатии сайёра ворид мешаванд. Барои ҳамин оид ба кам кардани партовҳо на танҳо дар як минтақаи муайян, балки дар миқёси тамоми сайёра чораҳои зарурӣ андешидан лозим аст.

Айсберг

Бо назардошти он ки омӯзиши минтақаҳои қутбӣ барои табиати Замин ниҳоят зарур аст, солҳои 2007–2008 Соли байналхалқии қутбӣ эълон шуда буд. Мақсади асосии он омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ, инчунин таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани қорҳои хочагидорӣ дар мавзеи

«хунуқиҳои абадӣ» мебошад.

Хулоса:

- ♦ Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар қанори шимолӣи Замин ҷойгир шудааст.
- ♦ Хусусияти асосии рельефи қарри уқёнус мавҷудияти тунуқобаҳои васеъ мебошад.
- ♦ Уқёнус иқлими қаҳратуни дорад, бинобар ин, қариб тамоми сол бо ях пӯшида шудааст.
- ♦ Олами органикӣи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ камбағал, вале то дараҷае гуногуннамуд аст.
- ♦ Дар натиҷаи фаъолияти хочагидорӣи инсон оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ифлос шудааст ва дар масъалаи тозагии он кӯшиши ҳамаи давлатҳои сайёра зарур мебошад.

Савол ва супориш:

1. Бахрҳо ва ҷазираҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣро номбар кунед.
2. Қадом қисмҳои уқёнус дар фасли тобистон аз яхҳо озод мешаванд?
3. Барои чӣ фақат қисмҳои наздиатлантикӣи уқёнус аз олами органикӣ бой аст?
4. Шӯриш нисбатан ками оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чӣ вобаста аст?
5. Нақшаи муқоисавӣи ду уқёнусро интихобан тартиб диҳед. Ҳангоми таҳия аз рӯйи нақшаи зер қор кунед:
 - Хусусиятҳои мавқеи географӣ;

- Хусусиятҳои сохти қаври уқёнус;
- Хусусиятҳои иқлими уқёнус;
- Чараёнҳо ва анбуҳҳои об;
- Олами органикӣ;
- Сарватҳои табиӣ;
- Масъалаҳои ифлосшавии об.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Чуқурии аз хама зиёди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чанд метр баробар аст?

- А.** 1225 метр **Б.** 3467 метр **В.** 5527 метр **Г.** 2255 метр

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳодисаҳои заминчунбӣ ва вулқонизм _____ рӯй медиҳанд.

3. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар мавзеи «хунуқиҳои абадӣ» мебошад
	инчунин, таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани корҳои хоҷагидорӣ
	Мақсади асосии Соли байналхалқии қутбӣ
	омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ,

БОБИ 3. ТАВСИФИ МАТЕРИКҲО. МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Бисёр вақт материки Авруосиёро осорхонаи табиат мегӯянд – осорхонаи иқлимҳои гуногун, дарёҳо, зонаҳои табиӣ, шаклҳои релеф, осорхонаи халқҳо ва забонҳо. Барои чӣ? Барои он ки дар ягон материки дигар ба мисли Авруосиё чунин муъҷизаҳои беназири табиат вучуд надорад. Дар ин ҷо кӯҳи аз ҳама баланд, кӯли аз ҳама калон, хушкӣ, кӯли аз ҳама шӯртарин, кӯли аз ҳама хушоб, давлати калонтарин ва давлати хурдтарини кураи Замин ҷойгиранд. Материк аз рӯйи омилҳои хосси геологию географӣ, табию иқлимӣ, таърихӣ, сукувати инсон, фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли, тарзи зисту зиндагии онҳо аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё дар глобус

Авруосиё калонтарин материки кураи Замин ба шумор меравад. Аз давраҳои қадим тоҷикон дар ин материк зиндагӣ доштанд. Онҳо дар ин материк якумин давлати бузурги тоҷикон – давлати Сомониёнро бунёд кардаанд

§ 17. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Авруосиёро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
- ♦ *Чараёнҳои гарму хунуки уқёнус ба шароити табиӣ чӣ таъсир мерасонанд?*
- ♦ *Кадам таҳқиқотчиёни уқёнуси Яхбастаи Шимолиро номбар карда метавонед?*

Мавҷеи географӣ. Авруосиё байни хатти экватор ва арзи 77° а.ш. ҷойгир шуда, тамоми минтақаҳои географии нимкураи шимолиро дар бар мегирад. Авруосиё аз ғарб ба шарқ ба дарозии 16 ҳаз. км тул кашидааст.

Нуқтаҳои канории Авруосиё дар шимол – димоғи Челюскин, дар ҷануб – димоғи Пиай, дар ғарб – димоғи Рока ва дар шарқ – димоғи Дежнёв мебошад.

Материки Авруосиёро ду қитъаи олам – Аврупо ва Осиё ташкил додаанд. Сарҳадди шартӣ байни ин қитъаҳо бо мавзёҳои шарқии баҳри Каспий ва хамии Кумаю Манич мегузарад.

Худуди обӣ аз баҳрҳои Азов ва Сиёҳ, инчунин, аз гулугоҳҳои, ки баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназаминро мепайвандад, мегузарад. Агар ба харитаи табиӣ Авруосиё нигаред, маълум мешавад, ки хатти соҳили материк дар ғарб бештар қачу қилеб аст. Ин ба омилҳои географӣ геологӣ пайдоишашон алоқаманд мебошад. Дар қисми шимолӣ уқёнуси Атлантик ба дохили хушкӣ даромада, нимҷазираи Скандинавияро ҳосил кардааст. Дар ҷануби материк нимҷазираҳои Арабистон ва Ҳиндустон бо андоза ва хусусиятҳои табиӣ худ фарқ мекунанд. Онҳоро қадом уқёнус иҳота кардааст? Дар соҳили ҷанубии Авруосиё ҷазираҳо қаманд. Дар қисми ҷануби уқёнус ҷазираи қалонтарин Шри Ланка воқеъ аст.

Хатти соҳили Авруосиё дар шарқ хеле мураккаб ва қачу қилеб мебошанд, ки он ба давраҳои инқишофи геологӣ алоқаманд аст. Қисми шарқии материкро оби уқёнуси Ором иҳота менамояд. Баҳрҳои қанориро аз уқёнуси Ором қилсилаи нимҷазираҳо (Қамчатка) ва ҷазираҳо қудо кардаанд. Ҷазираи аз ҳама қалон дар ин қисм – Зонди Қалон мебошад.

Уқёнуси Яхбасти Шимолӣ, ки материкҳои Авруосиёро аз шимол иҳота кардааст, он қадар ба хушкӣ надаромадааст. Нимҷазираҳои аз ҳама қалон – Қола, Таймир, Чукотка мебошанд. Аз соҳил қаме дур ҷазираҳои Замини нав, Сибири Нав, Новосибирск ва як қатор ҷазираҳои қигар низ қой қирифтаанд.

Авруосиё ягона материкест, ки онро ҳамаи қор уқёнуси қураи Замин иҳота кардаанд (аз шимол – уқёнуси Яхбасти Шимолӣ, аз ҷануб – уқёнуси Ҳинд, аз шарқ – уқёнуси Ором ва аз ғарб – уқёнуси Атлантик).

Таърихи таҳқиқоти Авруосиё. Авруосиё ба қисли Африқо аз аввал қасқани одамон будааст. Дар материкҳои Авруосиё тамаддунҳои қадимтарини дунё пайдо шуда ва рушд кардаанд. Таърихи Ҳиндустон, Қин, Байнаннаҳрайн ва Осиёи Миёна ҳазорсолақоро дар бар меқиранд.

Нисбат ба қигар материкҳои табиати Авруосиё хубтар омӯхта шудааст. Хусусан, минтақаҳои сераҳолии Аврупо ва Осиё қурра омӯхта шудаанд. Ин минтақаҳо ҳанӯз дар давраҳои хеле қадим омӯхта шуда буданд. Аллақай олимони қамони қадим минтақаҳои гуногуни материкро тавсифи аниқ дода буданд.

Маълумоти бештар дар натиҷаи лашқарқашихо қамъ оварда шудаанд. Инчунин, савдоқарон, ки бо роҳи Абрешим аз Аврупо ба Қин сафар меқарданд, оид ба қишварҳои гуногун нақл меқарданд. Дар асрҳои миёна арабҳо донишҳои географиро оид ба Осиё ба аврупоиён паҳн қарданд.

Ҳанӯз дар асри XIII аврупоиён маълумоти аввалинро доир

ба Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ аз рӯйи сафарҳои Марко Полои итолиёвӣ ба даст оварда буданд. Марко Поло дар муддати 25 сол ба бисёр кишварҳои Осиё сафар кардааст.

Дар омӯзиши Авруосиё олимони рус саҳми босазо гузоштаанд. Ҷанӯз дар асри XV савдогар ва сайёҳи рус Афанасий Никитин оид ба табиат ва аҳолии Ҳиндустон маълумот чамъ оварда буд.

Қариб 10 сол, аз соли 1734 то 1742 аз тарафи Академияи илмҳои Русия Экспедицияи Шимолӣ ташкил карда шуд, ки дар натиҷаи он соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ва Ором аз нимҷазираи Ямал то Камчатка омӯхта, ба харита дароварда шуданд.

Пётр Семёнов
Тян-Шанский

Географҳои рус Пётр Семёнов дар миёнаҳои асри XIX аввалин шуда кӯҳҳои Тён-Шонро омӯхт, нақшаи минтақавияти баландиро дар ин кӯҳҳо нишон дод. Хизматҳои ӯро ба назар гирифта, Академияи илмҳои Русия номи ӯро Пётр Семёнов Тянь-Шанский гузошт.

Олими дигари рус Николай Пржевальский бо экспедицияи худ чор маротиба ба Осиёи Миёна сафар карда, пиёда, аспасавор ва шурутсавор 30 ҳазор км масофаро тай кардааст. Ӯ оид ба дарёҳо, ғизогирии онҳо, кӯлҳо, биёбонҳо, қаторкӯҳҳо ва набототи хайвоноти ин минтақа маълумоти пурқиммат чамъ овардааст. Дар омӯзиши табиати Осиёи Миёна кори Пржевальскийро шоғирдони ӯ П. Козлов ва В. А. Обручев идома доданд.

Хулоса:

- ♦ Авруосиё материки бузургтарини ҷаҳон мебошад, ки аз ду қитъа – Аврупо ва Осиё иборат аст.
- ♦ Ягона материке мебошад, ки онро 4 уқёнус иҳота кардаанд.
- ♦ Соҳилҳои Авруосиё қачу килебанд ва дар соҳилҳои он даҳҳо баҳр ҷойгир шудаанд. Дар баҳрҳо ба миқдори зиёд ҷазираҳо ҷойгир шудаанд.
- ♦ Авруосиё ватани аслӣ (қадимӣ)-и инсоният аст.
- ♦ Дар омӯзиши материк Марко Поло, Афанасий Никитин, Семёнов Тянь-Шанский, Н. Пржевальский ва дигарон саҳми гузоштаанд.

Савол ва супориш:

1. Материки Авруосиё аз рӯйи масоҳат дар байни дигар материкҳо ҷойи чандумро ишғол мекунад?
2. Дар материк кадом қитъаҳоро ҷудо мекунад ва сарҳадди онҳо аз

кучо мегузарад?

3. *Аз дарсҳои таърих ба хотир оварда гӯед, ки Роҳи абрешим аз кадом минтақаҳои материк мегузаст.*
4. *Аз харита истифода бурда, координатҳои географии нуқтаҳои канори материкро муайян кунед.*
5. *Аз рӯи харита атрофи материкро давр занед, номи баҳрҳо, халиҷҳо ва ҷазираҳои калонтаринро қайд кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин китбаҳо дар материки Авруосиё ҷойгир аст?

- А.** Осиё ва Амрико; **Б.** Африқо ва Австралия;
В. Аврупо ва Осиё; **Г.** Аврупо ва Антарктида.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Бисёр вақт материки Авруосиёро _____ табиат мегӯянд.

3. Мувофиқа кунед.

Номи олимону Таҳқиқотчиёро бо кашфиёташон дар чадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Марко Поло	А. Табиати Осиёи Миёнаро омӯхтааст.
2. Афанасий Никитин	Б. Кӯҳҳои Тиён-Шонро омӯхтааст .
3. Пётр Семёнов	В. Табиат ва аҳолии Ҳиндустонро омӯхтааст.
4. Николай Пржевальский	Г. Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубиро омӯхтааст.

§ 18. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Зери таъсири кадом қувваҳо рельефи Замин ташаккул меёбад?*
- ♦ *Кадам платформаҳои қадимае, ки шумо пеш омӯхтед, асоси материкҳоро ташкил медиҳанд?*
- ♦ *Ба қувваҳои беруни Замин чӣ дохил мешавад?*

Сохти геологии материк. Дар ҳудуди Авруосиё якчанд пластаҳо (пораҳо)-и литосферӣ ҷой гирифтааст. Бар хилофи дигар қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо), Авруосиё аз шаш платформаи қадима иборат аст. Ҷортои он замони пеш ба Лавразия дохил мешуданд: Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Кореягӣ ва Ҷануби Хитой. Боз ду платформаи дигар, платформаҳои Араб ва Ҳиндустон аввал ба ҳайати материки қадимии Гондвана дохил мешуданд ва дар натиҷаи кӯҳпайдошавии охири ба Авруосиё пайвастанд. Дар

баробари платформаҳои қадим, инчунин платформаҳои ҷавон дучор мешаванд, ки калонтаринашон платформаи Турон ва Сибири Ғарбӣ мебошанд.

Платформаҳо байни ҳам бо минтақаҳои чиндоршуда пайваست шудаанд, ки онҳо дар давраҳои гуногуни геологӣ ба вучуд омадаанд. Минтақаҳои ҷавони чиндор дар сарҳади пластаҳои литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи воридшавии пластаҳои укёнусиоромӣ ва Филиппин ба зери пластаи Авруосиё минтақаи чиндоршудаи Укёнусиоромӣ ба вучуд омадааст. Дар натиҷаи бо ҳам бархӯрии пластаҳои Авруосиё бо Африқой ва Ҳинду Австралиягӣ минтақаи чиндоршудаи Алпу Ҳимолой ба вучуд омадааст. Ҳардуи ин минтақаҳои бузурги чиндоршавӣ дар галаҷазираҳои Малай пайваст мешаванд.

Релефи материк. Материки Авруосиё аз рӯйи хусусиятҳои релеф аз дигар материкҳо якҷанд фарқ дорад:

1. Авруосиё аз материкҳои дигар хеле баланд аст. Материк ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр 840 м баланд мебошад;

2. Дар худуди онкӯҳҳои баландтарини ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Баландтарини онҳо Ҳимолой бо қуллаи Чомолунгма (Эверест) 8848 м мебошад. Соли 1953 аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба ин қулла баромадааст;

3. Ҳамвориҳои Авруосиё андозаи азим доранд ва ба ҳазорҳо километр тул кашидаанд. Ҳамвориҳо дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар хеле зиёданд;

4. Дар Авруосиё фарқи баландиҳо бузург аст. Фарқи байни баҳри Мурда (аз сатҳи укёнус – 400 м паст), пастхамиҳо (пастхамии Турфон – 154 м) ва қуллаи баландтарини Ҳимолой (Чомолунгма (Эверест) 8848 м) ба 9 км мерасад.

Шаклҳои асосии релефи материк. Ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ аз рӯйи масоҳат яке аз калонтарин ҳамвориҳои кураи Замин аст. То баланд шудани қабати Замин дар ҷойи ҳамворӣ баҳр мавҷуд буд. Бо ҳамин сабаб сатҳи он аз ҷинсҳои таҳшони пайдоишашон баҳрию континенталӣ (хушкӣ) таркиб ёфтааст ва сатҳи ҳамвор дорад. Пиряхҳои қадим дар сатҳи ҳамвориҳои қисми шимолии Авруосиё тарҳи қатортеппаҳои моренагиро боқӣ гузоштаанд.

Кӯҳҳои Авруосиё ҳам монанди ҳамвориҳо аз ҷиҳати пайдоиш ва синну сол гуногунанд. Чиндоршавии Кӯҳҳои Нав, ки дар канорҳои ҷанубӣ ва шарқии материк ҷой гирифтаанд, ду минтақаи бузурги кӯҳиро ба вучуд овардаанд. Минтақаи Алпу Ҳимолой,

ки дар қисми чанубии Авруосиё ҷойгир шудааст, аз уқёноси Атлантик то уқёноси Ором тул кашидааст. Ба он қаторкӯҳҳо Пиреней, Алп, Карпат, Қафқоз, Копетдоғ, Помир ва Ҳимолой дохил мешаванд.

Дар баъзе мавзёҳои минтақаи кӯҳҳои Алпу Ҳимолой якчанд қаторкӯҳҳои нави азимтарини Помиру Тибет пайдо шудаанд. Тасмаи кӯҳҳои чиндори минтақаи уқёноси Ором аз Камчатка сар шуда, дар қазираҳои Зонди Калон ба охир мерасанд. Дар Авруосиё онҳо ба ҳалқаи вулконики уқёноси

Куллаи Эверест

Ором ва мавзеи амалиётҳои зилзилавию он дохил мешаванд. Бо ҳамин сабаб дар баъзе қуллаи қаторкӯҳҳо вулкониҳои ҳомӯш ва оташфишон ҷойгир мебошанд. Кӯҳҳои Скандинавия, Урал, Тиёншон ва Олтой аз ҷиҳати пайдоиш ба силсилакӯҳҳои қадим мансуб мебошанд. Ин кӯҳҳо дар зери таъсири раванди ҷараёнҳои табиӣ берунӣ ниҳоят вайрон шудаанд. Баъзеи онҳо минбаъд аз нав баланд шудаанд, ба мисли Тиёншон ва Олтой.

Ноҳияҳои зилзила ва вулкониҳо. Дар ҳудуди Авруосиё, ки он аз минтақаи пуркудрати зилзилавию кураи Замин гузаштааст, қисми зиёди зилзилаҳои фоҷиаовари рӯи Замин рух медиҳад. Минтақаи ғаболтарин минтақаи зилзилавию уқёноси Ором аст, ки бисёр зилзилаҳо ба он вобастаанд. Яке аз чунин зилзилаҳо солҳои 1923, 2015 пойтахти Чопон – шаҳри Токио ва шаҳри Фуқосимаи ин кишварро хароб кард. Дар натиҷаи зилзила садҳо ҳазор кас ҳалок шуд. Заминларзаи саҳт ва харобкунандаю мудҳиш соли 1948 дар Ашқобод – пойтахти Ҷумҳурии Туркменистон ба вучуд омад, ки қувваи чунбиш ба 9-10 балл расид. Аз 132 ҳазор аҳолии шаҳр бештар аз 100 ҳазораш талаф ёфт. Шаҳр ба харобазор табдил ёфт. Соли 1966 дар шаҳри Тошканд – пойтахти Ҷумҳурии Ёзбекистон қувваи зилзила зиёда аз 6 баллро ташкил кард. Бештар аз 360 ҳазор бино саҳт осеб диду хароб гашт, ҳазорон оила беҳонаву дар монданд. Соли 1988 дар Ҷумҳурии Арманистон қувваи чунбиш дар маркази зилзила зиёда аз 8-9 баллро ташкил дод. Аз рӯи маълумоти мавҷуда 40-45 ҳазор одам ҳалок шуданд. Қариб 500 ҳазор нафар бе сарпаноҳ монданд. Шаҳри Спитак пурра хароб шуд. Минтақаи сейсмикии Аврупою Осиё аз канори чанубии

Авруосиё мегузарад.

Ба минтақаҳои сейсмикӣ ноҳияи вулқонҳо ҳам мувофиқ меоянд. Вулқонҳо дар «Ҳалқай оташ»-и укёноси Ором, махсусан, бисёранд. Баландтарин (4750м) вулқони оташфишони Авруосиё – Ключевский аст. Дар яке аз қазираҳои Зонди Калон вулқони Кракатау ҷой гирифтааст, ки дар гузашта бо оташфишони пурқудраташ машҳур буд. Вулқонҳо дар қазираҳо ва соҳили баҳри Миёназамин бисёранд. Вулқон кӯҳ ва қазираҳои нав, чинсҳои кӯҳи (туфи вулқонӣ)-ро ба вучуд оварда, сатҳи материкро тағйир медиҳанд.

Одамон истифодаи баъзе ҳодисаҳои вулқониро ёд гирифтанд: буғи гарм, ки аз қарри замин мебарояд, турбинаи неругоҳи барқиро давр занонда метавонад. Масалан, чунин неругоҳи барқӣ дар Русия, дар нимҷазираи Камчатка сохта шудааст. Онҳо дар мамлакатҳои дигар ҳам мавҷуданд. Оби гарми чашмаҳоро барои гарм кардани хонаҳо ва гармхонаҳо истифода мебаранд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар дунё талабот ба сарватҳои табиӣ зеризаминии гуногун босуръат меафзояд. Авруосиё бо бисёр будани захираҳои маъдани худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё аз захираи баъзе маъданҳои рангае, ки дар ҷаҳон кам вомехӯранд, (масалан, қалъагӣ ва волфрам) ниҳоят бой аст. Конҳои онҳо минтақаи ба ном яке аз тасмаҳои металлӣ қалъагию волфрам ҳосил карда, дар қисми шарқии Авруосиё тул қашидаанд. Қалъагӣ ва волфрам дар саноат ҳамаҷониба истифода мешаванд. Дар Сибири Шимолӣ, Шарқӣ, Алдан, болооби Лена, атрофи дарёи Амур, қисми шимолии ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ўзбекистон, Куриё, Чопон, дар қисми ғарбии Саха (Ёқутистон) конҳои алмос, дар Тоҷикистон нуқра ва дигар канданиҳои ғойданок мавҷуданд. Дар нимҷазираи Ҳиндустон ва қазираи Шри-Ланка, Помир конҳои сангҳои гуногуни қиматбаҳо – ёқути кабуд, ёқути сурх мавҷуданд. Сарватҳои зеризаминии маъданӣ дар қарр, дар таҳкурсии кристалии платформаҳо ва дар маҳалҳои ба сатҳи замин барояндаи чинсҳои магматикӣ хобиданд. Кони калонтарини маъдани оҳан дар Русия – Аномалияи магнитии Курск (АМК) аз ҷиҳати пайдоиш бо чинсҳои кӯҳии метоморфозӣ алоқаманд аст.

Авруосиё аз сарватҳои зеризаминии пайдоишашон таҳшинӣ бой аст. Он аз ҷиҳати захираҳои нафт ва гази табиӣ аз материкҳои дигар афзалият дорад. Ноҳияҳои нафти Авруосиё инҳоянд:

хамвории Сибири Фарбӣ, Қафқоз ва нимчазираи Арабистон. Дар қаъри баҳри Шимолӣ, Туркманистон, нимчазираи Манқишлоқ пасти Наздикаспий ҳавзаҳои нафт мавқеи асосӣ доранд. Дар Қувайт, Ироқ, Эрон, Чин, Ҳиндустон ба меъёри зиёд нафт ва газ истихроҷ карда мешавад.

Конҳои газ дар Ҷумҳуриҳои Туркманистону Ёзбекистон, хамвории Сибири Фарбӣ, дар Шарқи Наздик ва Миёна ёфт шудааст. Русия аз ҷиҳати захира ва истеҳсоли гази табиӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Калонтарин конҳои ангишт дар ҳавзаҳои Донецк, Кузбас, Новоқузнетск, Караганда, Тунгуска, инчунин, Чини Шарқӣ ва нимчазираҳои Ҳиндустон, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон ва дигар мавзёҳои Аврусиё ҷойгиранд.

Хулоса:

- Дар ҳудуди Аврусиё якҷанд *плитаҳо (пораҳо)*-и литосферӣ ҷой гирифтааст.
- *Платформаҳои калонтарин* Аврусиёи Шарқӣ, Сибир, Чину Корея ва Чини Ҷанубӣ аз ҷама қадиманд.
- Дар ҳудуди Аврусиё қуллаҳои баландтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.
- *Ҳамвории Сибири Фарбӣ аз рӯйи масоҳат* яке аз калонтарин ҳамвориҳои кураи Замин аст.
- *Минтақаҳои фаёлтарини серзилзилаи дунё дар материки Аврусиё* ҷой гирифтаанд.
- *Захираҳои калонтарини сарватҳои табиӣ дар материки Аврусиё* ҷойгир шудаанд.

Савол ва супориш:

1. *Плитаҳои литосфериро номбар кунед, ки дар ҳудуди материки Аврусиё ҷойгиранд ва онҳоро аз харита нишон диҳед.*
2. *Бо истифодаи харита кӯҳҳо ва ҳамвориҳои калонтарини Аврусиёро номбар кунед ва нишон диҳед.*
3. *Баландтарин қуллаи Аврусиё ва ҷаҳон чӣ ном дорад ва он дар қучо ҷойгир аст?*
4. *Қадам сарватҳои табиӣ дар материк зиёданд ва захираҳои беиштари онҳо дар қучо ҷойгир шудаанд?*
5. *Дар харитаи тарҳӣ (контурӣ) кӯҳҳо, ҳамвориҳо, минтақаҳои серзилзила ва конҳои калонтарини қаданиҳои фойданокӣ материкро гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Баландии қуллаи Ҷомолунгма (Эверест) чӣ қадар аст?

А) 4567м Б) 7930м В) 8952м Г) 8848м

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Соли _____ аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба қуллаи Эверест баромадааст.

3. Дар хончаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед.

	маъдани худ аз дигар
	Авруосиё бо
	материкҳо фарқ мекунад
	бисёр будани захираҳои

§ 19. ИҚЛИМИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Фарқи анбуҳҳои ҳавои баҳрӣ ва континенталӣ (хушкӣ) дар чист?*
- ♦ *Муссонҳо чӣ тавр ба амал меоянд?*
- ♦ *Ба фикри шумо барои чӣ дар Авруосиё типҳои континенталии иқлим афзалият дорад?*

Дар ташаккулёбии иқлими материки Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд. Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргуншавии онро на фақат аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Пеш аз ҳама паҳноии масоҳати материк аз шимол ба ҷануб, дарозии ҳудуди он аз ғарб ба шарқ, ба тақсмоти ҳудуди гармию хунукӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Тобистон, маҳсусан, байни тропикҳои шимолӣ ва экватор гарм аст, ки дар он ҷо офтоб дар уфуқ хеле баланд мебарояд. Вобаста ба ин ҳолат дар ин ҷо сатҳи замини маҳал нисбат ба доираи қутбӣ тахминан ду баробар зиёд гармӣ мегирад.

Чун дигар материкҳо дар кӯҳҳои Авруосиё ивазшавии шароити иқлимӣ мувофиқи қонуниятҳои минтақаҳои баландӣ тағйир меёбад. Ин ҳолат зиёдтар дар баландшавии зинаҳои иқлимӣ кӯҳҳои Тибет, Алп, Қафқоз, Ҷимолой, иқлими баландкӯҳҳои Помир мушоҳида мешаванд. Иқлими нимҷазираҳои Ҳиндустон ва Ҳиндучин ба муссонҳо вобаста аст. Танҳо тобистон, вақте ки материк ниҳоят метафсад ва дар болои он ноҳияи фишори пасти атмосфера ҳосил мешавад, аз укёнус анбуҳи ҳавои истивой меояд.

Муссонҳо аз укёнуси Ҳинд ба миқдори ниҳоят зиёд бориш меорад. Зимистон муссон аз материк мезавад ва бо пассати шимоли шарқӣ мувофиқ меояд.

Ҳамин тарик, таъсири укёнусо ба иқлим дар кам шудани миқдори бориш аз канорҳо ба қисмҳои дохилии материк, инчунин, дар пасту баландии ҳарорат зоҳир мешавад. Кӯҳҳои баланди Авруосиё – Алп, Қафқоз, Ҳимолой ва Помир аз ғарб ба шарқ тул кашидаанд. Онҳо имкон намедиханд, ки ба ҷануб бодҳои хуноки шимолӣ дохил шаванд. Вале анбуҳи ҳавои сернам аз укёнуси Атлантик бемалол ба дарунтари материк дохил мешавад. Дар роҳи муссонҳои аз укёнус вазанда, ки қаторкӯҳҳо қад кашидаанд, бориш, махсусан, бисёр мешавад. Чунончи дар доманаи қаторкӯҳҳои Ҳимолойи Ҷануби Шарқӣ дар як сол бештар аз 400 мм ва дар мавзеи сербориштарини рӯи Замин – Черапунҷаи машҳур 11000 мм бориш мешавад. Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор сола ба ҳисоби миёна аз 1200 мм то 2000 мм бориш мешавад. Ин маҳалли сербориштарини Тоҷикистон ба шумор меравад.

Минтақаҳои иқлимӣ ва ҳелҳои иқлими Авруосиё. Ҷазираҳои арктикии материки Авруосиё ва қисми шарқии он, ки ба укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳамшафат мебошанд, дар минтақаҳои иқлими арктикӣ ҷой гирифтаанд. Дар ин ҷо тамоми сола ҳавои хушк ва хуноки арктикӣ ҳукмрон аст. Ҳарорат ҳамеша паст аст ва зимистон хунокии ниҳоят саҳт мешавад.

Минтақаи иқлими субарктикӣ чун минтақаи тангбар дар тамоми материк тул кашида, дар ғарб ҷазираи Исландияро фаро гирифтааст. Иқлими он нисбат ба минтақаи арктикӣ андаке мулоим аст.

Ҳудуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи муътадили шимолӣ воқеъ аст. Ба туфайли аз ғарб дохил шудани анбуҳи ҳаво дар ин минтақа ивазшавии ҳелҳои иқлим аз самти ғарб ба шарқ, махсусан, хуб аён мешавад.

Дар қисми ғарбии Авруосиё ба туфайли анбуҳи ҳавое, ки аз укёнуси Атлантик ворид мегардад, зимистон мулоим шуда, ҳарорати миёнаи январ аз 0°C баландтар ва тобистон аз +1° то +18°C мешавад. Бориш бисёр буда, бештар аз 1000мм-ро ташкил медиҳад. Рӯзҳои офтобӣ дар тобистон кам буда, зимистон обу ҳаво тағйирёбанда шуда, пайхам борони сим-сим меборад ва мавзёро дуру дароз туман фаро мегирад. Гоҳ-гоҳ барф ҳам меборад, вале базудӣ об мешавад. *Инро иқлими баҳриш минтақаи муътадил меноманд.*

Дар шарк, то кӯҳҳои Урал иқлими муътадили континенталӣ афзалият дорад. Дар ин ҷо таъсири бодҳои укёнуси Атлантик суст мешавад. Ҳавои материк тобистон гарм ва зимистон хунук мешавад. Дар ҳамвории Аврупои Шарқӣ обу ҳаво ноустувор аст. Зимистон рӯзҳои софу офтобиро ҳавои мулоим иваз мекунад ва тобистон осмонро абр пӯшонда, борон меборад.

Анбуҳи ҳавои континенталиро иқлими худудҳое, ки дар шарқи Урал, Осиёи Миёна ва Марказии минтақаи муътадил ҷой гирифтааст, муайян мекунад. Тобистон дар рӯйи сатҳи замин ҳаво ниҳоят гарм шуда, зимистон то -50°C мерасад ва бештар аз ин ҳам сард мегардад. Ҳавои аз укёнуси Атлантик омада қариб бебориш мебошад. Зимистон барф кам меборад ва сатҳи Замин дар чуқурии зиёд ях мекунад. Инро иқлими континенталии минтақаи муътадил меноманд. Дар шарқи ин минтақа иқлими муссонӣ ҳукмфармо аст. Хусусияти асосии он ивазшавии анбуҳи ҳаво дар фаслҳои сол мебошад. Дар Авруосиё иқлими муссонӣ на танҳо минтақаи иқлими муътадил, балки боз ду минтақаро фаро мегирад.

Минтақаи иқлими субтропикӣ Авруосиёро аз нимҷазираи Пиреней то укёнуси Ором бурида гузаштааст. Тобистон баробари воридшавии ҳавои тропикӣ обу ҳавои гарму хушк барқарор мегардад. Борон аҳён-аҳён меборад, осмон беабр «абадан кабуд», зимистон дар соҳили баҳри Миёназамин обу ҳаво хусусиятҳои хосси худро дорад: ҳаво гарм ва пайдархам борон меборад, нашъунамои рустаниҳо зиёд мешавад. Бодҳои серрутубати ғарбӣ аз укёнуси Атлантик бориш меоранд. Ҳарорати миёна дар ҳама ҷо аз 0° баланд аст. Инро иқлими субтропикӣ баҳримёназаминӣ меноманд. Дар қаламрави Тоҷикистон иқлими хушки субтропикӣ (дар водихои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тулонии гарм, зимистон кӯтоҳу нарм ва камбориш аст, ҳукмрон мебошад.

Дар соҳили укёнуси Ороми Авруосиё, дар минтақаи субтропикӣ тобистон анбуҳи ҳаво аз укёнуси Ором ба миқдори зиёд бориш ва абрҳои ғализ оварда, ҳарорати ҳаворо паст мекунад. Бисёр вақт борони сел меборад. Дарёҳо аз об пур шуда, аз соҳил мебароянд, киштзор, роҳҳо, деҳаҳо пахш мекунанд. Зимистон аз қисмҳои дохилии материк ҳавои хуноки континенталӣ мезавад ва ҳарорат мумкин аст то 0°C паст фуруяд. Чунин *иқлимро иқлими субтропикӣ муссонӣ меноманд.*

Таъсири иқлим ба хоҷагидорӣ инсон. Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хоҷагии аҳолии таъсир кардааст. Агар тобистон дар қисми шимоли материк ба соҳаи кишоварзӣ норасоии гармӣ ҳалал расонад, он гоҳ дар қисми

чанубии материк ҳарорати баланд дар тропикҳо ба рӯндани ду-се ҳосил дар як сол мусоидат мекунад, вале намӣ намерасад. Дар шарқ, чануби шарқ ва чануби материк иқлими муссонӣ барои кишоварзӣ мусоид аст. Дар заминҳои сергил буттаи чой ва найшакар парвариш мекунанд. Дар минтақаи иқлими муътадил, махсусан, дар он ҷое, ки тобистон гарму зимистон на он қадар хунук аст, гандум, ҷуворимакка ва дигар зироати ғалладона, инчунин, лаблабуи қанд, дарахти себ, тоқ парвариш мекунанд. Дар соҳилҳои баҳри Миёназамин иқлими нарму гарм ба парвариши зироати субтропикӣ имконият медиҳад.

Хулоса:

- *Дар ташиакқулёбии иқлими материки Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд.*
- *Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргунишавии онро на фақат аз шимол ба чануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида қардан мумкин аст.*
- *Дар қаламрави Авруосиё қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимии нимкураи шимолро мушоҳида қардан мумкин аст.*
- *Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хочагии аҳолӣ таъсир кардааст.*

Савол ва супориш:

1. *Омилҳои оро, ки ба ташиакқули иқлими Авруосиё таъсир мерасонанд, номбар кунед.*
2. *Минтақаҳои иқлим ва навъҳои иқлими материкро номбар кунед.*
3. *Чойи аз ҳама сербориши материк қучост ва чаро дар он ҷо боришот зиёд аст?*
4. *Муссонҳо дар кадом қисми материк зиёд мушоҳида мешаванд?*
5. *Дар харитаи тарҳии материк минтақаҳои иқлимро гузаронед ва нуқтаи сербориштарин ва камбориштаринро қайд кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Миқдори боришоти солона дар минтақаи Черапунҷӣ ба чанд баробар аст?

- А) 11000 мм Б) 12000 мм В) 1200 мм Г) 500 мм

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Худуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи _____ шимолӣ воқеъ аст.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Иқлими муссонӣ дар кадом қисми материк таъсир мерасонад?

- А) Шарқ Б) Чануби Шарқ В) Шимол Г) Чануб

§ 20. ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Чиро ҳавзаи чараёнҳои дохилии меноманд?*
- ♦ *Чӣ тавр тиряхҳо дар сатҳи замин ва кӯҳҳо пайдо мешаванд?*
- ♦ *Кадом дарёҳо ва кӯлҳои Авруосиёро медонед?*
- ♦ *Барои чӣ дар баҳри Мурда одам гарқ намешавад?*

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Авруосиё дорои захираҳои бузурги обҳои дохилии мебошад. Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёра ба ҳамаи чор уқёнус мерезанд. Обтақсимкунаки асосӣ аз кӯҳҳои Осиёи Миёна ва Шимолу Шарқии Сибир мегузарад. Шабакаи дарёҳои материк нобаробар тақсим шудааст. Системаҳои аз ҳама пурқуввати дарёӣ дар Осиёи Шимолӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ ҷойгир шудаанд. (Шумо чӣ фикр доред, барои чӣ ин тавр аст?) Дар қисмҳои марказии материк шабакаи дарёҳо кам аст ё, умуман, вучуд надоранд.

2. Дарёҳо. Ба ҳавзаи уқёнуси *Яхбастаи Шимолӣ* шабакаи калони дарёҳои Осиёи Шимолӣ тааллуқ доранд. Дар ин ҷо дарёҳои Об, Енисей ва Лена ҷойгиранд. Онҳо аз кӯҳҳои Сибири Ҷанубӣ сарчашма гирифта, заминҳои ботлоқро гузашта ба шимол ҷорӣ мешаванд. Як қисми ҳавзаи ин дарёҳо дар минтақаи яхбандии дохилии ҷойгир шудаанд. Дарёҳои шимолӣ аз ҳисоби барф, борон сероб мешаванд. Яхбандии оби ин дарёҳо то 6-8 моҳ давом карда, серобшавии дарёҳо охири фасли баҳор ва аввали фасли тобистон ба амал меояд. Қисмҳои поёнии дарёҳо барои ҷўбқашонӣ (ғўлаҷўбҳои дарахтони буридашударо ба оби дарё мепартоянд ва чараёни об онҳоро то поён мебарад) истифода бурда мешаванд.

Аз дарёҳои ҳавзаи уқёнуси *Ором* – Амур, Хуанхе, Янсизи ва Меконг нисбатан серобтаранд. Манбаи серобии онҳо борон аст, аммо манбаи серобии дарёи Амур барф аст. Дар тобистон бо омадани муссонҳо давраи серобӣ оғоз мегардад, ки обхезихоро ба вучуд меорад. Янсизи (аз забони хитой – «дарёи кабуд») дарёи аз ҳама сероб ва аз ҳама дарозтарин (6300км)-и материки Авруосиё мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Тибет сарчашма гирифта, дараҳои танги пастобаландро мегузарад ва ба Ҷамвории Кабири Чин дохил мешавад, аз байни кӯлҳо ва ботлоқҳо давр зада ба Баҳри Шарқи Чин мерезад. Янсизи – роҳи муҳими киштигардии Осиё ба ҳисоб рафта, барои обёрии заминҳо истифода мешавад

Дарёи Янсзи

Хуанхэ (аз забони хитой – «дарёи зард») – дарёи аз ҳама обаш хираи ҷаҳон ба шумор меравад. Дар қисми ҷараёни марказӣ ин дарё ба миқдори зиёд хоки зардро шуфта дар худ ҳал мекунад ва ранги тираро мегирад.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Ҳинд* – Ганг (2700 км), Ҳинд, Дачла ва Фрот мебошанд, ки аз кӯҳҳо сарчашма гирифта, манбаи обшорон аз ҳисоби барф ва пирияхҳо аст. Баъди ба ҳамворӣ фаромандан аз ҳисоби борон сероб мегарданд. Дарёҳои нимҷазираи Ҳиндустон аз ҳисоби муссонҳо дар фасли тобистон сероб мешаванд. Оби дарёҳои ҳавзаи уқёнуси Ором барои обёрии заминҳо ба таври васеъ истифода мешаванд.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Атлантик* системаҳои калони дарёхоро ташкил намедиханд. Онҳо бо кам будан ва тақсимои нисбатан баробари ҷараён фарқ мекунанд. Дарёҳои шимолӣ ях мебарданд ва аз ҳисоби барфу борон сероб мешаванд. Давраи серобии онҳо фасли тобистон фаро мерасад. Манбаи оби дарёҳои ҷанубӣ аз борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Давраи серобии онҳо фасли зимистон аст. Дарёҳои калонтарин – Дунай (2850 км), Рейн, Днепр манбаи омехта доранд. Дарёҳои ҳавзаи Атлантик барои киштиронӣ истифода мешаванд.

Дарёи Волга

Дарёҳои *ҳавзаи дохилӣ* аз шабакаи ками дарёҳо иборатанд. Ба ин дарёҳо Волга, ки ба баҳри Каспий мерезад, Сирдарё, Амударё ва Зарафшон дохил мешаванд. Манбаи оби ин дарёҳо дар болооб барфу пирияхҳо ва дар минтақаҳои поёноб борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Дарёи Волга (3530 км) калонтарин дарёи ҳавзаи дохилии Авруосиё мебошад. Ин дарё қариб тамоми сол сероб аст ва барои хоҷагии қисми аврупоии Русия аҳамияти калон дорад. Дарёҳои Сирдарё, Амударё ва Зарафшон пурра барои обёрӣ ва дигар корҳои хоҷагидорӣ инсон сарф шуда, то резишгоҳ рафта намерасанд. Солҳои пеш ба ҳавзаи баҳри Арал мерехтанд.

3. Кӯлҳо ва ботлоқҳо. Кӯлҳои Авруосиё аз рӯи речаи обӣ ва пайдоиш фарқ мекунанд. Дар тарқишҳои қишри замин кӯлҳои дарозрӯя – Байкал, Баҳри мурда, Балхаш, Исикқул ҷойгир шудаанд.

Байкал кӯли аз ҳама чуқуртарин (1637м)-и кураи Замин мебошад. Дар кӯли Байкал 20%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст. Оби ин кӯл ба тозагӣ ва шаффофии худ дар ҷаҳон

хамто надорад. Қисмхоро дар дохили ин кӯл то чуқурии 40 м дидан мумкин аст. Дар кӯли Байкал бисёр намудҳои эндемикӣ (намудҳое, ки танҳо дар ҳамин ҷо вомехӯранд) зиндагӣ мекунанд. Баҳри Мурда дар фуруҳамидаи Ҷҳор ҷой гирифтааст. Номи худро аз он сабаб гирифтааст, ки дар он мавҷудоти зинда дучор намешавад. Шӯрии об ба 350 % баробар аст. Шӯрии аз ҳад зиёд зичии обро зиёд кардааст ва ҳатто одам дар оби он ғарқ намешавад.

Лойикаи минералӣ ва намаки ин кӯлро барои табобат ва истеҳсоли ҳар гуна хамираҳои ороиши рӯю пӯст истифода мебаранд.

Кӯлҳои тектоникӣ – Балатон, Ханка, Тонлепас чуқурии зиёд надоранд. Қисми шимолӣ материк аз обанборҳои на чандон калон бой аст, ки дар натиҷаи ғаёлияти пирияхҳо пайдо шудаанд. Кӯлҳои пирияхӣ дар ҷойи обшудаи пирияхҳои қадима пайдо шуда, бо дарёчаҳои хурд ба ҳам пайваст мешаванд ва системаи дарёю кӯлҳоро ҳосил мекунанд (масалан, кӯлҳои Браслав дар Беларус). Калонтарин кӯлҳои тектоникӣю пирияхӣ кӯли Ладога, Онега ва Таймир мебошанд.

Дар минтақаҳои хушк кӯлҳои қадима ба мисли Элтон, Баскунчак дар Пастии наздиқаспӣ бисёранд. Баъзеи онҳо дар фасли тобистон хушк мешаванд ва дар ҷояшон қабати тунуки намакро боқӣ мемонанд. Баҳри Арал ва кӯли калонтарини шӯри ҷаҳон – баҳри Каспӣ (376 Ҳаз. км^2) низ пайдоиши қадима доранд. Ин кӯлҳо аз давраҳои укёнуси Тетис боқӣ мондаанд.

Хусусияти фарқкунандаи Авруосиё ба таври васеъ паҳншавии ботлоқ ва заминҳои ботлоқдор мебошад. Дар худуди тундра ва бешатундра онҳо то 80%-ро ташкил медиҳанд. Дар минтақаҳои муссонии Осиё низ ботлоқҳо зиёданд.

4. Каналҳо, обанборҳо. Дар материки Авруосиё каналҳои зиёд кофта шудаанд, ки барои бо ҳам пайвастанӣ дарёҳо ва обёрии заминҳо истифода мешаванд. Каналҳоро барои киштиронӣ низ истифода мебаранд. Калонтарини онҳо – Кил, Беломору Балтика ва Кабири Чин (аз ҷама дарозтарин дар ҷаҳон, 1782 км) мебошанд.

Санся – калонтарин НОБ-и ҷаҳон

Барои обёрии каналҳои Қароқум (дар Осиёи Марказӣ) ва Рачастхон (дар нимҷазираи Ҳиндустон) мебошанд.

Дарёҳои Осиё 1/3 ҳиссаи захираҳои энергетикӣ ҷаҳонро доро мебошанд. Дар болооби дарёи Янсзи неругоҳи барқи оби калонтарини ҷаҳон – «Санся» сохта шудааст. Дар

дарёҳои Сибир обанборҳои калонтарин: Братское дар Ангара ва Красноярск дар Енисей сохта шудаанд. Иншооти калонтарини гидротехникии Аврупо занҷири обанборҳои Волгаю Кама ба ҳисоб мераванд.

5. Яхбандии ҳозира. Масоҳати хеле калони Авруосиёро пирияхҳои ҳозира пӯшондаанд. Онҳо дар бисёр қазираҳои шимолӣ ва дар Исландия, Шпитсберген, Замини Нав, дар қазираҳои дигар, инчунин, дар кӯҳҳои аз Ҳама баланд – Алп, Ҳимолой, Тиёншон ва Помир мавҷуданд. Пирияхҳои кӯҳӣ поён фурумада, сарчашмаи оби дарёҳои сершумор мегарданд.

Яхбандиҳои бисёрсола. Дар ҳудуди калони Авруосиёи Шимолӣ дар қазираҳои Исландия, Шпитсберген, Замини Нав ва дар кӯҳҳои Алп, Ҳимолой, Тиёншон, Помир яхбандии бисёрсола паҳн шудааст. Онро яхбандии «абадӣ» ҳам меноманд. Яхбандии бисёрсола қариб сеяки ҳудуди материки Авруосиёро дар бар гирифтааст. Ғафсии қабати яхбастаи чинсҳои кӯҳӣ аз чанд метр дар нимқазираи Кола, то 1500 м дар нимқазираи Таймир ва Помир мерасад. Тобистон қабатҳои яхбаста то чуқури 40-150 см об мешаванд.

Сабаби ҳосил шудани яхбандии бисёрсола, чунон ки олимони меҳисобанд, зимистони хунуку камбарф ва ҳарорати миёнаи солони аз 0° С паст мебошад.

Дарёҳое, ки аз қабати замин яхбаста ҷорӣ мешаванд, баҳорон хеле сероб шуда, ботлоқҳои сершумор ҳосил мекунанд, зеро ба қабати замин захира наметавонанд. Яхбандии бисёрсола сохтмони роҳ, биноҳои истиқоматӣ ва дигар иншооти хоҷагири душвор мегардонад.

Хулоса:

- *Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёро ба Ҳамаи ҷор уқёнус мерезанд.*
- *Дарёҳои калонтарини Авруосиё қариб тамоми сол сероб мебошанд.*
- *Кӯлҳои калонтарини ҷаҳон дар ҳудуди Авруосиё ҳосил шудаанд.*
- *Кӯли Байкал чуқуртарин, тозатарин ва шаффофтарин кӯли сайёраи Замин аст.*
- *Яхбандиҳои ҳозиразамон дар қисми шимолӣ Авруосиё масоҳати калонро ташкил мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дарёи аз Ҳама дарозтарин ва серобтарини материкро номбар кунед.*
2. *Кӯли аз Ҳама чуқури материк ва ҷаҳон кадом аст?*
3. *Кадам дарёҳои Авруосиё дорои захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд?*

4. *Аз рӯйи пайдоиши қўлҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст?*
5. *Дарёҳо ва қўлҳои калонтарини материки Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
6. *Матни китобро истифода бурда, ҷадвали зерро пур кунед. Оид ба ҳар як ҳавза як-ду мисол оред:*

Ҳавзаи дарё	Дарозӣ, км	Ғизогирӣ	Давраи серобӣ	Истифода

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Аксари дарёҳои материки Авруосиё ба ҳавзаи кадом укёнусо тааллуқ доранд?

- А) Укёнуси Яхбасти Шимолӣ
- Б) Ҳавзаи укёнуси Ором
- В) Ҳавзаи укёнуси Атлантик
- Г) Ба ҳамаи ҳавзаи укёнусо

2. Мувофиқа кунед.

Дарёҳоро бо ҳавзае, ки ба он тааллуқ доранд, дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Волга	А. Ҳавзаи укёнуси Яхбасти Шимолӣ
2. Лена	Б. Ҳавзаи дохилии материк
3. Хуанхэ	В. Ҳавзаи укёнуси Ҳинд
4. Ганг	Г. Ҳавзаи укёнуси Ором

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар қўли Байкал ___%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст.

§ 21. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ АВРУОСИЁ. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Дар материки Авруосиё кадом минтақаҳои иқлимӣ вучуд доранд?*
- ♦ *Минтақавияти баландӣ чист?*
- ♦ *Барои чӣ дар Авруосиё қариб ҳамаи зонаҳои табиӣ воমেҳӯранд?*

Ҳудуди материки Авруосиё дар тамоми минтақаҳои иқлимии Нимкураи Шимолӣ воқеъ аст, бинобар ин, дар ин ҷо тамоми минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ)-и ҷаҳонро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар масоҳати калони материк онҳо аз ғарб ба шарқ ва зина ба зина аз шимол ба ҷануб тул мекашанд.

Аз ин сабаб дар ҷойгиршавии зонаҳои табиии Авруосиё ҳам монанди материкҳои дигар қонуни минтақавияти арзӣ зоҳир мешавад.

1. Зонаҳои табиӣ. *Зонаҳои табиӣ минтақаҳои иқлими арктикӣ ва субарктикӣ.* Биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра дар Авруосиё чандон ба самти ҷануб паҳн нашудаанд. Дар табиати ҳар ду минтақаи материк умумияти бисёр мушоҳида карда мешавад ва ин тасодуфӣ нест. Зеро минтақаҳо дар канори шимолии материк ҷой гирифтаанд ва дар он мавзёе нишондоди давраи ҳарорати пасту дуру дароз мавҷуд аст. Дар ин ҷо яхбандии бисёрсола ва ботлоқҳои фароҳи зиёд мавҷуданд. Аз мавҷудоти зинда дар шимол: обсабзо, ушна, моху гулсангҳо, аз ҳайвонҳо: мешгов, хирси сафед, тюлен ва парандаҳои гуногун зиндагӣ мекунанд.

Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил. *Зонаҳои беша.* Зонаи беша дар Авруосиё ҳудуди аз ҳама калонро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати масоҳат тайга аз ҳама калон аст. Дар минтақаи иқлими муътадил тобистон нисбат ба тундра ва бешатундра хеле гарм ва давомнок аст. Аз ҳамин сабаб барои сабзиши муътадили набототи дарахтӣ шароити мусоид пайдо мешавад. Зонаи беша масоҳати калонро ишғол намуда, дар қисми шимолии он дарахтони сӯзанбарг (тайга) ва ҷануби он дарахтони паҳнбарг мерӯянд.

Ҳоки минтақаи тайга хокистарранг аст. Дар бешаҳои тайгаи нимҷазираи Скандинавия ва Финландия дарахтони сӯзанбарги ба хунукӣ тобовар – санавбар ва қоч, дар шарқи кӯҳҳои Урал – дарахтони пихта, санавбари сибирӣ, ки сидра меноманд, инчунин, дарахти ҷалғӯза (лиственница) мерӯянд. Дарахти ҷалғӯза ягона дарахти сӯзанбарг аст, ки зимистон баргаш мерезад ва боз месабзад.

Барои бешаҳои паҳнбарг шоҳбулут ва булут бештар хос аст. Бешаҳои шоҳбулут дар иқлими серрутубати гарм хуб афзоиш меёбанд. Дар ин ҷо зерфун, фарк ва дарахтони дигар низ мерӯянд. Олами ҳайвонот дар тайга зиёдтар афзоиш дорад. Дар бешаҳои омехта ва паҳнбарг бисёр ҳайвонот: гург, хирс, гавазн ба ин шароит мутобиқ шудаанд ва таҳти муҳофизати инсон мебошанд. Зубр ва бабри уссурий ба Китоби сурх дохил шудаанд.

Зонаҳои табиӣ бешадашт ва дашт. Заминҳои сиёҳҳои дашт ва бешадашт бо ҳосилхезии худ машҳуранд. Бинобар ин, масоҳати калони бешадашт ва дашт қариб пурра шудгор карда шудаанд. Набототи табиӣ танҳо дар мамнуъгоҳҳо ва маҳалҳои барои шудгор нобоб боқӣ мондааст. Таносуби гармӣ ва рутубат дар онҳо барои парвариши зироати гуногуни ғалладона, лаблабуи қанд, офтобпараст ва дигар зироатҳои кишоварзӣ мусоид аст. Ҳайвоноти дашт, асосан, ҳояндаҳо буда, алаф мехӯранд. Бисёри онҳо дар лонаҳо зиндагӣ мекунанд – хази даштӣ, юрмон, суғур, мушҳои гуногун.

Зонаҳои табиии нимбиёбон ва биёбон. Тобистони хушк ва гарм дар минтакаи нимбиёбон ва биёбон ба хок, наботот ва олами ҳайвонот таъсир расондааст.

Биёбони Гоби

Шароит барои нашъунамои рустаниҳо хеле мураккаб аст: хушкии ҳаво, гармии баланд, зимистони хунук, тӯфонҳо. Биёбонҳои гарму хушк, махсусан, аз наботот камбағаланд. Масалан, биёбони Гоби. Реги равони биёбони Такла-Макан бо беҳаётии худ ҳайратовар аст.

Саксавул, курай, явшон, рустаниҳои хосси биёбони минтакаи муътадили Авруосиё ба шумор мераванд.

Гиёҳу буттаҳо ба иқлими хушк мутобиқ шудаанд. Регзор оби боронҳои аҳён-аҳён боридаро меҷаббад ва, вақте ки баҳор Офтоб каме гармӣ кард, биёбон аз нав зинда мешавад. Дар хоки нимбиёбон ва биёбон намак бисёр аст ва дар ин шароит танҳо баъзе гиёҳҳо ба монанди ушна месабзад.

Дар нимбиёбон ва биёбонҳо ҳоянда ва сумдорҳо бештар мебошанд. Дар Осии Марказӣ шутури дукӯҳона, хари ёбой – кулон вомахӯранд.

Бешаҳо ва буттаҳои субтропикии Авруосиё. Дар Аврупо, дар соҳилҳои гарми баҳри Миёназамин минтақаҳои беша ва буттаҳои ҳамешасабзи дуруштбарг паҳн шудааст. Ғайр аз ин, буттазорҳо нисбат ба бешазор масоҳати калонро ишғол кардаанд.

Хоки дорчинранг, ки дар ин мавзё афзалият дорад, ҳосилхез аст. Набототи ҳамешасабз ба гармои тобистон ва хушкии ҳаво хуб мутобиқ шудаанд. Онҳо барги ғафси дурахшон дошта, дарахтон барги тангбар доранд ва баъзан мӯяк доранд. Ин бухоршавии обро кам мекунад. Дар шароити зимистони серборони мулоим сабза хуб нашъунамо меёбад. Масоҳати бешаҳои табиӣ дар соҳилҳои баҳри Миёназамин қариб тамоман нест шудаанд. Дар ҷойи онҳо паттазори буттаҳои ҳамешасабз ва дарахтони қадпаст, шохтути заминӣ, ки баргҳояш майдаи дурахшону хордор ва ғайра ба вучуд омаданд. Аз рустаниҳои маданий зайтун, ток, ситрусҳо ва рустаниҳои дигарро парвариш мекунанд.

Зонаи минтакаи бешаҳои субтропикии тағйирёбандаи сернам (муссонӣ) чанубу шарқи Авруосиё, қисми чануби Чин ва Ҷопонро ишғол кардааст. Дар ин ҷо бар хилофи баҳри Миёназамин тобистон сербориш ва зимистон нисбатан хунуку салқин аст. Аз

ин сабаб рустаниҳои ҳамешасабз – мониюлиё, камелия, лавр ва дарахти бамбук мерӯяд. Аҳоли дар чойҳои аз бешазор холи шолӣ, чой, дарахтони ситрусӣ парвариш мекунад.

Зонаи нимбиёбон ва биёбонҳои субтропикӣ ва тропикӣ.

Супориш: Аз рӯйи харитаи атлас хусусиятҳои хосси табиати ин зонахоро мустақилона омӯzed.

Зонаи саваннаҳо, бешаҳои субистивой (субэкваторӣ) ва истивой (экваторӣ). Дар саваннаҳои Авруосиё байни алафҳои баланд асосан хӯшадорҳо, нахл, ақоқиё, дарахтони заранд (тик) ва сали қиматбаҳо месабзанд. Дар баъзе мавзёҳо бешаҳои камдарахт вомехӯранд. 3-4 моҳ дар фасли хушкӣ сол баъзе дарахтон, аз ҷумла дарахтони заранд ва сал хазонрез мешаванд. Дарахти заранд ҷӯби саҳти пурқимат дорад, ки дар об намеӯсад. Дарахти сал хеле калон мешавад, қадаш то 35 м ва ғафсиаш 2 м. Ҷӯби он аҳаммияти калони сохтмонӣ дорад.

Дар зонаи бешаҳои субистивоии сернами тағйирёбанда нисбат ба саванна борон бештар меборад, аммо давраи кӯтоҳи бебориш ҳам мешавад. Танҳо баъзе дарахтон дар давраи бебориш баргрез мешаванд. Бешаҳои субистивой бо гуногунии навъи дарахтон фарқ мекунад. Олами ҳайвоноти саваннаҳо ва бешаҳои субистивой гуногунанд, вале умумияти зиёде доранд. Дар Ҳиндустон ва қазираи Шри-Ланка то ҳол филҳои ёбой зиндагӣ мекунад. Филҳои ромшударо дар қорҳои вазнини хоҷагӣ истифода мебаранд. Дар он ҷо маймунҳо бисёранд.

2. Зонаҳои табиӣ дар минтақаҳои баландӣ. Дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар ноҳияҳои минтақавияти баландӣ бештар аст, зеро қариб нисфи масоҳати материкро кӯҳҳо ишғол кардаанд. Минтақавияти баландиро дар нишебиҳои ҷанубии Ҳимолой, ки боронҳои муссонӣ фаровон мешавад ва дар Аврупо, дар нишебиҳои ҷанубии кӯҳҳои Алп, дар қисми ғарбии сербориши онҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

3. Ҳифзи табиат. Авруосиё материки аз ҳама омӯхташуда ва сараҳолии сайёра ба ҳисоб меравад. Дар бисёр минтақаҳои он ифлосшавии ҳаво ва ҳок мушоҳида мешавад. Махсусан барои саломатии инсон партовҳои радиоактивӣ зарарноканд. Аз ҳодисаҳои, ки дар натиҷаи ба садама дучор шудани неругоҳҳои барқи атомӣ ба амал меоянд, аҳоли зарари калон мебинад. Мушкили буридани бераҳмонаи ҷангалҳо одамнро ба ташвиш андохтааст. Дар Осиё, хусусан, дар қазираи Калимантан ҷангалҳои пурқиматро барои рӯндани палмаи равғандеҳ мебуранд. Қариб ҳамаи ҷангалҳои муссонии Осиёи Шарқӣ бурида шудаанд. Чаронидани аз ҳад зиёди чорво дар қароғоҳҳои хушкӣ

Осиёи Марказӣ, Ғарбӣ ва Чанубу Ғарбӣ ба холишавии заминҳо овардааст. Обёрии аз ҳад зиёди заминҳо дар минтақаҳои хушк хокро ба шӯршавӣ расондааст, ки аллакай 40%-и масоҳати материкро ишғол кардааст. Фочиаи мудҳиш ин хушкшавии баҳри Арал мебошад. Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳр биёбони Аралқум пайдо шудааст.

Хулоса:

- ♦ *Дар ҳудуди Аврусиё тамоми зонаҳои табиии сайёро мушоҳида кардан мумкин аст.*
- ♦ *Шимолӣ материкро зонаи биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра ишғол кардааст.*
- ♦ *Минтақаи муътадил на чандон масоҳати калонро ишғол кардааст, аммо бо рангорангии зонаҳои табиии худ фарқ мекунад: чангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт, дашт, биёбон ва нимбиёбон.*
- ♦ *Дар арзҳои поёни материк саваннаҳо, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо паҳн шудаанд.*
- ♦ *Зонавияти баландӣ бештар дар қўҳҳои Ҳимолой мушоҳида мешавад.*
- ♦ *Табиати материкро хавфи ифлосшавӣ ва нестшавии набототу ҳайвонот таҳдид мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Зонаҳои асосии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.*
2. *Кадом минтақаи географӣ бо гуногунии зонаҳои худ фарқ мекунад? Барои чӣ?*
3. *Кадоме аз зонаҳои табиӣ аз тарафи инсон бештар тағйир дода шудааст? Барои чӣ?*
4. *Аз рӯйи расм фарқи зонавияти баландиро дар қўҳҳои Алп ва Ҳимолой муайян кунед.*
5. *Дар харитаи тарҳӣ зонаҳои табиии материкро гузаронед ва номи онҳоро нависед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз рустаниҳои номбаршуда дар тундра мерӯянд?

А. Савр Б. Лишайник В. Себ Г. Санавбар

2. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти ҷойгиршавии зонаҳои табиии Аврусиёро аз шимол ба ҷануб дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Беша
	Тундра
	Биёбонҳои арктикӣ
	Бешатундра

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро ёфта гузаред):

Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳри Арал биёбони _____ пайдо шудааст.

§ 22. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Оид ба пайдоиши аҳолии қитъаи Амрико чӣ гуфта метавонед?*
- ♦ *Ба андешаи шумо аҳолии материки Авруосиё чӣ тавр ҷойгир шудааст?*
- ♦ *Қадам давлатҳои материки Авруосиёро номбар карда метавонед?*
- ♦ *Дар бораи яке аз давлатҳои материк нақл кунед.*

Авруосиё ба мисли Африқо ватани қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо боқимондаи аҷдоди пешинаи инсоният ёфт шудаанд. Боқимондаҳои ёфтшуда давраҳои гуногуни инкишофи инсониятро нишон медиҳанд. Ин бозёфтҳо дар қисмҳои гуногуни материк пайдо карда шудаанд: маркази Аврупо, нимҷазираи Арабистон, Чин, ҷазираҳои Зонд ва ғайра. Аз ин хотир дар бораи пайдоиши аҳолии материк ҳочати гап нест, дар Авруосиё ҳамеша аҳоли мезист.

Авруосиё таърихи бою кӯҳан дорад. Дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд, ба мисли: Ориёно, Ассирия, Вавилон, Ҳиндустон, Чин ва ғайра. Онҳо дар рушди тамаддуни инсонӣ нақши бузург бозида, баъди худ бисёр ёдгориҳои таърихро боқӣ гузоштаанд.

Шумора ва ҷойгиршавии аҳоли. Дар материки Авруосиё зиёда аз 5,3 млрд одам, яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад. Дар Авруосиё давлатҳои сараҳолитарини ҷаҳон – Чин ва Ҳиндустон ҷойгир шудаанд, ки ҳар кадомаш аз 1 млрд нафар зиёд аҳоли доранд. Дар материк, инчунин давлати аз ҳама қамаҳолии ҷаҳон – Ватикан ҷойгир шудааст, ки ҳамагӣ 1000 нафар аҳоли дорад. Ин нисбат ба аҳолии Чин ва Ҳиндустон миллион маротиба кам аст.

Авруосиё ниҳоят бузург аст ва бо шароити табиӣ худ фарқ мекунад, аз ин сабаб аҳоли дар ҳудуди он нобаробар ҷойгир шудааст. Дар материк минтақаҳои ҳаст, ки дар он аҳоли хеле зич ҷойгир шудааст. Дар чунин ҷойҳо шароит барои рушди хоҷагӣ – иқлими мусоид ва хоки серҳосил мавҷуд аст. Ҳамин гуна шароитро дар поёноби дарёҳои Ганг, Хуанхэ, Янзи, Меконг ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Ғайр аз ин, қариб дар тамоми Аврупо аҳоли зич ҷойгир шудааст, аммо дар материк ҷойҳои ҳаст, ки қариб тамоман аҳоли надоранд, масалан, кӯҳсори Тибет, биёбони Гобби, нимҷазираи Арабистон ва минтақаҳои дигари кӯҳсор.

Дар материки Авруосиё шаҳрҳои калон зиёданд, ки баъзеи онҳо аз замони қадим вучуд доранд. Шаҳрҳои Балх, Бухоро, Маро, Рим, Лондон, Париж, Масков, Шанхай, Пекин, Калкутта ва дигарҳо аз қабилҳои шаҳрҳои калони сайёра ба ҳисоб мераванд. Токио – шаҳри қадим ва дуҷумин шаҳри калонтарини ҳаҷон мебошад, ки дар материки Авруосиё (пойтахти давлати Чопон) ҷойгир шудааст. Аҳолии ин шаҳр зиёда аз 20 миллионро ташкил медиҳад, ки аз аҳолии бисёр давлатҳо зиёдтар аст.

Таркиби аҳоли. Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯйи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст. Қисми зиёди аҳолиро халқҳои наҷоди аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар Авруосиё ду шоҳаи наҷоди аврупоиро ҷудо мекунанд: шоҳаи шимолӣ ва шоҳаи ҷанубӣ. Шоҳаи ҷанубии ин наҷод бо ҷашмон ва мӯйи сиёҳ фарқ мекунанд. Намояндагони шоҳаи шимолӣ ин наҷод пӯсти сафед, ҷашмони кабуд ва мӯйи равшан доранд.

Дар Авруосиё намояндагони наҷоди муғул низ хеле зиёданд. Онҳо дар даштҳои Осиё пайдо шудаанд. Халқҳои наҷоди муғул, асосан, дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ зиндагӣ мекунанд.

Дар қисми аз ҳама ҷануби материк намояндагони наҷоди австралиягӣ зиндагӣ мекунанд. Ба ин наҷод баъзе халқҳои, ки дар ҷануби нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираҳои Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунанд, дохил мешаванд.

Таркиби этникии (этнография – илме, ки тарзи зиндагӣ, урфу одати халқҳо ва маданияти моддӣю маънавии онҳоро меомӯзад) аҳолии Авруосиё боз ҳам мураккабтар аст. Дар Аврупо, ки аҳолии он қисми ками аҳолии материкро ташкил медиҳад, зиёда аз 60 халқу миллати таҳҷойӣ зиндагӣ мекунанд, аммо дар як давлати Ҳиндустон аҳоли бо сад забон гап мезананд. Халқҳои аз ҳама калони Авруосиё, ки шуморашон аз 100 млн зиёд аст – чинӣҳо, банғолиҳо, русҳо, чопонҳо ва ветнамӣҳо мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар материки Авруосиё қариб 100 давлат вучуд дорад ва онҳо аз ҳамдигар хеле фарқ доранд. Дар байни онҳо давлатҳои калон, ба мисли Русия, Чин ва Ҳиндустон мавҷуданд. Русия дар дунё давлати калонтарин мебошад. Дар баробари давлатҳои калон дар материк давлатҳои хастанд, ки онқадар калон нестанд, ҳатто ниҳоят хурданд. Ин давлатҳо – Лихтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Малта, Сингапур ва ғайра мебошанд. Давлати аз ҳама хурдтарини дунё низ дар Авруосиё

чойгир шудааст. Ин давлати Ватикан аст, ки дар дохили шаҳри Рим мавҷуд буда, масоҳати он ҳамагӣ 2 км² аст.

Дар материки Авруосиё давлатҳои бой ва тараққикарда зиёданд, ки дар онҳо сатҳи зиндагии мардум хеле баланд аст. Ба ин давлатҳо – Британияи Кабир (Англия), Олмон (Германия), Фаронса, Чопон ва ғайра дохил мешаванд. Аммо давлатҳои низ ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон паст аст – Афғонистон, Непал, Бутан, Лаос.

Давлатҳои Авруосиё аз ҳамдигар на фақат аз рӯйи масоҳат, шумораи аҳоли ва тарзи зиндагӣ фарқ мекунанд, инчунин, динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ хеле гуногун аст.

Хулоса:

- *Авруосиё ба мисли Африқо ватани қадимтарини инсоният мебошад.*
- *Авруосиё таърихи бою қуҳан дорад, дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд.*
- *Дар материки Авруосиё зиёда аз 5,3 млрд, яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад.*
- *Дар Авруосиё давлати сераҳолитарин, камаҳолитарин, калонтарин ва хурдтарини ҷаҳон чойгир шудааст.*
- *Аз сабаби гуногун будани шароити табиӣ аҳоли дар қаламрави материки Авруосиё нобаробар чойгир шудааст.*
- *Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯйи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст.*
- *Давлатҳои Авруосиё аз рӯйи дараҷаи тараққиёт, динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шумораи аҳолии материки Авруосиё чӣ қадар аст?*
2. *Давлати аз ҳама сераҳолӣ ва камаҳолӣ Авруосиёро номбар кунед.*
3. *Кадом шаҳрҳои калонтарини материкро номбар карда метавонед?*
4. *Кадом минтақаҳои Авруосиё нисбатан сераҳолӣ мебошанд? Барои чӣ?*
5. *Оид ба таркиби аҳолии Авруосиё чӣ гуфта метавонед?*
6. *Аз рӯйи харитаи сиёсӣ давлатҳои Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар материки Авруосиё давлатҳои ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон _____ аст.

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Кадоме аз давлатҳои номбаршуда, ки дар Авруосиё ҷойгиранд, таърихи қуҳантарин дорад?

- А) Қазоқистон Б) Русия В) Покистон Г) Ҳиндустон

3. Мувофиқа кунед.

Наждоҳоро бо минтақаҳои паҳншавиашон дар материк мувофиқ гузоред:

1. Наждо аврупой	А. Дар Осии Марказӣ ва Шарқӣ
2. Наждо муғул	Б. Дар ҷануби Осии
3. Наждо австралиягӣ	В. Асосан дар қитъаи Аврупо

§ 23. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ АВРУПО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам давлатҳои Аврупо дар таърих нақши муҳим бозидаанд?*
- ♦ *Аз ҷиҳати масоҳат қитъаи Аврупо калон аст ё Осии?*
- ♦ *Ба харита нигаред ва зӯед, ки шумораи давлатҳои Аврупо зиёд аст ё Осии?*

Аврупо аз ҷиҳати масоҳат он қадар қитъаи калон нест, аммо дар он қариб 50 давлати мустақил ҷой гирифтааст. Ин қитъа аз замони пеш сараҳолӣ буд. Дар Аврупо якчанд минтақаро ҷудо мекунам: Аврупои Шимолӣ, Миёна, Ҷанубӣ ва Шарқӣ.

Аврупои Шимолӣ. Дар минтақаи Аврупои Шимолӣ 5 давлат ҷой гирифтааст: Исландия, Дания, Шведсия, Норвегия ва Финляндия. Шакли давлатдории Исландия ва Финляндия ҷумҳуриявӣ ва дигарҳояш шакли монархӣ (шоҳигарӣ) аст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ дорои захираҳои бойи табиӣ мебошанд. Қисми зиёди масоҳати Финляндия бо ҷангалҳои тайга пӯшида шудааст. Финҳо аз давраҳои пеш бойигарии ҷангалро истифода мебарданд. Ҳангоми сохтмон онҳо бештар аз масолеҳи ҷӯб истифода мебаранд. Шведсия аз захираҳои маъдани оҳан ва уран бой аст. Норвегия ва Дания аз Баҳри Шимолӣ нафт ва гази табиӣ истехсол мекунам. Дарёҳои кӯҳҳои Скандинавия барои истехсоли неруи барқ истифода мешаванд. Дания аз рӯи истехсоли қувваи барқи бодӣ дар ҷаҳон пешсаф аст. Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ моҳидорӣ рушд кардааст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ, новобаста аз калон будани қаламравашон, нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо қамаҳолӣ мебошанд. Таркиби миллии аҳолии Аврупои Шимолӣ нисбатан якхела аст. Дар ин минтақа омехташавии халқҳо кам ба назар мерасад.

Бо рақамҳо дар харита
ишора шудаанд:

1. Дания
2. Нидерландия
3. Белгия
4. Люксембург
5. Швейтсария
6. Андorra
7. Монако
8. Сан Марино
9. Ватикан
10. Словения
11. Словакия
12. Хорватия
13. Босния ва Герцеговина
14. Черногория
15. Албания
16. Македония
17. Эстония
18. Молдова
19. Милта

Харитаи сиёсии Аврупо

Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ иқтисодиёт ба дараҷаи баланд тараққӣ кардааст.

Аврупои Миёна. Қисми зиёди давлатҳои қитъаи Аврупо дар ин минтақа ҷойгир шудаанд. Онҳо хеле гуногунанд: дар байнашон давлатҳои калон, ба мисли Олмон ва Фаронса, инчунин давлатҳои хеле хурд (Лихтенштейн, Люксембург) вучуд доранд. Релефи ин минтақа, асосан, ҳамвор аст, дар баъзе ҷойҳо теппаҳо вучуд доранд.

Дар қисми ҷанубии минтақаи кӯҳҳои Алп давлатҳои Австрия, Швейтсария ва Лихтенштейн ҷой гирифтаанд, ки онҳоро давлатҳои Алпӣ меноманд.

Аврупои Миёна ба қадри кофӣ зичаҳоли аст. Фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли дар ин минтақа хеле зиёд аст ва гӯшаҳои табиат, ки дар таъсири инсон набошад, кам аст. Сарватҳои табиӣ аз замони пеш истифода мешуданд ва захираи онҳо қариб тамоми шудааст. Солҳои 60-уми асри ХХ дар қарби Баҳри Шимолӣ захираи калони нафт ёфт шуд, ки ҳоло аз тарафи Англия ва Нидерландия ба таври васеъ истифода мешавад.

Аврупои Миёна яке аз минтақаҳои тараққикардаи ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Соҳаи асосии саноати бисёри давлатҳо мошинсозӣ аст. Олмон ва Британияи Кабир кишти истеҳсол мекунанд. Техникаҳои гуногуни маиширо Олмон ва Нидерланд истеҳсол мекунанд. Фаронса ва Британияи Кабир – тайёра (самолёт).

Инчунин автомобилҳои гуногунро Олмон, Фаронса ва Британиаи Кабир ихтироъ мекунад. Дар кишварҳои ин минтақа, инчунин, либос, пояфзол, дору ва игар молу маҳсулоти саноатӣ истеҳсол мекунад.

Давлатҳои Аврупои Миёна таърихи бою қадима доранд ва бисёр ёдгориҳои таърихро барои инсоният гузоштаанд. Шаҳрҳои қадимаи Фаронса, Олмон, Австрия ва Британиаи Кабир ба рӯйхати Мероси инсоният дохил карда шудаанд.

Аврупои Чанубӣ. Давлатҳои ин минтақа дар нимҷазираҳои калони баҳри Миёназамин: Пиреней, Аппенин ва Балкан ҷойгир шудаанд. Иқлими мусоиди баҳримиёназаминӣ бо тобистони гарми офтобӣ ва зимистони мулоими намнок фарқ мекунад. Зимистон дар хок ба қадри кофӣ намӣ чамъ мешавад ва тобистон рустаниҳо зуд афзоиш мекунад. Аз ин хотир, дар ин ҷо барои кишоварзӣ шароити хуб муҳайё аст. Ин минтақа низ аз замонҳои қадим макони одамнишин буд.

Дар минтақа бисёр халқҳо зиндагӣ мекунад, ба мисли: итолиёвӣҳо, испаниҳо, португалиҳо ва юнониҳо. Бисёри ин халқҳо бо забонҳои гап мезананд, ки аз забони қадимаи лотинӣ пайдо шудаанд. Забони юнонӣ бошад, дигар аст ва ба ягон забони дигари дунё монанд нест. Халқҳои Аврупои Чанубӣ дар рушди тамаддуни инсоният саҳми калон гузоштаанд. Юнони қадим ва Руми қадим маркази адабиёт, санъат, фалсафа ва корҳои муҳандисию техникӣ буданд. Дертар аз байни халқҳои Аврупои Чанубӣ шоирон, нависандагон, рассомон, бастакорон ва саёҳатчиёну баҳрнавардони машҳур баромаданд.

Бойигарии асосии ин минтақа иқлими он аст, ки барои истироҳати одамон хеле мусоид мебошад. Ҳар сол миллионҳо аз гӯшаю канори дунё барои истироҳат дамгирӣ ба ин минтақа меоянд. Минтақаи Баҳримиёназамин на фақат макони истироҳат аст, инчунин давлатҳои ин минтақа истеҳсолкунандаи маҳсулоти гуногуни кишоварзӣ ва саноатӣ ба ҳисоб мераванд.

Аврупои Шарқӣ. Ба минтақаи Аврупои Шарқӣ гурӯҳи давлатҳои, ки аз соҳилҳои баҳри Балтика дар шимол то соҳилҳои баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ дар ҷануб ҷойгир шудаанд, дохил мешаванд.

Қисми зиёди ин минтақаро ҳамворӣ ишғол кардааст. Дар пастиҳои қад-қадӣ соҳилҳои баҳри Балтика қисми зиёди давлатҳои Полша, Литва, Латвия, Эстония ва Беларус ҷойгир шудаанд. Дар ҳамвориҳои дарёҳои Висла, Одра ва Даугава ором ҷорӣ мешаванд.

Баробари ба чануб ҳаракат кардан, сатҳи замин баланд мешавад, ки давлатҳои Чехия ва Словакияро фаро мегирад. Дар ин ҷо системаи кӯҳҳои на чандон баланди Карпат (қуллаи баландтаринаш 2655 м дар ҳудуди Словакия) мавҷуд аст. Кӯҳҳои Карпат табиати зебо доранд. Венгрия, ки бо кӯҳҳои Карпат ихота шудааст, дар пасти Байнидунай ҷойгир аст. Дарёи калонтарини Аврупои Шарқӣ – Дунай аз байни Венгрия мегузарад. Дар қисми шарқии Венгрия кӯли Балатон ҷойгир шудааст, ки ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошад.

Дар шарқи Венгрия гурӯҳи давлатҳои Аврупои Шарқӣ ҷойгир шудаанд, ки табиаташон ба табиати давлатҳои Аврупои Ҷанубӣ монанд аст. Инҳо давлатҳои Булғория, Хорватия, Сербия, Македония ва Черногория мебошанд.

Дар давлатҳои Аврупои Шарқӣ сарватҳои зеризаминӣ нисбатан каманд. Дар Полша ва Чехия қонҳои калони ангишт мавҷуданд. Дар Венгрия захираи боксит ва дар Руминия нафт ёфт шудааст.

Ғайр аз кӯҳҳои Карпат дар дигар қисмҳои Аврупои Шарқӣ зичии аҳолии зиёд аст. Дар кӯҳҳои Аврупои Шарқӣ аз замонҳои қадим аҳолии ба ҷангалбури ва ҷорводорӣ машғул буданд.

Хулоса:

- ♦ *Аврупо дар муқоиса бо дигар қитъаҳо на чандон калон аст, вале дар он давлатҳои сершумор вучуд доранд, ки онҳоро ба ҷор минтақа ҷудо мекунанд.*
- ♦ *Қисми зиёди давлатҳои Аврупо аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда мебошанд.*
- ♦ *Аврупо дар нешрафти тамаддуни инсонӣ саҳми калон дорад.*
- ♦ *Дар Аврупои Ғарбӣ давлатҳои аз ҳама тараққикарда – Олмон, Британияи Кабир ва Фаронса ҷойгир шудаанд.*
- ♦ *Бойигарии асосии Аврупои Ҷанубӣ иқлими мусоид ва соҳили баҳрии гарм мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Дар қитъаи Аврупо чанд давлат мавҷуд аст?*
2. *Аврупо ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунанд?*
3. *Давлатҳои Аврупо барои нешрафти тамаддуни инсонӣ чӣ нақш бозиданд?*
4. *Қадам минтақаи Аврупо аз қадам намуди сарватҳои табиӣ бой аст?*
5. *Оид ба минтақаҳои истироҳати Аврупо нақд кунед.*
6. *Давлатҳои Аврупо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Чавоби дурустро интиҳоб кунед.

Дар қитъаи Аврупо чанд давлат вучуд дорад?

А. 40 давлат Б. 45 давлат В. 50 давлат Г. 60 давлат

2. Чумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Дар минтақаи Аврупои Шимолӣ ___ давлат ҷой гирифтааст.

3. Дар хонаҷаҳои холии сутуни чап рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайн кунед:

	нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо
	Давлатҳои Аврупои Шимолӣ
	новобаста аз калон будани қаламравашон
	камаҳолӣ мебошанд

§ 24. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ ОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам динҳо дар қитъаи Осие пайдо шудаанд?*
- ♦ *Давлати сераҳолии дунё кадом буд?*
- ♦ *Делтаи дарё гуфта, чиро меноманд?*

Дар Осие 49 давлати мустақил вучуд дорад. Қитъаи Осие хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳоли ва иқтисодиёт дар ҳудуди он якчанд минтақахоро ҷудо мекунанд.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ. Минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро ишғол кардааст, ки аз шимол бо баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.

Дар Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ якчанд давлати калону хурд ҷойгир шудаанд. Аз рӯи сохти давлатдорӣ Иордания, Арабистони Саудӣ, Баҳрайн, Кувайт, Катар ва Амороти Муттаҳидаи Араб давлатҳои шоҳигарӣ ва боқимонда ҷумҳурӣ мебошанд.

Қисми шимолӣи Осиёи Ҷанубу Ғарбиро кӯҳҳо ихота кардаанд. Кӯҳҳои Элбурс ва Загрос аз Туркия то Эрон тул кашидаанд. Дар нимҷазираи Арабистон яке аз биёбонҳои хушки ҷаҳон Руб-эл-Хали ҷойгир шудааст. Дарёҳо дар минтақа каманд. Ду дарёи калонтарин Дачла ва Фрот (Тигр, Евфрат) мебошанд. Ин дарёҳо аз кӯҳҳои Туркия сарчашма гирифта, аз ҳисоби барфу борон сероб мешаванд. Онҳо қаламрави хушки Ироқро гузашта, ба халиҷи Форс мерезанд.

Бойигарии асосии минтақа нафт аст, ки дар баъзе давлатҳо захираи зиёд дорад. Фуруши нафт ба баъзе кишварҳои ин минтақа

имкон дод, ки сатхи зиндагии мардумро баланд бардоранд. Захираҳои калони нафт дар Арабистони Саудӣ, Қатар, Амороти Муттаҳидаи Араб ва дигар давлатҳо хеле зиёд аст. Аз рӯи фуруши нафт Арабистони Саудӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ маркази тамаддуни қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо одамон ҳанӯз 11 000 сол пеш ба заминдорӣ машғул буданд. Баъдтар шаҳрҳо, хат ва қонунҳо пайдо шуданд.

Аз се ду ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Аҳолии деҳот асосан дар замин кор мекунад ё ба парвариши шутур, буз ва гӯсфанд машғуланд. Аз рустанӣҳо, асосан, ҷав, гандум, хурмо, зайтун ва ситрусҳо парвариш карда мешаванд. Саноат бештар дар Эрон ва Туркия тараққӣ кардааст. Аз рӯи шумора халқҳои калонтарини минтақа – арабҳо, эронӣҳо ва туркҳо мебошанд. Бо забони арабӣ 11 давлати ин минтақа сухан мегӯянд.

Осиёи Шарқӣ. Минтақа қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Хитой (Чин) ҷойгир шудааст. Дигар давлатҳои минтақа аз рӯи масоҳат нисбат ба Чин хеле хурданд. Ҳамаи давлатҳо (ғайр аз Муғулистон) ба соҳилҳои уқёнуси Ором роҳи баромад доранд. Давлати Ҷопон пурра дар ҷазираҳо ҷойгир шудааст.

Релефи қисми ғарбии Осиёи Шарқӣ аз паҳнкӯҳҳои баланд ва қаторкӯҳҳо иборат аст. Дар биёбонҳои дохилӣ тобистон гарм ва зимистон хеле хунук мешавад. Биёбони беҳаёти Гобӣ дар қисми шимолии Хитой ва Муғулистон ҷойгир шудааст.

Дар ҷануби минтақа кӯҳсори Тибет мавҷуд аст, ки тобистони салқин ва зимистони қаҳратун дорад. Қисми шарқии минтақаро ҳамвориҳои ҳосилхез, паҳнкӯҳҳо ва водӣҳои дарёи сераҳоли ишғол кардааст. Аз қисми шарқии Чин ду дарёи бузург – Хуанхэ ва Янсизи ҷорӣ мешаванд.

Дар Ҷопон вулқонҳои амалкунанда ва ҳомӯш хеле зиёданд. Нуктаи баландтарини Ҷопон вулқони Фудзияма мебошад, ки дар ҷазираи Хонсю ҷойгир шудааст. Дар ҳудуд ки Ҷопон ҷойгир шудааст, плитаи Уқёнуси Оромӣ ба зери плитаи Авруосиё медарояд. Заминчунбиҳое, ки дар ин ҷо зуд-зуд рӯй медиҳанд, ба ҳамин ҷараён вобастаанд.

Осиёи Шарқӣ ҳамагӣ 5 давлатро дар бар мегирад: Чин, Муғулистон, Ҷопон, Кореяи Шимолӣ ва Кореяи Ҷанубӣ. Аз сабаби он ки дар ин минтақа давлати Чин мавҷуд аст, саҳми каламрав ва аҳолии онро дар Осиё зиёд кардааст. Хитой аз ҷиҳати

каламрав дар ҷаҳон ҷойи сеюм ва аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷойи аввалро ишғол мекунад.

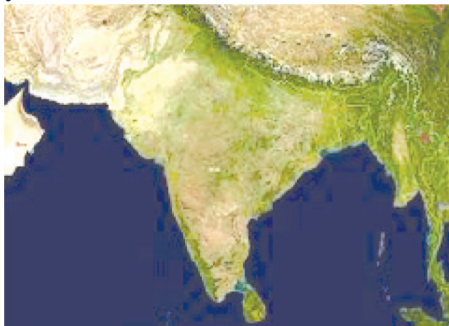
Ҳамаи давлатҳои ин минтақа, ғайр аз Чопон, аз рӯи сохти давлатдорӣ ҷумҳурии мебошанд. Чопон давлати императорӣ аст.

Дар байни ҳамаи давлатҳои минтақа Хитой аз рӯи таъмин будан бо сарватҳои табиӣ фарқ мекунад. Ин давлат барои рушди иқтисодиёти худ қариб ҳама намуди шароит ва ашёи хомро дорад. Қанданиҳои фойданокӣ асосии Хитой ангишт ва нафт мебошанд. Хитой аз замонҳои пеш ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғул буд. Ҳоло ин кишвар аз рӯи истеҳсоли гандум, пахта, шолӣ, гӯшт ва маҳсулоти пахта дар ҷаҳон дар ҷойи аввал меистад. Дар дунё се як хиссаи парвариши ҳук ба Хитой рост меояд. Ҳоло Хитой яке аз давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикардатарини ҷаҳон ба шумор меравад.

Чопон низ ба қатори давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон мансуб аст. Ин давлат яке аз бузургтарин давлати саноатӣ ва савдои ҷаҳон мебошад. Чопон аз рӯи истеҳсоли автомобил, техникаи маишӣ ва ҷӯян дар ҷаҳон машҳур аст. Киштиҳои калонтарини баҳри дар Чопон истеҳсол мешаванд (дарозии баъзеи онҳо то 400м мешавад). Аҷиб он аст, ки дар баробари ин қадар пешравӣ, дар Чопон сарватҳои табиӣ хеле каманд. Он қисми зиёди маҳсулоти хӯрокворӣ ва ашёи хоми саноатиро аз хориҷи кишвар меҳарад.

Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ бисёр ёдгориҳои машҳури табиӣ ва таърихӣ мавҷуд аст. Қисми зиёди онҳо дар Хитой ва Чопон ҷойгир шудаанд. Ёдгории таърихӣ аз ҳама машҳури ин минтақа Девори Кабири Чин (Хитой) мебошад, ки дарозии он зиёда аз 4000 м аст. Сохтмони ин девор якчанд даҳсолаҳо давом кардааст.

Осиёи Ҷанубӣ. Ба Осиёи Ҷанубӣ ҳудуде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрон ва Афғонистон ва аз шарқ то Мянма (Бирма) тул кашидааст. Аз шимол ин минтақа бо Чин ҳамсарҳад аст.

Бисёри давлатҳои ин минтақа – Бангладеш, Ҳиндустон, Малдивҳо, Покистон ва Шри-Ланка давлатҳои ҷумҳуриявӣанд. Бутан давлати шоҳигарӣ аст. То вақтҳои наздик Непал ҳам давлати шоҳигарӣ буд, ҳоло ҷумҳуриӣ аст.

Харитаи табиӣи Осиёи Ҷанубӣ

Қисми шимолии минтақа- ро кӯхҳои баландтарини ҷаҳон (Қароқурум ва Ҳимолой) ишғол кардаанд. Дар қисми ҷанубии минтақа ҳамвориҳои ҳосилхез доман паҳн кардаанд, ки онҳо аз дарёҳои Ҳинд, Ганг ва Брахмапутра сероб мешаванд. Дарёҳои Брахмапутра ва Ганг дар поёноби худ якҷоя шуда, дар дунё калонтарин делтаро ҳосил мекунанд. Дар ҳудуди ин делта қариб як давлати миёна ҷой гирифтааст – давлати Бангладеш.

Дар Осиёи Ҷанубӣ аз се як ҳиссаи аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунанд. Давлатҳои аз ҳама сараҳолии ин минтақа Ҳиндустон, Покистон ва Бангладеш мебошанд. Ин минтақа дар ҷаҳон аз ҳама сермиллаттарин ба ҳисоб меравад.

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се ду ҳиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад. Дар Ҳиндустон тахминан аз чор се ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунад. Ин давлати аз ҳама тараққиқардаи минтақа мебошад, ки дорои саноати пурқувват аст. Ҳиндустон захираҳои бойи ангишт, маъдани оҳан ва нафт дорад.

Осиёи Ҷанубу Шарқӣ. Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазираи Ҳиндхитой ва ҳазорон ҷазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд. Дар минтақа кӯхҳо ва заминҳои ҳосилхез, ки дар онҳо аҳолии зиёд зиндагӣ мекунанд, зиёданд. Дарёҳои минтақа бисёранд ва дарёи аз ҳама калон Меконг ба ҳисоб меравад.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ 10 давлат вучуд дорад. Соҳти давлатдорӣ Камбоҷа, Малайзия, Таиланд ва Бруней шоҳигарӣ аст. Ҳамаи дигар давлатҳо ҷумҳурӣ мебошанд.

Дар минтақа бисёр давлатҳо дар ҷазираҳо ҷой гирифтаанд. Малайзия қисман дар материк ва қисман дар ҷазираи Калимантан ҷойгир шудааст. Ҳудуди Сингапурро тахминан 50 ҷазира ташкил медиҳанд. Қаламрави Филиппин 7100 ҷазира ва Индонезия зиёда аз 13 600 ҷазираро дар бар мегиранд. Дар ҷазираҳои Филиппин ва Индонезия кӯхҳо бисёранд. Ҳардуи ин давлатҳо дар минтақаи хатарноки серзилзила ҷойгир шудаанд. Дар куллаи баъзе кӯхҳо вулкониҳои амалкунанда вучуд доранд.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ қариб 500 млн одам зиндагӣ мекунанд, аксари онҳо бо малайӣ, ҳиндуӣ ва хитойӣ ҳешу таборӣ доранд. Ин ҷо бо забонҳои гуногун ҳарф мезананд, фақат дар як Индонезия миқдори забонҳо ба 250 мерасад. Динҳои халқҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқӣ буддоия ва ислом аст.

Сингапур давлати аз ҳама хурд, вале аз ҳама бойи минтақа ба ҳисоб меравад. Сингапур дар асл шаҳрдавлат аст. Ҳоло Сингапур маркази калони саноати минтақа ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо молу маҳсулоти саноати химия, электроника, таҷҳизоти илмӣ, матоъ ва киштӣ истеҳол мекунад. Индонезия, Малайзия ва Таиланд низ саноати худро хуб инкишоф додаанд. Кишварҳои нисбатан қафомондаи минтақа Ветнам, Лаос ва Камбоҷа мебошанд. Ба рушди онҳо ҷангҳои, ки дар садсолаи охир аз саргузаронидаанд, таъсири манфӣ расонид.

Ҳулоса:

- ♦ Қитъаи Осиё хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳолии ва иқтисодиёт дар ҳудуди он чанд минтақаро ҷудо мекунад.
- ♦ Минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро ишғол кардааст, ки аз шимол бо баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.
- ♦ Осиёи Шарқӣ минтақаи қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Чин ҷойгир шудааст.
- ♦ Ба Осиёи Ҷанубӣ ҳудуде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрону Афғонистон ва аз шарқ то Мянма (Бирма) тул кашидааст.
- ♦ Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазирани Ҳиндустон ва ҳазорон қазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд.
- ♦ Ҳамаи давлатҳои Осиё дорои табиат, аҳолии, уфу одат ва иқтисодиёти худ мебошанд ва дар пеширафти тамаддуни инсонӣ ҳиссаи худро гузоштаанд.

Савол ва супориш:

1. Қитъаи Осиёро ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунад?
2. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар қучо ҷойгир аст?
3. Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ давлати аз ҳама калонтарин кадом аст?
4. Минтақаи Осиёи Ҷанубӣ дар кадом қисми Осиё ҷойгир аст ва ба он кадом давлатҳо дохил мешаванд?
5. Давлатҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқиро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ сарҳади давлатҳои бузургро ҷудо кунед ва онҳоро аз рӯи минтақаҳо ранг кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Девори Кабири Чин дар кадом минтақаи Осиё ҷойгир шудааст?

- А. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ
- Б. Осиёи Шарқӣ
- В. Осиёи Ҷанубӣ
- Г. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ

2. Мувофиқа кунед.

Давлатхоро бо минтақаи ҷойгиршавиашон мувофиқ кунед:

1. Туркия	А. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ
2. Ҳиндустон	Б. Осиёи Шарқӣ
3. Индонезия	В. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ
4. Чопон	Г. Осиёи Ҷанубӣ

3. *Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).*

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се __ хиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад.

§ 25. ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Оид ба давлати абарқудрати Иттиҳоди Шуравӣ чизе шундаед?*
- ♦ *Маънои калимаи «мустақил»-ро шарҳ диҳед.*
- ♦ *Оё Тоҷикистон ба ин иттиҳод дохил мешавад?*

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус 8-уми декабри соли 1991 дар Беларус ташкил карда шуд. Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шуравӣ ба вучуд омад. То барҳам хӯрдан, дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ 15 чумхурӣ вучуд дошт: Русия, Украина, Беларус, Латвия, Литва, Эстония, Молдавия, Гурчистон, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркманистон. Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ чумхуриҳои ҳайати он давлатҳои мустақил эълон шуданд.

То соли 1993 қариб ҳамаи чумхуриҳои собиқ давлати Иттиҳоди Шуравӣ (ғайр аз чумхуриҳои наздибалтика – Латвия, Литва, Эстония) ба ҳайати ИДМ дохил шуда буданд. То имрӯз аз ҳайати ИДМ боз ду давлат – Гурчистон (соли 2009) ва Украина (соли 2018) баромаданд.

Мувофиқи тақсимоти қитъаҳо баъзе давлатҳои ИДМ ба Қитъаи Аврупо (Беларус, Молдова) ва боқимонда давлатҳо (Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркманистон ва Тоҷикистон) ба Қитъаи Осиё дохил мешаванд. Русия давлати калонтарини ҷаҳон мебошад. Масоҳати он аз ғарб ба шарқ зиёда аз 10 ҳаз. километр тул кашидааст. Бинобар ин, қисми ғарбии он то кӯҳҳои Урал ба қитъаи Аврупо ва қисми шарқиаш, баъди кӯҳҳои Урал ба Қитъаи Осиё дохил

мешавад. Он қисмеро, ки давлатҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистон ҷойгир шудаанд, Осиёи Марказӣ меноманд.

Соҳти давлатдории ҳамаи аъзои ИДМ ҷумҳуриявӣ аст, сарвари ин давлатҳоро президент ба уҳда дорад.

Табиати ИДМ ниҳоят гуногун аст. Ин ба калон будани ҳудуди он вобаста мебошад. Қисми зиёди ҳудуди ИДМ-ро ҳамвори Аврупои Шарқӣ ташкил медиҳад, ки аз кӯҳҳои Урал дар Русия то қаламрави Беларус ва Молдова тул кашидааст. Дар ҳамворӣ баландиҳо ва теппахоеро дучор омадан мумкин аст, ки баландиашон аз 200 м зиёд нестанд. Дар ҷануби ин ҳамворӣ, дар байни баҳрҳои Каспий ва Сиёҳ силсилакӯҳҳои Қафқоз ҷой гирифтааст. Табиати ин кӯҳҳо ниҳоят зебо аст ва олами набототи ҳайвоноти бой дорад.

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

Аз кӯҳҳои Урал ба самти шарқ, дар масоҳати калон – Ҳамвори Сибирӣ Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин дар ҷаҳон ҳамвори калонтарини тахт (теппа ва баландиҳо надорад) ба ҳисоб меравад. Дар қисмҳои ҷанубии он, дар заминҳои ҳосилхез кишоварзӣ рушд кардааст. Қисми марказӣ ва шимолӣ ҳамвориро ҷангал, ботлоқзорҳо ва минтақаҳои яхбандии бисёрсола ишғол кардаанд.

Аз ҳамвори Сибирӣ Ғарбӣ то соҳилҳои уқёнуси Ором дар қаламрави Русия минтақаҳои кӯҳӣ вучуд дорад, ки онҳо ба паҳнкӯҳҳо ва кӯҳҳои баланд ҷудо мешаванд. Дар нимҷазираи Камчатка вулқонҳои амалкунанда зиёданд.

Дар Осӣи Марказӣ биёбонҳо ва минтақаҳои кӯҳиро ҷудо мекунад. Кӯҳҳои баландтарини ИДМ – кӯҳҳои Помир дар Тоҷикистон ҷойгир шудаанд. Дар ин минтақа Тоҷикистон ва Қирғизистон кишварҳои кӯҳӣ ва Ўзбекистону Туркменистон кишварҳои ҳамвор ба ҳисоб мераванд. Қисми зиёди ҳудуди Қазоқистон, Ўзбекистон ва Туркменистонро биёбон ва даштҳо ишғол кардаанд.

Иқлим дар ҳудуди давлатҳои ИДМ гуногун аст. Дар Шимол аз биёбонҳои Арктикаи қаратунӣ ҳудуди Русия сар карда, то субтропикҳо дар Ҷануб (Қафқоз, Осӣи Марказӣ) мушоҳида карда мешавад. Ҳудуди калони ИДМ дар минтақаи муътадил ҷойгир шудааст, ки барои рушди кишоварзӣ мусоид аст.

Кишоварзҳои ИДМ аз сарватҳои табиӣ бой мебошанд. Дар байни онҳо Русия фарқ мекунад. Ин давлат захираҳои бойтарини канданиҳои фойданок ва ҷангали ҷаҳонро доро мебошад.

Дарачаи *тараққиёти иқтисодӣ* давлатҳои ИДМ низ гуногун аст. Дар байни онҳо Русия ва Беларус нисбат ба дигар давлатҳо хуб тараққӣ кардаанд. Соҳаи саноати ин давлатҳо қариб ҳама намуди молу маҳсулоти ниёзи мардумро истеҳсол мекунад. Кишоварзӣ низ дар ин мамлакатҳо рушд ёфтааст. Дар кишварҳои дигар иттиҳод соҳаи кишоварзӣ бартарӣ дорад ва нисбат ба саноат бештар маҳсулот истеҳсол мекунад. Кишоварзии ҷумҳуриҳои Осӣи Миёна ба парвариши пахта, зироатҳои галладона ва меваю сабзавот машғуланд.

Байни давлатҳои ИДМ шартномаҳои гуногун оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи иқтисодӣ ва ҳарбӣ баста шудааст. Тибқи ин шартномаҳо давлатҳои аъзои иттиҳод байни ҳам молу маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзии худро савдо мекунад. Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо ҷандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.

Хулоса:

- *Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус соли 1991 ташкил карда шуд.*
- *Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шуравӣ ба вуҷуд омад.*
- *Давлатҳои ИДМ дар ду қитъа – Аврупо ва Осӣ ҷойгир шудаанд.*
- *Шароити табиӣ, иқлим ва сарватҳои табиӣ дар қаламрави ИДМ хеле гуногун аст.*

- ♦ *Иқтисодийёти ИДМ гуногунсоҳа буда, байни онҳо муносибатҳои савдо ба роҳ монда шудааст.*
- ♦ *Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо чандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.*

Савол ва супориш:

1. *Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил кай ба вучуд омадааст?*
2. *Асосгузори ИДМ кадом ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ мебошанд?*
3. *Иттиҳоди Шуравӣ чӣ гуна давлат буд?*
4. *Ҳоло ба ҳайати ИДМ кадом давлатҳо дохил мешаванд?*
5. *Оид ба табиати ИДМ чӣ гуфта метавонед?*
6. *Аз ҷиҳати иқтисодӣ давлатҳои ИДМ чӣ гуна рушд кардаанд?*
7. *Аз хариҷаҳои дастрас истифода бурда, муайян кунед, ки кадом материкҳо аз ҷиҳати масоҳат аз мамлакатаи Русия хурдтаранд?*
8. *Давлатҳои ИДМ-ро ба хариҷаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

ИДМ дар қойи кадом давлати барҳамхӯрда ба вучуд омад?

- А. Британияи Кабир Б. Федератсияи Русия
 В. Иттиҳоди Шуравӣ Г. Ҷумҳурии Украина

2. Мувофиқа кунед.

Давлатҳои Аврупой ва Осиёи ИДМ-ро муайян кунед:

1. Қитъаи Аврупо	А. Тоҷикистон
Б. Молдавия
В. Озарбойҷон
Г. Беларус
Ғ. Ўзбекистон
2. Қитъаи Осиё	

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	ИДМ моҳи декабри соли 1991 ташкил шудааст.
ҳа	не	Аз рӯзи аввали ташкилёбии ИДМ ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқи Шуравӣ ба он шомил шуданд.
ҳа	не	Ба ҳайати ИДМ 10 давлати соҳибхитиёр шомил аст.
ҳа	не	Русия бузургтарин ва пуриктидортарин давлати ИДМ аст.
ҳа	не	Шароити табиӣ дар тамоми қаламрави ИДМ як хел аст.
ҳа	не	Ҳамаи давлатҳои ИДМ сохтори идоракунии президентӣ доранд.

§ 26. ЦУМХУРИИ ТОЧИКИСТОН

Ба хотир меорем:

- ♦ Цумхурии Тоҷикистон дар кадом қитъа ҷойгир шудааст?
- ♦ Оид ба табиат ва ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ медонед?
- ♦ Саҳми Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналхалқӣ аз чӣ иборат аст?

Цумхурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст. 9-уми сентябри соли 1991 Цумхурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатӣ ба даст овард. То ин вақт ҳамчун цумхурии бародарӣ дар ҳайати давлати Иттиҳоди Шӯравӣ қарор дошт. Масоҳати Тоҷикистон 141,4 ҳаз. км², пойтахташ шаҳри Душанбе аст. Тоҷикистон аз шимолу ғарб бо Ўзбекистон (1335 км), аз шимолу шарқ бо Қирғизистон (966 км), аз шарқ бо Чин (496 км) ва аз ҷануб бо Афғонистон (1357 км) ҳамсарҳад мебошад.

Қаламрави Тоҷикистон мувофиқи тақсимои марзӣ маъмури аз вилояти мухтор, вилоят, шаҳр, ноҳия, шаҳрак, ҷамоат ва деҳа иборат аст.

Цумхурии Тоҷикистон

Табиати Тоҷикистон. Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои ширини минтақа аст. Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр (қуллаи Исмоили Сомонӣ) баландтар аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. 93%-и ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7%-и онро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Кӯҳҳои Тоҷикистон ба системаи кӯҳҳои Тиён-Шон ва Помир мансубанд. Аксари дарёҳои калонтарини Осиёи Миёна аз барфу пиряхҳои кӯҳҳои Тоҷикистон сарчашма мегиранд.

Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст. Фасли тобистон (моҳи июл) ҳарорати ҳаво аз +50°C дар ноҳияи Панҷ то -8°C дар Помири Шарқӣ (минтақаи Булункӯл)-ро ташкил дода, дар фасли зимистон (моҳи январ) ҳарорат аз +22°C (дар ноҳияи Панҷ) то -61°C (дар Булункӯл) тағйир меёбад. Вобаста аз пастиву баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар Тоҷикистон чанд навъи иқлим ташаккул меёбад:

1. Иқлими хушки субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор) тобистон тулониву гарм, зимистон кӯтоҳу нарм ва мизони (меъёри) бориш кам (150-200 мм) аст.

2. Иқлими муътадил дар минтақаҳои миёнакӯҳ, ки тобистон серун (салқин) ва зимистон сард буда, мизони бориш бисёр (то 1550 мм) аст.

Иқлими Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гуногун ва рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст. Иқлими мусоид ва хокҳои серҳосили водию ҳамвориҳои Тоҷикистон имкон медиҳанд, ки деҳқонон дар баъзе минтақаҳо аз заминҳои кишоварзӣ то чор навбат ҳосил ба даст оранд.

Мавқеи табиӣю географӣ, рельеф, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи барфу пиряхҳои омили асосии пайдоиши дарё ва кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои калонтарини Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон мебошанд. Оби дарёҳои Тоҷикистон, асосан, барои

Қуллаи Исмоили Сомонӣ

обёрӣ кардани заминҳо ва истехсоли неруи барқ истифода мешаванд. Тоҷикистон аз рӯйи захираҳои гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон мавқеи ҳаштумро ишғол мекунад. Кӯлҳои Тоҷикистон, асосан, дар қисми марказӣ ва минтақаи Помир ҷойгир шудаанд.

Ховаркӯл (Қарокӯл), Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Искандаркӯл, Чамшедкӯл (Яшилкӯл) ва Сарез калонтарин кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пирияхҳо мебошанд. Қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пирияхҳо пӯшида шудаанд. Пирияхҳо, асосан, дар баландҳои 3500-5500 м ба вучуд омадаанд. Пирияхҳо манбаи асосии таъмини оби дарёҳо ба ҳисоб мераванд.

Олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 5 ҳазор намуди рустанӣ мерӯяд, ки 1500 намуди он рустанӣҳои дорӣ мебошанд. Олами ҳайвоноти Тоҷикистон низ гуногун аст. Вобаста ба баландӣ паҳншавии олами ҳайвоноти Тоҷикистон гуногун аст. Ҳайвоноти кишвар аҳаммияти хоҷагӣ, шикорӣ ва табобатӣ доранд.

Аҳоли. Афзоиши табиӣ аҳолии Тоҷикистон (аз ҳисоби таваллуд зиёд шудани аҳоли) баланд аст. Шумораи аҳолии Тоҷикистон соли 2022 ба 10 млн нафар баробар шуд. Қисми зиёди аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунад. Ҳоло тахминан 71,2%-и аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ва 28,8%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Аммо вобаста ба рушду тараққиёти шаҳрҳо дар Тоҷикистон сол то сол шумораи аҳолии шаҳрӣ меафзояд. Шаҳрҳои калонтарини ҷумҳурӣ – Душанбе, Хучанд, Бохтар, Кӯлоб, Хоруғ, Ваҳдат, Панҷакент, Турсунзода, Истаравшан мебошанд.

Ҳоҷагӣ. Ҳоҷагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ кор мекунад. Кишоварзони мамлакат ба парвариши зироатҳои гуногун: пахта, боғдорӣ ва тоқпарварӣ машғуланд. Ҳар сол аз Тоҷикистон ба мамлакатҳои дуру наздик ҳазорҳо тонна маҳсулоти кишоварзӣ (меваю сабзавот, хушкмева ва ғайра) содир карда мешавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 110 мамлақати ҷаҳон робитаҳои иқтисодӣ фарҳангӣ дорад.

Аз соҳаҳои саноат – энергетика, металлургия, истеҳсоли масолеҳи сохтмон, саноати сабук ва ҳӯрокворӣ хуб тараққӣ кардаанд. Нақлиёти асосии Тоҷикистонро автомобилӣ, роҳи оҳан ва ҳавоӣ ташкил медиҳанд. Соҳаи сохтмон дар кишвар босуръат тараққӣ карда истодааст. Сохтмони биноҳои истиқоматӣ, мактабҳо, корхонаҳо, нақбҳо, роҳҳо, маҷмуаҳои варзишӣ ва ғайра

Нақб дар ағбаи кӯҳӣ

босуръат идома доранд. Солҳои охир соҳаҳои хизматрасонӣ ба таври назаррас рушд ёфтааст. Ин аз он сабаб аст, ки ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи туризм диққати махсус дода истодааст. Соҳаи варзиш низ яке аз соҳаҳои инкишофёфтаи кишвар ба шумор меравад. Варзишгарони тоҷик мунтазам дар мусобиқаҳои сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ширкат варзида, сазовори ҷойҳои намоён мешаванд.

Нақши Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ (глобалӣ). Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президент кишвар – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад. Мушкилоти марбут ба об, мубориза бо гардиши маводди муҳаддир, терроризм ва экстримизм аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамеша аз минбарҳои баланди байналмилалӣ бардошта мешаванд.

Хулоса:

- ♦ *Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- ♦ *Масоҳати Тоҷикистон 141,4 ҳаз. км², аҳолиаш 10 миллион ва пойтахтаи шаҳри Душанбе аст.*
- ♦ *Тоҷикистон аз шимолу ғарб бо Ўзбекистон, аз шимолу шарқ бо Қирғизистон, аз шарқ бо Чин ва аз ҷануб бо Афғонистон ҳамсарҳад мебошад.*
- ♦ *Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои ширини минтақа аст.*
- ♦ *Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо буда, қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пиряхҳо пӯшида шудаанд.*
- ♦ *Ҳоҷагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст.*
- ♦ *Тоҷикистон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад.*

Савол ва супориш:

1. *Тоҷикистон дар кадом материк ва кадом қитъа ҷойгир шудааст?*
2. *Ҷумҳурии Тоҷикистон кай истиқлолияти давлатӣ ба даст овард?*
3. *Давлатҳои ҳамсоияи Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.*
4. *Кадам хусусиятҳои табиати Тоҷикистонро медонед?*
5. *Дарё ва кӯлҳои Тоҷикистонро аз харита нишон диҳед.*
6. *Таркиби ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ гуна аст?*
7. *Саҳми Тоҷикистонро дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ шарҳ диҳед.*
8. *Дарё, кӯл ва шаҳрҳои калонтарини Тоҷикистонро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Тоҷикистон дар кадом қитъа ҷойгир шудааст?

- А. Австралия Б. Африко В. Осиё Г. Аврупо

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Сарҳади дарозтарини Тоҷикистон бо кишвари ҳамсоия _____ мебошад, ки дарозии он ба 1357 км баробар аст.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр аз сатҳи баҳр баланд ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст.
ҳа	не	Нуқтаи гармтарини Тоҷикистон Помири Шарқӣ мебошад
ҳа	не	93%-и ҳудуди Тоҷикистонро ҳамвориҳо ва 7%-и онро кӯҳҳо ишғол кардаанд.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон барои рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст.
ҳа	не	Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Искандаркӯл, Яшилкӯл ва Сарез калонтарин кӯлҳои зебоманзари Тоҷикистон мебошанд.
ҳа	не	71,2%-и аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ва 28,8%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
ҳа	не	Нақлиёти асосии Тоҷикистон – нақлиёти обӣ мебошад.

БОБИ 4. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Амрикои Шимолӣ материки шимолии нимкураи ғарбӣ ба шумор меравад. Он аз қутби шимолӣ ба тарафи экватор тул кашидааст, ки дар ҳудуди он шароити гуногуни табииро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ як қатор қазираю галақазираҳои калон ҳосил шудаанд. Дар қисми шимолӣ қазираи Гренландия ва галақазираҳои арктикии Канада ба ҳисоб меравад. Дар қисми шарқӣ қазираи Ньюфаундленд ҷойгир буда, дар ҷанубу шарқ қазираҳои Багам, Антилҳои Хурд ва Калон ба вучуд омадаанд.

Инчунин, қазираҳои зиёд аз тарафи шимолу ғарб ва ғарб ба Амрикои Шимолӣ мансуб мебошанд. Инҳо қазираҳои Алеут, Малика Шарлотта, Ванкувер ва галақазираҳои Александр мебошанд.

Амрикои Шимолӣ дар глобус

§ 27. МАВҚЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Амрикои Шимолӣ бо кадом хусусиятҳои мавқеи географии худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
- ♦ Қитъаи Амрикоро аввалин маротиба кӣ кашф карда буд?
- ♦ Барои чӣ Амрикоро «Ҷаҳони нав» меноманд?

1. Мавқеи географӣ. Амрикои Шимолӣ аз рӯйи бузургии масоҳат баъди Авруосиё ва Африқо дар ҷойи 3-юм меистад. Масоҳати он 20,4 млн км², бо қазираҳои атроф 24,4 млн км²-ро ташкил медиҳад. Андозаи материк аз шимол ба ҷануб тангтар мешавад. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тул кашидааст, қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимӣ дар он ҷой гирифтаанд ва бо гуногунии шароити табиӣ фарқ мекунанд.

Нуқтаи канории шимолии материк – димоғи Мёрчисон, ҷанубӣ – димоғи Марято, шарқӣ – димоғи Сент-Чарлз ва ғарбӣ – димоғи шохзода Уэлск мебошанд.

Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст. Аз ҳудуди он тропиқи шимолӣ ва доираи Қутби Шимол мегузарад. Қисми бештари масоҳати материк дар арзҳои қутбӣ ва муътадил ҷойгир шудааст. Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо шимолтар ҷойгир аст.

Материки Амрикои Шимолиро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) ихота кардааст. Хатти соҳилии материк дар шимол ва ҷануб қачу қилебии зиёд дорад. Калонтарин галаҷазираҳои дунё – Канадаи Арктикӣ дар шимоли доираи Қутби Шимол ҷой гирифтаанд. Ин галаҷазираҳо аз 36,5 ҳазор ҷазираҳои пайдоиши материкӣ дошта иборат мебошанд. Гулугоҳи Девис материкро аз калонтарин ҷазираи ҷаҳон Гренландия, ки 2,18 млн км² масоҳат дорад, ҷудо менамояд. Дар соҳилҳои шимолии Амрикои Шимолӣ халиҷи Гудзон ба дохили материк даромадааст, ки нимҷазираи Лабрадорро ба вучуд овардааст. Соҳилҳои ҷанубии материк, аз ҷумла нимҷазираҳои Флорида ва Юкатанро оби халиҷи Мексика ихота кардааст. Амрикои Шимолиро аз Амрикои Ҷанубӣ баҳри Кариб ҷудо мекунад. Баҳри Кариб аз укёнуси Атлантик тавассути камони ҷазираҳои Антил ҷудо мешавад.

Материки Аврусиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги (86 км) Беринг ҷудо мекунад. Амрикои Шимолӣ дар ҷануб бо Амрикои Ҷанубӣ ҳамсарҳад аст. Сарҳади ҷанубии материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад, ки дар ибтидои асри XX дар он канали киштигардӣ сохта шуд.

2. Амрикои Шимолӣ кай кашф шуд? Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд. Аз рӯйи ривоятҳо, дар охири асри X намояндаи викингҳо – Эйрик шаҳсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузошт. Вай аз ҷазираи Исландия ба тарафи ғарб шино намуда, ба соҳилҳои замини нав расид ва буттазорҳои сабзи соҳилро дида онро Гренландия (замини сабз) номид. Баъдтар маълум гардид, ки ҷазираи қариб пурра яхпӯш аст. Деҳаҳои норманиҳо дар Гренландия қариб 400 сол арзи ҳастӣ намуданд.

Ҷаҳат дар охири асри XV аз тарафи Христофор Колумб (соли 1492) дубора ин материк кашф карда шуд. Ӯ то охири умр гумон мекард, ки заминҳои кашфнамудааш Ҳиндустон мебошад. Аз ин рӯ, заминҳои нав кашфшударо ҳамасрони Колумб Вест-Индия меномиданд, ки маънояш «Ҳиндустони Ғарбӣ» буд. Материкҳои Амрикои Ҷанубӣ ва Шимолӣ дар якҷоягӣ – қитъаи Амрикоро ташкил медиҳанд.

3. Таҳқиқоти материк. Баъд аз Колумб ба ин қитъа баҳрнавардон аз мамлакатҳои дигари Аврупо сафар карданд. Аз ҳамин давра сар карда аврупоиҳо заминҳои кашфнамудаашонро ба мустамликаҳои худ мебароварданд. Соли 1497 Ҷон Кабот ҷазираҳои Ньюфаундленд ва нимҷазираи Лабрадорро кашф кард.

Аз асри XVI сар карда фаронсавихо шимоли материкро ба мустамликаи худ дароварданд. Жак Карте халич ва дарёро кашф кард, ки ба онҳо номи Лаврентияи муқаддасро гузошт. Дар охири асри XVII фаронсавихо кӯлҳои бузурги Амрикорро кашф намуданд.

Чон Кабот

Витус Беринг

Асрҳои XVI–XVIII англисҳо ба ноҳияҳои дохили материк экспедитсия ташкил намуданд. Генри Гудзон халиҷи калонро дар шимоли материк кашф кард. Александр Маккензи дарё ва кӯҳи бузургро кашф намуд, ки баъдтар бо номи ӯ гузошта шуданд.

Якумин бор дар таърихи кашфиёти географӣ баҳрнавардони рус шимолу ғарбии материкро кашф намуданд. Соли 1732 аввалин бор киштиҳои баҳрнавардони рус таҳти фармони Иван Фёдоров ва Михаил Гвоздев ба соҳилҳои шимолу ғарбии материк расиданд. Баъдтар соли 1741 дар давраи экспедитсияи Бузурги Шимол Витус Беринг ва Алексей Чириков қазираҳои Алеут ва соҳилҳои ҷанубу ғарбии Аляскаро ба харита ворид намуданд.

Дар охири асри XVIII аввалин деҳаҳои муҳочирони русро дар Аляска Григорий Шелихов асос гузошт. Заминҳои навкашфшуда аз ҳайвоноти мӯйинадор бой буда, дар обҳои соҳилӣ кит ва гурбаҳои баҳрӣ шикор менамуданд. Дар миёнаи асри XIX деҳаҳои русҳои муқимишуда қад-қади соҳилҳои укёноси Ором то 38° а.ш. тул кашиданд. Қисми ғарбии материк номи «Амриқои русӣ»-ро гирифт. Вале дар соли 1867 империяи Русия, ки қудрати минбаъд аз худ намудан ва нигоҳ доштани ин қаламравро надошт, онро ба ИМА фурухт.

Дар асри XIX кӯшишҳо дар бораи ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ аз укёноси Атлантик ба укёноси Ором аз шимоли материк анҷом дода шуданд. Солҳои 1903–1906 ба баҳрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар шуд, ки ин роҳро кушояд.

Хулоса:

- ♦ Амрикои Шимолӣ аз рӯйи бузургии масоҳат баъди Авруосиё ва Африқо дар ҷойи сеюм меистад.
- ♦ Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
- ♦ Материки Амрикои Шимолиро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) иҳота кардааст.
- ♦ Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд.
- ♦ Кашифёту Таҳқиқоти материк баъди асри XV ба таври васеъ сурат гирифт, ки дар он намояндагони давлатҳои гуногуни ҷаҳон саҳм гузоштанд.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Материк дар кадом нимкураҳо ҷойгир шудааст?
3. Хусусиятҳои мавқеи географии Амрикои Шимолиро шарҳ диҳед.
4. Оид ба Таҳқиқоти материки Амрикои Шимолӣ маълумот диҳед.
5. Чаро ҳукумати Русия нимҷазираи Аляскаро ба ИМА фуруҳт?
6. Унсурҳои мавқеи географӣ ва Таҳқиқоти материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?

А. 22,4 млн км² Б. 17,5 млн км² В. 30,3 млн км² Г. 24,4 млн км²

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Материки Авруосиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги _____ ҷудо мекунад.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Намояндаи викингҳо Эйрик шаҳсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузоштааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо дар ҷануб ҷойгир аст.
ҳа	не	Қад-қад сохилҳои шарқии материк нимҷазираи Калифорния ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолиро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) иҳота кардааст.
ҳа	не	Солҳои 1903–1906 ба баҳрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар гардид, ки роҳи шимолиро аз укёнуси Атлантик кушояд.

§ 28. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ Фарқи байни платформаҳои Гондвана ва Лавразия дар чист?
- ♦ Дарёҳо ва пиряхҳо кадом корҳоро анҷом дода метавонанд?
- ♦ Материки Амрикои Шимолӣ аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст?

1. Амрикои Шимолӣ чӣ тавр ба вучуд омад? 180 млн сол пеш материки қадимаи бузурги Пангея ба ду қисм – Лавразия ва Гондвана ҷудо шуд. Минбаъд аз Лавразия Амрикои Шимолӣ ҷудо шуда ба материки мустақил табдил ёфт. Қисми бештари материк дар плаитаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷойгир буда, танҳо қисми ҷанубии он дар плаитаи Кариб ҷойгир шудааст.

2. Сохти тектоникӣ. Дар таҳкурсии қисми шарқии ин қитъаи хушкӣ платформи қадимаи Амрикои Шимолӣ ҳобидааст. Дар шимолу шарқ таҳкурсии платформа ба сатҳи Замин баромада, сипари Канадаро ташкил медиҳад. Дар ғарб ва ҷануб таҳкурсии платформа бо қабати ғафси чинсҳои таҳшонӣ пӯшида шуда, плитаро ташкил медиҳад. Платформи Амрикои Шимолӣ бо минтақаи чиндори синнусолашон гуногун ихота шудааст. Дар ҷанубу шарқ ба он кӯҳҳои қадимаи чиндори атлантикӣ, дар шимол минтақаи қадимаи арктикӣ якҷоя мешавад. Дар қисми ғарбии платформа минтақаи нисбатан ҷавони Кордилйер (аз испании «силсилаи кӯҳҳо») доман паҳн кардааст. Ин қаторкӯҳҳо дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани плаитаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва укёноси Ором пайдо шуда, як қисми камари чиндори калонмикёси укёноси Ором ба ҳисоб мераванд.

3. Релеф. Ташаккулёбии релеф ба сохти қишри Замин ва таърихи инкишофи геологии ин қисми хушкӣ қураи Замин алоқаманд аст. Дар қисми шарқии материк минтақаи пастӣ ва ҳамворӣҳои талу теппадор ташаккул ёфтааст.

Дар сипари Канада баландӣҳои денудатсионии Лаврентия ҷойгир шудаанд, ки 150-600 м. баландӣ доранд. Релефи он дар натиҷаи фаъолияти вайронкунандаи пиряхи қадима пайдо шудааст. Пирях ба мисли техникаи заминҳамворкунанда амал карда, баландӣҳои чинсҳои саҳти сипарро ҳамвор кард ва онро ба харсангҳои гирд табдил дод. Баъд аз худ пирях харсангҳои лӯнда, фурӯҳамидаҳои кӯлӣ ва водиҳои кушодро бо сойҳои деворҳои ростфуромада боқӣ монд. Ҳангоми обшавии пирях сойҳо бо об пур шуданд ва фёрдҳоро ба вучуд оварданд.

Фёрд – халиҷи танги қачу килеб, ки ба дохили хушкӣ даромадааст ва соҳилҳои ростфуромада дорад.

Дар чануб, дар платформаи Амрикои Шимолӣ ҳамворихои теппадори Марказӣ ҷой гирифтаанд. Баландии теппахои он аз 200 то 500 м аст. Дар қисми шарқии он ба масофаи 4000 км аз шимол ба чануб ҳамворихои Кабир ҷойгир шудаанд, ки ҳамии платформаро ишғол кардаанд. Ин ҷо паҳнкӯҳи баланди (500 – 1500 м) ба самти шарқ ҳамшуда ҷой гирифтааст. Сатҳи он бо чарихои зиёд бурида шудааст.

Қад-қади канорҳои чанубу шарқии материк кӯҳҳои баландиашон миёнаи Аппалачи ҷой гирифтаанд. Онҳо нишебии моил ва қуллаҳои гирд доранд. Дар шимолӣ ин кӯҳҳо нишонаҳои давраи яхбандии қадим боқӣ мондаанд. Дар назди кӯҳҳои Аппалачи ғори карсти (сатҳи замин, ки хокаш аз чинсҳои гач, оҳак ва ғ. иборат аст)-и дарозтарини дунё – Флинт-Мамонтова ҷойгир аст, ки дарозии он ба 630 км баробар аст.

Қисми ғарбии Амрикои Шимолӣ бо системаи кӯҳҳои азими Кордилйер ишғол шудааст. Он аз якҷанд қаторкӯҳ иборат аст, ки аз шимол ба чануб тул қашидаанд. Дар канорҳои шарқии ин минтақаи кӯҳи кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо паҳнкӯҳи Йеллоустон мавҷуд аст, ки бо чашмаҳои гарм ва вулқонҳои хомӯшшудаи худ машҳур мебошад.

□ *Паҳнкӯҳи Йеллоустон (аз забони англисӣ «санги зард») дар даҳанаи калони вулқони хомӯшшуда ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо 200 чашмаи гарм мавҷуд аст. Фаввораи оби гарми баъзеи онҳо то баландии 40 м мерасад.* □

Дар қисми марказии Кордилйер кӯҳҳо нисбатан қадима ва баланд мебошанд. Баландии қуллаи Мак-Кинли дар кӯҳи Денали ба 6194 м баробар аст, ки ин қуллаи баландтарини материк мебошад (қаторкӯҳҳои Аляска).

Қаторкӯҳҳои Кордилйер бо пастихо ва паҳнкӯҳҳои аз ҳам ҷудо шудааст. Аз ҳама ҷойи пастии материк Водии Марг ном дорад, ки аз сатҳи баҳр 86 м паст ҷойгир шудааст. Дар ҷойи аз ҳама паҳни минтақаи Кордилйер паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон ҷойгир шудааст. Дар чанубтари он паҳнкӯҳи Колорадо ва кӯҳсори Мексика бо вулқонҳои амалқунанда (масалан, вулқони Орисаба) мавҷуд аст.

4. Сарватҳои табиӣ. Дар плитаи платформаи қадима захираҳои калони сарватҳои сӯзишворӣ ва химиявӣ хобидаанд. Конҳои калони нафту газ дар ҳамворихои Кабир ва Марказӣ, Аляска ва пастии Наздимексика ҷойгир шудаанд. 1/3 ҳиссаи захираи ангишти ҷаҳонӣ дар доманаи кӯҳи Аппалачи ҷой гирифтааст. Захираи калони намаки калий дар кӯлҳои Кабири Амрико мавҷуд аст.

Ба сипари Канада ва минтақаҳои чиндоршуда конҳои маъдани металлҳои сиеҳ ва ранга рост меоянд. Захираҳои калони маъдани оҳан дар нимҷазираи Лабрадор, ноҳияҳои Кӯли Болоӣ ва шимоли Аппалачи чамъ омадаанд. Захираи боксити ҷазираи Ямайка дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Уран дар паҳнкӯҳи Колорадо ёфт шудааст. Дар ҷануби баландии Лаврениаи нимҷазираи Аляска захираҳои калони тилло мавҷуд аст.

Хулоса:

- ♦ Қисми зиёди материк дар платаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷой гирифтааст.
- ♦ Қисми шарқии материкро ҳамвориҳо ва қисми ғарбии онро системаи кӯҳҳои Кордильер ишғол кардаанд.
- ♦ Ба рельефи шимоли материк яхбандии қадима таъсири худро гузоштааст.
- ♦ Ба минтақаи Кордильер баамалоии вулқонҳо ва zilzilaҳо хос аст.
- ♦ Материк аз сарватҳои таҳшинӣ ва маъданӣ бой мебошад.

Савол ва супориш:

1. Шаклҳои асосии рельефи материкро номбар кунед ва онҳоро аз харита нишон диҳед.
2. Яхҳои қадима дар кадом қисми материк кадом шаклҳои рельефро ба вуҷуд овардаанд?
3. Фёрд чист ва он чӣ тавр пайдо мешавад?
4. Барои чӣ кӯҳҳои Кордильер дар ғарби материк пайдо шудаанд?
5. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои рельефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Тахминан чанд миллион сол пеш материки Пангея ба Лавразия ва Гондвана ҷудо шуд?

- А. 180 млн сол Б. 230 млн сол В. 400 млн сол Г. 500 млн сол

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Қаторкӯҳҳои Кордильер дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани платаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва укёнуси _____ пайдо шудаанд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи ҷаби ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайн кунед:

	ҷой гирифтаанд
	шарқии материк кӯҳҳои баландиашон
	миёнаи Аппалачи
	Қад-қади канорҳои ҷанубу

§ 29. ИҚЛИМИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- *Чӣ гуна ҷараёнҳои уқёнусӣ ба иқлим таъсир мерасонанд?*
- *Ба шумо кадом бодҳои маҳаллӣ маълуманд?*
- *Кадам омилҳои иқлимҳосилкунанда ва типҳои иқлимро медонед?*

1. Омилҳои иқлимҳосилкунанда. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тул кашидааст, дар ҳудуди он ба ғайр аз минтақаи экваторӣ боқимонда ҳамаи минтақаҳои иқлимӣ дигар вучуд доранд. Қисми зиёди материк дар минтақаи иқлими муътадил ҷойгир шудааст. Паҳн будани ҳудуди материк дар ин минтақа барои ҳосил шудани иқлими континенталӣ дар қисмҳои марказии он мусоидат кардааст. Аз сабаби танг шудани ҳудуди материк, дар ҷануби материк минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати на чандон калонро ишғол кардаанд.

Ҷазираи Гренландия ва Галаҷазираҳои арктикии Канада зери таъсири бодҳои шимолу шарқӣ дар минтақаи фишори баланди атмосферӣ қарор доранд. Зимистон дар материк, аз сабаби хунук шудани ҳаво фишори баланд ва тобистон, аз сабаби гарм шудани ҳаво, фишори паст ҳукмфармо мегардад.

Дар соҳилҳои уқёнусиоромии материк, ба арзҳои муътадил бодҳои намноки ғарбӣ мевазанд. Канорҳои ҷанубу ғарбии материк зери таъсири пассатҳои қарор доранд, ки аз уқёнуси Атлантик мевазанд.

Кӯҳҳои Кордилер, ки аз шимол ба ҷануб тул кашидаанд, пеши роҳи анбӯҳи ҳавои баҳрӣ аз уқёнуси Атлантик мегиранд ва намегузоранд, ки ба дохили материк ворид шаванд. Релефи ҳамвори қисмҳои шимолии материк ба анбӯҳи ҳавои тропикӣ имкон медиҳад, ки бемалол ба ин минтақа дохил шавад. Ҳавои хуноки арктикӣ то қисмҳои ҷанубии материк паҳн шуда метавонад.

Ба қисмҳои шимолу шарқии материк ҷараёни Лабрадор таъсир карда, ин минтақаро салқин мекунад. Ҷараёни гарми Аляска қисмҳои шимолу ғарбии материкро гарм ва намнок мекунад. Дар тропикҳо ва субтропикҳо ҷараёни хуноки Калифорния соҳилҳои ғарбии материкро хунук ва хушк мекунад. Ҷараёни пурқуввати Голфстрим сабаби боридани боришоти зиёд дар канорҳои ҷанубу шарқии материк мешавад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Амрикои Шимолро ба шаш минтақаи иқлимӣ ҷудо мекунад: арктикӣ, субарктикӣ, муътадил, субтропикӣ, тропикӣ ва субэкваторӣ. Минтақаи иқлими арктикӣ қариб тамоми ҷазираи Гренландия, шимоли Галаҷазираҳои арктикии Канада ва канорҳои шимолии материкро дар бар мегирад. Дар ин ҷо қариб тамоми сол

анбуҳҳои ҳавои хуноки арктикӣ ҳукмфармо аст. Дар шарқи галачазираҳо ва соҳили Гренландия типии иқлими арктикии баҳрӣ паҳн шудааст, ки ҳарорати ҳаво дар моҳи январ $-25 -30^{\circ}\text{C}$, моҳи июл ба $0 +5^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Боришоти солона, асосан, дар шакли барф 300-600 мм меборад. Ба қисмҳои марказии Гренландия ва ғарби Галачазираҳои арктикии Канада типии иқлими қаҳратуни арктикии континенталӣ хос аст. Ҳарорати моҳи январ $-35 -50^{\circ}\text{C}$, моҳи июл аз $-5 -10^{\circ}\text{C}$, боришот то 100-120 мм кам мешавад.

Минтақаи субарктикӣ ҷануби Галачазираҳои арктикии Канада, ҷазираи Гренландия ва қисми хушкии материкро то 60° а.ш. дар бар мегирад. Барои ин минтақа ивазшавии мавсимии анбуҳҳои ҳаво хос аст. Дар қисми марказии минтақа типии иқлими континенталии субарктикӣ ҳукмрон аст. Зимистон хуноки қаҳратун ($-25 -30^{\circ}\text{C}$) ва тобистони салқини ($+5 +10^{\circ}\text{C}$) боронӣ (200-400 мм дар давоми сол) хос аст. Иқлими соҳилҳо субарктикии баҳрӣ мебошад.

Ҳарорати пасттарини ҳаво (-70°C) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкии яқлӯхти материк ҳарорати пасттарин дар паҳнкӯҳи Юкон (-64°C) ба қайд гирифта шудааст. Дар ин ҷо анбуҳи ҳаво дар пастхамӣ ҷойгир мешавад, бинобар ин хеле хунук аст.

Минтақаи муътадил дар материк аз ҳама масоҳати калонро ишғол кардааст. Аз сабаби ба таври арзӣ калон паҳн шуданаш дар он боз се минтақаро ҷудо мекунанд: дар шарқ ва ғарб – иқлими баҳрӣ, дар марказ – иқлими континенталӣ. Дар шарқ, зери таъсири анбуҳҳои ҳавои атлантикӣ ва ҷараёни хуноки Лабрадор типии иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Ҳангоми ба ғарб ҳаракат кардан иқлим муътадили континенталӣ мешавад, ки зимистони хунук (аз -25°C дар шимол то -5°C дар ҷануб) ва тобистони гарм (аз $+10$ то $+24^{\circ}\text{C}$) дорад. Боришот аз шарқ ба ғарб кам мешавад ва мувофиқан аз 900 то 300 мм-ро ташкил медиҳад. Дар соҳилҳои уқёнуси оромии материк типии иқлими муътадили баҳрӣ бо зимистони нисбатан гарм ($-5 +5^{\circ}\text{C}$) ва тобистони салқин ($+10 +8^{\circ}\text{C}$) ҳукмфармо аст. Қариб тамоми сол дар ин ҷо ҳавои абрнок, бод ва боришот мушоҳида карда мешавад. Бодҳои ғарбӣ дар уқёнуси Ором аз намӣ сер шуда, дар нишебиҳои шамолраси Кордильер боришоти зиёдро ба амал меоранд (1500-3000 мм).

Дар минтақаи иқлими субтропикӣ (байни 30 ва 40° а.ш.) фасли зимистон аз ғарб Анбуҳҳои ҳавои муътадил ва тобистон Анбуҳҳои ҳавои хушқу гарми тропикӣ дохил мешаванд. Дар он се минтақа (намнок, континенталӣ ва баҳримёназаминӣ)-ро

чудо мекунанд. Дар канорҳои чанубу шарқӣ иқлими субтропикии намнок паҳн шудааст, ки бо зимистони мулоими намнок (+8 +14 °С) ва тобистони гарми намнок (+25 +27 °С) фарқ мекунад. Дар ин ҷо тамоми сол боронҳои зиёд (1500-2000 мм) ба амал меоянд, ки онҳоро тобистон муссонҳо ва зимистон сиклонҳо меоранд.

Ба қисми мобайни ин минтақа типии иқлими субтропикии континенталӣ бо тобистони гарми хушк (+24 +28 °С) ва зимистони салқин (-5 +10 °С) бо боришоти кам (то 400 мм) хос аст. Дар Водии Марг ҳарорати баландтарини ҳаво (+56,7 °С) дар Нимкураи ғарбӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар қаторкӯҳҳои соҳилӣ ва водии Калифорния типии иқлими баҳримиёназаминӣ бо субтропикҳои хушк паҳн шудааст.

Водии Марг – ҷойи аз хама гарм дар материк

Дар минтақаи иқлими тропикӣ се типии иқлимро фарқ мекунанд: намнок, континенталӣ ва биёбонҳои соҳилӣ. Барои Вест-Индия ва соҳилҳои халиҷи Мексика типии иқлими тропикии намнок хос аст. Дар ин ҷо ҳарорати баланди ҳаво (+16 +28 °С) бо боришоти зиёди (1500-2000 мм) баробар мушоҳида мешавад.

3. Ҳодисаҳои нохуши табиӣ ва бодҳои маҳаллӣ. Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳавои байни хушкӣ ва уқёнус сабаби пайдоиши сиклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд. Ураган – анбуҳи ҳавои даврзананда бо ҷараёни болобароянда мебошад. Онҳо, асосан, дар обҳои халиҷи Мексика ва баҳри Кариб ба вуҷуд меоянд. Ураганҳо бештар дар охири тобистон ва аввали тирамоҳ рӯй медиҳанд, ки бо худ боронҳои сел ва обхезиро меоранд. Онҳо қувваи бузурги вайронкунанда ва оқибатҳои садамавӣ доранд.

Фарқи ҳарорат ва фишор дар қисмҳои гуногуни хушкӣ сабаби дар қисми шарқии Кӯҳҳои Харсангӣ пайдо шудани гирдбодҳои торнадо, смерч мегардад.

Торнадо – гирдбоди даврзанандаи қифмонанди атмосферӣ мебошад.

Торнадо шакли борики қифмонанд дошта, аз абрҳои тудагии боронӣ иборат аст. Дар маркази торнадо фишори атмосферӣ ниҳоят паст буда, дар атрофи он ҳавои болобароянда ба таври

морпеч давр мезанад. Торнадо бо суръати то 500 км/соат ҳаракат карда, дарахтонро аз решаашон меканад ва сохтмонҳоро вайрон мекунад.

Хулоса:

- Ҳарорати пасттарини ҳаво (-70°C) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкчи яклухти материк ҳарорати пасттарин дар паҳнкӯҳи Юкон (-64°C) ба қайд гирифта шудааст.
- Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳавои байни хушкӣ ва уқёнус сабаби пайдоиши циклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд.

Савол ва супориш:

1. Омилҳоеро, ки ба ташаккулёбии иқлими материки Амрикои Шимолӣ таъсир мекунад, гӯед.
2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлими материкро номбар кунед.
3. Барои чӣ дар қисмҳои марказии материк иқлими хушк ҳукмфармо аст?
4. Ураган ва торнадо чист? Онҳо дар кучо ва чӣ тавр пайдо мешаванд?
5. Барои чӣ қисми шимолу ғарбии материк ҷойи аз ҳама намнок ба ҳисоб меравад?
6. Дар харитаи тарҳӣ минтақаҳои иқлими материкро гузаронед ва бо рангҳои гуногун ранг кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар Амрикои Шимолӣ вучуд надорад?

А. Субтропикӣ Б. Экваторӣ В. Тропикӣ Г. Муътадил

2. Ҷумларо нурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред).

Аз сабаби танг шудани худуд дар _____ материк, минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати на чандон калонро ишғол кардаанд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи чадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайян кунед:

	қайд гирифта шудааст, ки он
	дар шимоли Гренландия ба
	Ҳарорати пасттарини ҳавои материк
	ба -70°C баробар аст

§ 30. ОБҲОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қўлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?*
- ♦ *Кадам намудҳои тирахҳоро медонед?*
- ♦ *Дар қаламрави материк кадом дарё, қўлҳо ва яхбандиҳои ҳозира вуҷуд доранд?*

1. Хусусияти системаи дарёҳо. Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст. Обтаксимкунаки асосӣ аз канорҳои ғарбии материк мегузарад ва ба Кӯҳҳои Харсангӣ рост меояд. Дарёҳо ва қўлҳои материк ба ҳавзаи се уқёнус – Атлантик, Яхбастаи Шимолӣ ва Ором дахл доранд. Ҳавзаи дохилӣ он қадар калон нест ва қисми зиёди Ҳавзаи Калон ва кӯҳсори Мексикаро дар бар мегирад.

2. Дарёҳо. *Ҳавзаи уқёнуси Атлантик* дар қисми шарқӣ масоҳати на чандон калони материкро ишғол кардааст. Дарёҳо дар ин минтақа зич ҷойгир буда, серобанд, аз борон ва барф сероб мешаванд. Дар ин ҷо калонтарин системаи дарёи материк – дарёи Миссисипи (маънояш бо забони ҳиндуҳои Амрико «дарёи калон») бо шохобҳояш ҷойгир шудааст. Миссисипи дарёи аз ҳама дароз (6420 км) ва серобтарини материки Амрикои Шимолӣ мебошад. Ин дарё аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Миссисипӣ, асосан, дар ҳамворӣ ҷорӣ шуда, дар фасли баҳор сероб ва тобистону зимистон камоб мешавад.

Дар ҷараёни мобайнии Миссисипи ба он шохоби аз ҳама дарозаш – Миссури (бо забони ҳиндуҳо «дарёи лоикадор») ҳамроҳ мешавад. Миссури аз Ҳамвории Кабир ҷорӣ шуда, чинсҳои ковокро мешӯяд ва обаш ранги хираи бурро мегирад.

Дар поёнтари ҷараёни Миссисипи ба он шохоби аз ҳама серобаш – Огайо ҳамроҳ мешавад. Миссисипи дар қисми поёноб ҳамгаштҳои зиёд дорад ва дар резишгоҳ (халиҷи Мексика) делтаи калонро ҳосил мекунад.

Ба ҳавзаи уқёнуси Атлантик, инчунин, дарёи Лаврентия Муқаддас дохил мешавад. Ин дарё аз ҷиҳати серобӣ дар материк ҷойи дуҷумро ишғол мекунад. Ҳангоми ба уқёнус рехтан он резишгоҳи дарозтаринро дар ҷаҳон ҳосил мекунад, ки ба 400 км баробар аст.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ* 1/5 ҳиссаи обҳои дохилии материкро ташкил медиҳанд. Ин ба қаҳратун будани иқлим вобаста аст. Ба муддати 6-8 моҳ дарёҳои шимолӣ материк қариб то қаърашон ях мебандад. Оби онҳо аз ҳисоби барф аст

ва давраи серобӣ ба охири фасли баҳор ва аввали тобистон рост меояд. Дарёи калонтарини ин ҳавза Маккензи (4250 км) мебошад, ки аз ҷиҳати дарозӣ дар материк ҷойи дуюмро ишғол мекунад.

Ҳавзаи уқёнуси Ором дар шарқи материк, дар ҳудуди минтақаи кӯҳсори Кордилйер ҷойгир шудааст. Дарёҳои ҳавзаи уқёнуси Ором аз кӯҳҳо сарчашма мегиранд, бинобар ин, водиҳои танг, ҷараёни тез, остонаҳо ва шаршараҳои зиёд доранд. Дарёи аз ҳама дарози ин ҳавза – Юкон (3700 км) мебошад. Ин дарё дар фасли тобистон аз оби пириях сероб мегардад. Дарёи аз ҳама сероби ин ҳавза дарёи Колумбия мебошад. Ин дарё захираи бузурги гидроэнергетикӣ дорад.

Дар ҷануби он дарёи Колорадо (2740 км) ҷорӣ аст. Ин дарё номи худро аз рӯи ранги сурхи сиёҳтоб доштани обаш гирифтааст, ки бо забони испанӣ маънои «сурх»-ро дорад. Ин дарё аз Кӯҳҳои Харсангӣ сарчашма гирифта, паҳнкӯҳи Колорадоробурида мегузарад ва Дараи Калон (Канони Калон)-и машҳурро ба вучуд овардааст.

Канон – води ҷуҷури дарё бо нишебии зинадор ва ҷаъри танг, ки дар он мачрои дарё ҷойгир шудааст.

Канони Калон яке аз машҳуртарин дараҳои дарёи ҷаҳон ба ҳисоб рафта, ҷуҷурии он 1800 м ва дарозияш ба 446 км баробар аст. Ҳангоми бурида гузаштани паҳнкӯҳ, дарё ҷинсҳоеро дар канон намоён кард, ки синнусолашон ба миллионҳо сол баробар аст.

3. Кӯлҳо. Амрикои Шимолӣ кӯли зиёд дорад, ки бисёри онҳо дар ноҳияҳои яхбандии қадимаи материкӣ ҷойгир шудаанд. Дар фуруҳамида пастхамии онҳо таъсири пириях боқӣ мондааст. Масалан, Кӯли Хирси Калон ва Виннипег ҷунинанд. Мавзеи фуруҳамидаи бисёр кӯлҳо пайдоиши пирияхию тектоникӣ доранд. Дар байни онҳо кӯли ҷуҷуртарини материк Неволничӣ Калон (614 м) ва гурӯҳи калони кӯлҳои шириноби ҷаҳон – Кӯлҳои Кабири Амрико мавҷуданд. Ба онҳо кӯлҳои Болой, Гурон, Мичиган, Эри ва Онтарио дохил мешаванд. Кӯли Болой аз ҷиҳати масоҳат (82,4 ҳаз. км²) калонтарин кӯли шириноби сайёра мебошад. Кӯлҳои Эри ва Онтариоро дарёи Ниагара пайваст мекунад. Дар ин дарё шаршараи машҳури Ниагара мавҷуд аст, ки оби он аз баландии 50 м ба поён мерезад.

Ба кӯлҳои қадима Кӯли Калони Шӯр дохил мешавад, ки дар паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон ҷойгир шудааст. Шӯрии оби он аз 140% дар сатҳ то 300% дар ҷуҷуроб тағйир меёбад. Дар кӯл истехсоли намак ба роҳ монда шудааст. Кӯлҳои вулқонӣ дар нимҷазираи Аляска ва ҷазираҳои Алеут мавҷуданд.

Канони калон

Шаршараи Ниагара

4. Яхбандии ҳозира. 10%-и масоҳати материки Амрикои Шимолро яхҳо пӯшондаанд. Қисми зиёди яхҳои материк дар қазираи Гренландия (1,8 млн км²) ҷойгир шудаанд. Пиряхҳои Гренландия ва Галачазираҳои арктикии Канада пайдоиши қадима доранд, яъне боқимондаи яхбандии қадимаи бузурги материкӣ мебошанд. Ҷойи ғафстарини ях дар Гренландия ба 3400 м баробар аст.

Яхбандии кӯҳӣ дар Кордилйерҳо паҳн шудааст, ки 3/4 ҳиссаи он ба Кордилйерҳои Аляска рост меояд. Яхбандии аз ҷама зиёд дар кӯҳҳои Или Муқаддас муайян карда шудааст, ки пириҳои Хаббард (дарозияш 115 км, масоҳаташ 20 ҳаз. км²) калонтарини онҳо мебошад. Пиряхҳои Амрикои Шимолӣ аз таъсири гармшавии иқлим босуръат об мешаванд.

Ғайр аз пириҳои рӯйпӯшӣ ва кӯҳӣ дар материк яхбандии қабатҳои замин вучуд доранд, ки онро яхбандии доимӣ меноманд.

***Яхбандии доимӣ** – қабати болоии қишири Замин, ки дар он мӯддати зиёд ҳарорат аз 0°C баланд намешавад.*

Яхбандии доимӣ дар канорҳои шимолии материк паҳн шудааст. Барои пайдо шудани онҳо қабати тунуки барф ва ҳарорати доимии паст мусоидат кардааст. Дар ин ҷо қабати болоии замин аз як-ду то садҳо метр ях мебандад ва ҳатто дар фасли тобистон об намешавад. Фасли тобистон танҳо қабати якчанд сантиметраи болоӣ об мешаваду ҳалос.

Хулоса:

- Материки Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст.
- Миссисипи дарёи аз ҷама дароз ва сероби материк ба ҳисоб меравад.
- Аксари қўлҳои қисми шимолии материк пайдоиши пириҳои ва вулқонҳои тектоникӣ доранд.
- Қўли Болон аз рӯйи масоҳат калонтарин қўли обаш ширини сайёраи Замин мебошад.

- ♦ Яхбандии ҳозира дар ҳазираи Гренландия, Галачазираҳои арктикии Канада ва Кордильерҳои Аляска паҳн шудааст.
- ♦ Яхбандии доимӣ дар қисмҳои шимоли материк мушоҳида мешавад.

Савол ва супориш:

1. Ҳавзаи кадом укёнус дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол кардааст?
2. Дарёҳои калони материкро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.
3. Канон чист? Дар кадом дарё Канони Калони машҳур пайдо шудааст?
4. Аз рӯйи пайдоиши ҳавза бисёри қўлҳои Амрикои Шимолиро ба кадом гурӯҳ ҷудо мекунанд ва онҳо дар кучо ҷойгир шудаанд?
5. Таъсири иқлимиро ба ҷараён ва гизогирии дарёҳои Амрикои Шимоли шарҳ диҳед.
6. Дарё ва қўлҳои материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Калонтарин дарёи материки Амрикои Шимоли – дарёи _____ мебошад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқатии ҳавзаҳоро бо дарёҳо дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Ҳавзаи укёнуси Атлантик	А. Юкон	
2. Ҳавзаи укёнуси Яхбастаи Шимоли		Б. Лаврентияи муқаддас
3. Ҳавзаи укёнуси Ором		В. Маккензи

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шаршараи машҳури Ниагара, ки садои он аз масофаи 50 км шумида мешавад, дар кадом дарё ҷойгир шудааст?

- А. Миссисипи Б. Миссури В. Ниагара Г. Колорадо

§ 31. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ Қўлҳо аз ҷиҳати шӯри чӣ фарқ доранд?
- ♦ Кадом намудҳои тиряхҳоро медонед?
- ♦ Дар материк кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?

Дар Амрикои Шимоли ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст. Аз рӯйи гуногунии зонаҳои табиии минтақаи иқлими муътадил фарқ мекунанд, ки масоҳати калонро ишғол кардаанд. Дар шимоли материк аз сабаби ҳамвор будани релеф ва баробар паҳн шудани нури Офтоб, зонаҳои табиӣ ба таври арзӣ иваз мешаванд. Дар ҷануби

материк зонаҳои табиӣ ба таври меридианӣ (аз шимол ба ҷануб) ҷойгир шудаанд. Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.

1. Зонаҳои табиӣ. Дар минтақаи географии арктикӣ дар қисми зиёди ҷазираи Гренландия ва шимоли Галаҷазираҳои Арктикии Канада зонаи табиӣ *биёбонҳои арктикӣ* ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо масоҳатҳои зиёд бо яхҳо пӯшида шудааст. Дар қитъаҳои аз ях озоди ин минтақа моғ, обсабз ва гулсанг месабзанд. Хоки арктикии ин зона аз моддаҳои пӯсида камбағал аст. Аз сабаби хунук будани иқлими Арктика, олами наботот ва ҳайвоноти ин зона низ хеле камбағал мебошад. Танҳо хирси сафед, говлиш, гурги қутбіро дучор омадан мумкин аст. Бахрҳои арктикӣ, ки дар онҳо тюлен, морж ва кити гренландӣ зиндагӣ мекунанд, нисбатан зиёданд. Дар ҷазираҳо селай парандаҳо лона мегузоранд.

Амрикои Марказӣ – ватани ҷуворимакка, каду, батат (картошкаи ширин), қаланфур, офтобпараст ва дӯбиё мебошад.

Шимоли минтақаи субарктикиро *зонаи тундра* ишғол кардааст. Хусусияти асосии тундра дар тамоми паҳноии он якҷоя мавҷуд будани яхбандии доимӣ, ботлоқ ва набудани дарахтон мебошад. Дар шимоли тундра фақат моғҳо ва гулсангхоро дучор омадан мумкин аст. Ҷанубтар рустаниҳои хӯшадор, гулҳои қутбӣ ва буттаҳо пайдо мешаванд. Хоки ин зона тундрагию ботлоқӣ (гилий) мебошад.

Дар ҷануби минтақаи субарктикӣ ба мисли тасмаи на он қадар васеъ *зонаи бешатундра* паҳн гаштааст. Ин ҷо рустаниҳои моғу гулсанг бо дарахтони арча ва санавбар, ки тоқа-тоқа мерӯянд, омехта шудаанд.

Шимоли минтақаи муътадил бо зонаҳои ҷангалӣ ишғол шудааст. *Зонаи ҷангалҳои сӯзанбарг* ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик то Ором паҳн шудаанд. Дар шарқ, дар

Бешатундра

шароити иқлими бахрӣ ҷангалҳои сӯзанбарги тираи иборат аз дарахтони арча ва саври балзамӣ дар хокҳои хокистарранг мерӯянд. Баробари ба ғарб ҳаракат кардан, ҷангалҳои сӯзанбаргӣ равшан пайдо мешаванд, ки аз дарахтони қочаи амрикоӣ ва санавбар иборатанд.

Дар сохилҳои укёнуси Ором аз сабаби боронҳои зиёд дар хокҳои сурхи сиёҳтоб чангалҳои сӯзанбарги боронӣ пайдо шудаанд. Ин қадимтарин чангалҳои сӯзанбарги сайёраи Замин ба ҳисоб меравад, ки бо зичӣ ва гуногунии намудҳо фарқ мекунад. Дарахтони арчаи ситхинӣ, сарвинози чиндор, тсугаи канадагӣ ва пихтаи дуглас, ки то 100 м баланд мешаванд, инчунин, секвояи ҳамешасабз мерӯянд.

Олами ҳайвоноти бешаҳои сӯзанбарг хеле бой аст. Дар ин ҷо бисёр ҳайвонҳои сумдор: шоҳгавазни амрикоӣ, бизони чангалӣ, дар чангалҳои соҳили укёнуси Ором – гавазни ситхин, бузи шимолӣ (барфӣ) ва гӯсфанди гафшох зиндагӣ мекунад. Аз даррандагон гург, пума (паланги амрикоӣ), хирсҳо (рангаш бӯр – гризли ва сиёҳ – барибал) паҳн шудаанд.

Худуди атрофи Кӯлҳои Калони Амрико ва шимоли Аппалачиро чангалҳои омехта ва паҳнбарг ишғол кардаанд. Аз ҳайвонот дар чангалҳои омехта ва паҳнбарг эндемикҳо зиёданд. Хирси барибал, гавазни вапитӣ, чайраи дарахтӣ, санҷоби парон, скунс, мурғи марҷони ёбӣ – намудҳои эндемикӣ мебошанд.

Зонаҳои **бешадашт ва даштҳо** қисми марказии материкро дар минтақаҳои иқлими муътадил ва субтропикӣ ишғол кардаанд. Дар хокҳои хокистарранги бешадашт сиёҳбед ва тӯсзорҳо бо даштҳои гиёҳҳои хӯшадор, ки дар сиёҳхок месабзанд, иваз мешаванд.

Дар ғарби ҳамвориҳои Марказӣ прерияҳо (бо забони фаронсавӣ – марғзор) доман паҳн кардаанд.

Прерия – ҳамвориҳои бечангал дар зонаи бешадашти материко Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустаниҳои алафӣ бой аст.

Прерияҳо гармӣ ва намии зиёд мегиранд, бинобар ин, дар ин ҷо рустаниҳои алафӣ қадбаланд (то 1,5-2 м) мерӯянд, ки дар байнашон хӯшадорҳо зиёданд. Ҳар сол аз ҳисоби алафҳои фавтида қабати сиёҳҳои ҳосилхез ташаккул меёбад. Дар замони ҳозира ин заминҳо қариб пурра шудгор карда мешаванд.

Ҳамвориҳои Кабир бо даштҳо, ки хоки сиёҳ доранд, пӯшида шудаанд. Дар шароити иқлими континенталӣ таркиби намудии рустаниҳо кам мешавад. Дар минтақаи муътадил даштҳо аз рустаниҳои типчоқ, ковил ва алафи бизонӣ, дар минтақаи субтропикӣ аз хӯшадорҳо, гули ханҷарӣ (кактус) ва буттаҳо иборат аст.

Бийбонҳо ва нимбийбонҳо дар се минтақаи географӣ, дар қисмҳои дохилии Кордилиерҳо паҳн шудаанд. Дар минтақаи

муътадил дар пахнкӯхи Ҳавзаи Калон онҳо аз боронҳо кам баҳравар мешаванд, бинобар ин, набототи кам доранд. Ин ҷо буттазорҳо дар хокҳои хокистарранги сиёҳтоб бартарӣ доранд.

Биёбонҳои субтропикӣ дар хокҳои хокистарӣ қисми поёноби Колорадо ва шимоли кӯхсори Мексикаро ишғол кардаанд. Рустани аз ҳама машҳури ин зона гули ханҷарӣ мебошад. Биёбонҳои тропикии нимҷазираи Калифорния аз олами зинда нисбатан камбағаланд.

Дар канори ғарбии субтропикҳо, дар шароити иқлими баҳримиёназаминӣ **чангалҳо ва буттазори хушки дуруштбарг** дар хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) месабзанд. Аз сабаби кам тағйир ёфтани иқлим дар ин ҷо дарахтони қадимаи азим – секвоя нигоҳ дошта шудаанд, ки ниҳоят умри дароз мебинанд. Дар ин чангалҳо дарахти ҷағғӯза, сарв ва санавбар зиёданд. Олами ҳайвоноти ин чангалҳо камбағал аст.

Қад-қади канорҳои шарқии материк **чангалҳои намнок** тул қашидаанд.

Олами ҳайвоноти чангалҳои намнок хеле гуногун аст. Дар ин ҷо зирехпӯш, юзи ало, батимор (фламинго), колибрӣ, тӯтӣ, мурғи саққо, тимсоҳ, сангпушт ва ғайра зиндагӣ мекунанд.

2. Ҳифзи табиат. Табиати Амрикои Шимолӣ дар масоҳати калон тағйир ёфтааст. Ин тағйирот, хусусан, дар соҳилҳои шарқӣ ва минтақаҳои марказии материк назаррас аст. Масъалаи ифлосшавии ҳаво ва боридани боронҳои кислотагӣ дар ноҳияи Кӯлҳои Калон одамонро ба ташвиш овардааст. Оби халичи Мексика бо маҳсулоти нафтӣ ифлос шудааст. Истифодаи аз ҳад зиёди замини даштҳо коршоямии онҳоро кам кардааст. Дар Амрикои Марказӣ чангалҳо босуръат кам мешаванд.

Барои ҳифзи маҷмуҳои нодири табиӣ боғҳои миллии ва мамнуъгоҳҳо ташкил карда шудаанд, ки 14%-и масоҳати материкро ишғол мекунанд. Дар мавзеи машҳур – парки Йеллоустон (соли 1872 ташкил шудааст) гейзерҳо (чашмаҳои гарми фавворазананда), наботот ва ҳайвоноти тайга ҳифз карда мешавад. Дар парк (боғ)-и «Секвойя» дар Кордилӣерҳо чангалҳои аз замони қадим боқимонда ва дар мавзеҳои назди Аппалачи гори карстии Мамонтҳо зери Ҳимоя гирифта шудааст.

Секвойяи азим
(дарахти мамонт)

Хулоса:

- ♦ Дар материк зонаҳои табиии зерин вуҷуд доранд: биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра, ҷангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт ва дашт, биёбон ва нимбиёбон, бешаҳои хушки дурушитбарг, бешаҳои субтропикии намноки омехта, намноки тропикӣ ва ҷангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ.
- ♦ Дар минтақаи муътадил, дар соҳилҳои уқёнуси Ором ҷангалҳои сӯзанбарги боронӣ мерӯянд.
- ♦ Ноҳияҳои дохилии материк бо прерийҳо (даштҳои алафшон баланд) ишғол шудаанд.
- ♦ Хусусияти биёбонҳои субтропикиро гуногунии гули ханҷарӣ (кактус) муайян кардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии асосии Амрикои Шимолиро номбар кунед.
2. Дар қучо ва барои чӣ дар материк зонавияти арзӣ вайрон мешавад?
3. Прерияи чист ва кадом хусусиятҳоро доро аст?
4. Аз харита ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
5. Доир ба ҳифзи табиати Амрикои Шимолӣ ишғол хурд (эссе) нависед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Дар минтақаи географии арктикӣ зонаи табиии биёбонҳои _____ ҷойгир шудааст.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Марказӣ – ватани чуворимакка, каду, батат (картошкаи ширин), қаланфур, офтобпараст ва лӯбиё мебошад.
ҳа	не	Хирси сафед дар зонаи табиии биёбони Амрикои Шимолӣ зиндагӣ мекунад.
ҳа	не	Шимоли минтақаи субарктикиро зонаи тундра ишғол кардааст.
ҳа	не	Дар ҷануби минтақаи субарктикӣ зонаи бешатундра паҳн шуд.
ҳа	не	Зонаи ҷангалҳои сӯзанбарг ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ то ҷануби материк паҳн шуд.
ҳа	не	Прерия — ҳамвории бечангал дар зонаи бешадашти материки Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустанҳои алафӣ бой аст.
ҳа	не	Табиати материки Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 32. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам хусусиятҳои омӯзиши аҳолиро медонед?*
- ♦ *Шаҳрҳои Париж, Лондон, Берлин ва Маскав дар кадом давлатҳо ҷойгиранд?*
- ♦ *Шумо кадом давлатҳои бузургро медонед?*

Ташаккулёбии аҳолии материк. Дар материки Амрикои Шимолӣ аҳоли аз кучо пайдо шудааст? Одамон ба ин ҷо кай омадаанд? Ба андешаи олимони дар замони пеш байни материки Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ, дар ҷойи ҳозираи гулугоҳи Беринг хушкӣ мавҷуд будааст. Бо ин қисми танги хушкӣ қabilaҳои қадимаи одамон аз қисмиҳои шимолу шарқии материки Авруосиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ин тахминан 30 ҳазор сол пеш рӯй додааст. Муҳоҷирони аз материки Авруосиё ба материки Амрикои Шимолӣ омада ба наҷоди муғул дохил мешуданд. Исботи ин монандии халқҳои таҳҷойии материки Амрикои Шимолӣ бо халқҳои Осие мебошад. Маҳз онҳо аҷдоди халқҳои таҳҷойии Амрикои Шимолӣ – алеутҳо, эскимосҳо ва ҳиндуҳо ба ҳисоб мераванд.

Дар материк ҳиндуҳо нисбат ба дигар халқҳо пештар пайдо шудаанд. Онҳо ба таври васеъ дар ҳамаи зонаҳои табиӣ паҳн шуданд. Ҳиндуҳо, асосан, дар ҷангалҳо зиндагӣ карда, ба шикор машғул мешуданд. Шикори асосии онҳо бизонҳо (гови ёбой) буданд. Ҳатто ҷойи истиқомати онҳо бо пусти бизон оро дода шуда буд. Баъзе қabilaҳо ба ҷануб ҳаракат карда, то Амрикои Ҷанубӣ расиданд.

Ҳиндуҳои Амрико худро ҳинду наменоманд. Номи «ҳинду» ба ин халқҳо баъди кашфи Христофор Колумб гузошта шуд. Зеро Колумб пас аз кашфи Амрико фикр мекард, ки укёнусро шино карда, ба Ҳиндустон расидааст ва ин халқҳоро ҳинду номид. Вақте маълум шуд, ки Ҳиндустон дар дигар нимкураи Замин ҷойгир шудааст, ин ном аллакай ба аврупоиён одат шуд ва дигар тағйир наёфт. Пас ҳиндуҳо худро кӣ меномиданд? Онҳо қabilaҳои худро ҳар хел ном мебуданд, чунки онҳо забони гуногун, урфу одат ва тарзи зиндагии гуногун доштанд. Зиёда аз сад қабиларо фарқ мекунанд, ки дар байни онҳо калонтаринашон – наваҳо, сиу, апачи, дакота, гуронҳо, семинолҳо, делаварҳо ва ғайра мебошанд.

Ҳиндуҳое, ки дар қисмиҳои ҷанубии материк мезистанд

(атстекҳо, майя), тавонистанд давлатҳо ва тамаддунҳои бузургро офаранд.

Чанде пас аз хиндуҳо ба материки Амрикои Шимолӣ эскимосҳо омаданд. То ин вақт хиндуҳо қариб дар тамоми материк паҳн шуда буданд. Бинобар ин, эскимосҳо мачбур шуданд, ки дар ҷойҳои шароити номусоид, яъне шимоли материк ҷойгир шаванд. Онҳо, асосан ба моҳидорӣ ва шикор машғул буданд. Шугли дӯстдоштаи онҳо шикори тюленҳо, моржҳо ва китҳо буд. Ин халқҳоро хиндуҳо эскимос номидаанд, ки маънояш «гӯшти хомхӯр» мебошад. Эскимосҳо худро «инуитҳо» меноманд. Маънои инуит – «одамони ҳозира» аст.

Сағҳо – ёварони асосии эскимосҳо

Дар муддати ҳазорсолаҳо хиндуҳо соҳиби комилхуқуқи материк буданд. Аммо, соли 1492, баъди аз тарафи аврупоиён кашф шудани материк, ҳама чиз тағйир ёфт. Аввалин шуда ба ин сарзамин испаниҳо омаданд. Онҳо соҳилҳои халиҷи Мексикаро истило намуда, давлатҳои бузурги хиндуҳоро барҳам доданд, аммо ба қисмҳои дохили материк рафта натавонистанд.

Дертар ба Амрикои Шимолӣ муҳоҷирон аз дигар кишварҳои Аврупо, хусусан, аз Англия омаданд. Онҳо, асосан, дар соҳилҳои Атлантик ҷойгир шуданд ва шаҳрҳо бунёд карданд, ки ҳаёт дар онҳо аз шаҳрҳои аврупо қариб фарқ намекард. Сол аз сол шумораи муҳоҷирони аврупоӣ афзуд. Онҳоро заминҳои бой ва ҳосилхези материк ба худ ҷалб мекард. Ҳамин тариқ, қорвони муҳоҷирон аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик ба ғарби материк ҳаракат карданд. Чунин рафтори аврупоиён ба хиндуҳои маҳаллӣ маъқул набуд, зеро дар ин заминҳо онҳо зиндагӣ мекарданд ва намехостанд, ки бегонагон заминҳои онҳоро соҳиб шаванд. Ҳамин тариқ, байни

ҳиндуҳои маҳаллӣ ва муҳочирони аврупоӣ ҷангҳо сар заданд, ки дар таърих бо номи ҷанги ҳиндуҳо машҳур аст.

Дар натиҷаи ин ҷангҳо баъзе қabilaҳо тамоман нест шуданд ва боқимонда маҷбуран ба ҷойҳои махсус – резерватсияҳо бурда шуданд, ки дар минтақаҳои нимбиёбон ҷойгир буда, барои зиндагӣ шароити хуб надошт. То солҳои наздик ҳиндуҳо ҳуқуқ надоштанд, ки ин ҷойҳоро тарк кунанд. Ҳоло дар аксари давлатҳои қитъаи Амрико ҳиндуҳо зери ғамхории давлат қарор доранд, зеро шумораи онҳо кам шудааст.

2. Аҳолии ҳозираи материк. Ҳоло дар материки Амрикои Шимолӣ қариб 610 млн нафар зиндагӣ мекунад. Давлати аз ҳама сараҳолии материк Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) мебошад, ки зиёда 330 млн аҳоли дорад.

Қисми зиёди аҳолии материкро аҳолии аслашон аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар қисмҳои ҷанубии материк аҳолии авлоди испаниҳо зиндагӣ мекунанд. Аз ин сабаб, дар ин қисми материк номҳои географӣ бо забони испанӣ хеле зиёданд: Рио-Гранде, Рио-Колорадо, Сера-Мадре ва ғайра.

Забони испанӣ дар Амрикои Ҷанубӣ низ бартарӣ дорад. Ҳамин тариқ, байни аҳолии ду материк хусусиятҳои монандӣ вучуд дорад. Аз ин ҷо ду мафҳум пайдо шудааст – Амрикои Марказӣ ва Амрикои Лотинӣ. Ба *Амрикои Марказӣ* қисми ҷанубии материки Амрикои Шимолӣро дохил мекунанд. *Амрикои Лотинӣ* тамоми давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад, ки аҳолии он бо забонҳои испанӣ ё португалӣ гап мезананд.

Қисмҳои шимолӣи материкро муҳочирони англис ва фаронсавӣ ишғол кардаанд. Бинобар ин, дар ИМА забони асосӣ, забони англисӣ мебошад. Барои қисми муайяни аҳолии Канада забони фаронсавӣ ва қисми дигараш – забони англисӣ забони модарӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин сабаб онҳоро *англоканадагиҳо* ва *франкоканадагиҳо* меноманд.

Ба ин материк аз дигар давлатҳои Аврупо: Ирландия, Полша, Италия, Олмон ва ғайра низ муҳочирон омадаанд. Аз ин номи бисёр шаҳрҳои Амрико шаҳодат медиҳад, ки хангоми сохтани онҳо одамони шаҳрсоз номи шаҳрҳои ватани аслии худро гузоштаанд. Масалан, дар харитаи Амрикои Шимолӣ номҳои Париж, Рим, Берлин, Варшава, Одесса, Афинаро пайдо кардан мумкин аст.

Дар материки Амрикои Шимолӣ *афроамрикоӣҳо* – аҳолии сиёҳпӯст зиёданд. Ин халқҳо аҷдоди гуломоне мебошанд, ки дар вақташ аврупоӣҳо барои кор дар заминҳо аз Африқо ба ин ҷо оварда буданд. Ҳоло шумораи онҳо дар материк ба 40 млн нафар мерасад. Қисми зиёди онҳо дар ИМА ва давлатҳои ҳавзаи Кариб зиндагӣ мекунанд. Дар Амрикои Марказӣ бисёр халқҳои омехта – мулатҳо ва митисҳо зиндагӣ мекунанд.

Аҳоли дар материк нобаробар ҷойгир шудааст. Ҷойи аз ҳама сараҳолии материк Амрикои Марказӣ, хусусан, ҷазираҳои баҳри Кариб ва соҳилҳои шимолу шарқии уқёнуси Атлантик ба ҳисоб мераванд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин аврупоиён муқимӣ шуда буданд.

Дар Амрикои Шимолӣ шахрҳои калон зиёданд. Баъзеи онҳо ба қатори шахрҳои калонтарини ҷаҳон дохил мешаванд. Ба қатори шахрҳои панҷгонаи калонтарини ҷаҳон шахрҳои Нью-Йорк (дар ИМА) ва Мехико (пойтахти давлати Мексика) дохил мешаванд.

3. Давлатҳо дар материк. Агар ба харитаи сиёсии материк назар кунед, чунин менамояд, ки дар он се давлати калон ҷойгир шудаанд. Дар асл давлатҳои материк хеле зиёданд ва шумораи онҳо ба 23 адад мерасад. Бисёри давлатҳо дар қисми ҷанубии материк ҷойгир шудаанд ва масоҳати хурд доранд. Дар ҳақиқат 90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

Ҷанубтар аз Мексика ҳафт давлати Амрикои Марказӣ дар гарданаи танги Панама ҷойгир шудаанд. Аз Амрикои Марказӣ ба шарқ, дар баҳри Кариб гурӯҳи калони давлатҳо мавҷуданд, ки онҳоро давлатҳои Кариб меноманд. Номии қадимаи ин давлатҳо Вест-Индия аст.

Давлатҳои материк бо забон, маданият ва дараҷаи тараққиёт аз ҳам фарқ мекунанд. Аммо ҳамаи онҳо дар замонҳои пеш мустамликаҳои давлатҳои Аврупо буданд. Ҳоло қисми зиёди онҳо давлатҳои мустақиланд, гарчанд ҳоло ҳам дар баъзе ҷазираҳои давлатҳои Аврупо ҳокимияти худро нигоҳ доштаанд. Масалан, ҷазираи калонтарини ҷаҳон Гренландия расман ба хайати давлати Дания дохил мешавад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Канада ва Мексика хуб тараққӣ кардаанд.

Хулоса:

- ♦ Аҳолии материкаи Амрикои Шимолиро, асосан, авлоди халқҳои Аврупо ва афроамрикоӣҳо ташкил медиҳанд.
- ♦ Халқҳои таҳҷойии материк – ҳиндуҳо, алеутҳо ва эскимосҳо қисми ками аҳолиро ташкил медиҳанд.
- ♦ Қойи аз ҷама сараҳолии материк – Амрикои Марказӣ ва соҳилҳои шимолу шарқии материк мебошад.
- ♦ Қисми зиёди аҳолии материк дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
- ♦ Дар байни давлатҳои материк ИМА давлати сараҳолитарин ва тараққикардатарин ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Давлатеро, ки дар материк аз ҷама зиёд аҳоли дорад, номбар кунед.
3. Оид ба ташаккулёбии аҳолии материк нақл кунед.
4. Чаро аҳолии материкаи Амрикои Шимолиро ҳинду меноманд?
5. Афроамрикоӣҳо, англоканадагиҳо ва франкоканадагиҳо кистанд?
6. Харитаи тарҳии додашударо дар дафтарадон тасвир кунед ва дар он сарҳад ва номи давлатҳои калони Амрикои Шимолиро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Чумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред):

Тахминан ___ ҳазор сол пеш байни материкаи Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ, дар қойи ҳозираи гулугоҳи _____ хушкӣ мавҷуд будааст, ки бо он қабилаҳои қадимаи одамон аз материкаи Авруосиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар чадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Номи «ҳинду» ба халқҳои таҳҷойии материк баъди кашфи Христофор Колумб гузошта шуд.
ҳа	не	Ҳоло дар материк шумораи аҳолии таҳҷойӣ аз аҳолии муҳочир зиёдтар аст.
ҳа	не	Маънои калимаи эскимос «гӯшти хомхӯр» мебошад.
ҳа	не	Дар муддати ҳазорсолаҳо ҳиндуҳо хӯчаини комилхуқуқи материк буданд ва тамаддунҳои бузург офариданд.
ҳа	не	Ҳоло дар материкаи Амрикои Шимолӣ қариб 610 млн нафар зиндагӣ мекунанд.

ха	не	Амрикои Лотинӣ тамоми давлатҳои материки Амрикои Чанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад
ха	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

§ 33. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кӯлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?*
- ♦ *Кадам намудҳои тирахҳоро медонед?*
- ♦ *Дар материк кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунад?*

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба қатори давлатҳои калони дунё дохил мешавад. ИМА аз рӯйи дараҷаи тараққиёти иқтисодӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Ҳудуди асосии ИМА дар қисми марказии материки Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст. Июлати Аляска дур аз давлат, дар қисми шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ва июлати Гавая дар уқёнуси Ором ҷойгир аст. Аз рӯйи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро соҳиб аст.

Давлати ИМА нисбатан ҷавон аст. Он дар охири асри XVIII (4 июни соли 1776) вақте ки мустамликаҳои Амрикои Шимолӣи Британияи Кабир (Англия) мустақилият эълон карданд, таъкил ёфтааст. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.

Дар шарқи кишвар, асосан, пастихо ҷойгир шудаанд, ки қад-қад сохилҳои уқёнуси Атлантик ва халиҷи Мексика тул қашидаанд. Инчунин, дар ин қисм кӯҳҳои Аппалачи мавҷуданд. Дар ин сохилҳо бисёр халиҷҳо вучуд доранд, ки барои истифода ниҳоят мувофиқ мебошанд. Аввалин муҳочирони аврупоӣ ба ин ҷо омада буданд ва шаҳрҳои калон бунёд карданд.

Ҳамвориҳои паст ва кӯҳҳои на он қадар баланд барои рушди хочагӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Иқлими гарму намнок ва хокҳои ҳосилхез барои парвариши рустаниҳои минтақаи муътадил ва субтропикӣ мусоид аст. Аз қисми марказии давлат дарёи Миссисипи бо шоҳобҳояш ҷорӣ мешавад. Тобистони гарми тулонӣ ва боришоти кофӣ (то 1500 мм) барои рушди кишоварзӣ шароити хубро муҳайё кардааст. Намиро анбуҳҳои ҳавои тропикӣ аз халиҷи Мексика меоранд. Дар наздикии Кордилерҳо миқдори

боришот кам мешавад (300-500 мм). Ин минтакаи даштҳои хушк мебошанд. Дар ин ҷо чарогоҳҳои васеъ доман паҳн кардаанд. Қариб тамоми қисми ғарбии ИМА-ро кӯҳҳои Кордилер ишғол кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои ин системаи кӯҳӣ паҳнкӯҳҳои дохилӣ ҷойгир шудаанд. Дар қисмҳои ғарбии кишвар бо истифодаи обҳои сунӣ аз заминҳо ҳосил мерӯёнд.

Буриши худуди ИМА аз рӯи 40° а. ш.

Дар қисми ҷануби соҳилҳои укёнуси Оромии ИМА иқлими баҳримиёназаминӣ ҳукмрон аст, ки тобистони гарм ва зимистони намнок дорад.

Табиати Аляска хеле хунук ва гуногун аст. Қисми муайяни худуди он аз хатти Доираи қутби шимол боло, ба самти шимол ҷойгир шудааст. Релефи мураккаб ва иқлими хунук барои дуруст аз худ кардани ин сарзамин душворӣ пеш меорад.

Аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ ӯ табиати мамлакатро саҳт тағйир додаанд ва ҳолати онро бад кардаанд. Хусусан, дар шаҳрҳо ин чиз зиёд ба чашм мерасад. Аз тарафи ҳукумати ИМА барои тоза нигоҳ доштани ҳаво ва об чораҳои муайян андешида мешавад. Вале то ҳол пеши роҳи ифлосшавии табиатро пурра гирифта натавонистанд. Дар мавзӯҳои зебои кишвар боғҳо (паркҳо) ташкил карда шудаанд.

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бисёр вақт давлати муҳочирон меноманд. Дар оғози муҳочиршавии аврупоӣ ба ин кишвар англисҳо ва ирландиҳо бештар омада буданд. Дар нимаи дууми асри XX муҳочирати халқҳои Амрикои Марказӣ, Ҷанубӣ, хусусан, аз Мексикаи ҳамсоя ва Осии Шарқӣ ба ин давлат авҷ гирифт.

Шумораи аҳолии таҳҷойии ИМА – ҳиндуҳо ниҳоят кам мондааст. Ҳоло шумораи онҳо ба 1,5 млн нафар рост меояд, ки ҳамагӣ 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад. Аз нисф зиёдтари ҳиндуҳо дар резерватсияҳо ва боқимонда дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Ба аҳолии таҳҷойӣ, инчунин, алеутҳо ва гавайҳоро дохил мекунанд, ки дар ҷазираҳои укёнуси Ором зиндагӣ мекунанд. Афроамериқоӣҳо низ қисми муайяни аҳолиро

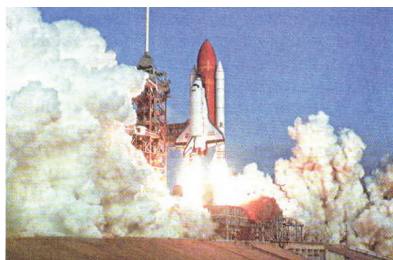
ташкил карда, асосан, дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.

Аҳоли дар қаламрави ИМА нобаробар тақсим шудааст. Дар қисми шимолу шарқ ва шарқи кишвар аҳоли зиёд аст, ки сабабҳои таърихӣ дорад. Дар ҳамин ҷо шаҳри калонтарини мамлакат Нью-Йорк ҷойгир шудааст.

Ба мисли давлатҳои Аврупо, дар ИМА шаҳрҳо хеле зиёданд ва қисми зиёди аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Қад-қади соҳилҳои шарқии кишвар шаҳрҳои зиёд сохта шудаанд. Шаҳрҳои калонтарин соҳилҳои уқёнуси Ором – Сан-Франсиско ва Лос-Анҷелес мебошанд.

Тараққиёти иқтисодиёти ИМА аз бисёр ҷиҳат ба захираи бойи сарватҳои табиӣ таъян мекунад. Қазри замини кишвар аз сарватҳои фойданок бой буда, талаботи давлатро бо ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. ИМА, хусусан, аз сарватҳои сӯзишворӣ (ангишт, нафт, газ) ниҳоят бой мебошад. Инчунин, захираҳои калони маъдани металл ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

Аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ИМА дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Ягон давлати ҷаҳон ба монанди ИМА ҷараёни барқ истеҳсол намекунад. ИМА-ро давлати автомобилҳои меноманд. Қаламрави онро роҳҳои автомобилгарди дараҷаи аъло ба ҳар тараф бурида мегузаранд. Соҳаҳои саноати металлургия, химия, истеҳсоли либосу пояфзол ва хӯрокворӣ низ хуб тараққи кардаанд. Дар ИМА соҳаи кайҳоншиносӣ хуб инкишоф ёфтааст. Барои омӯзиши кайҳон мушакҳои пуркуват сохта, ба кайҳон сар дода мешаванд. Кайҳоннавардони ин давлат аввалин шуда ба болои моҳ баромаданд.

Парвози мушак ба кайҳон

Кишоварзӣ бо истеҳсоли маҳсулоти гуногуни соҳа хеле пеш рафтааст. Дар ин давлат як корманди соҳаи кишоварзӣ қариб 80 истеъмолкунандаро бо маҳсулоти хӯрокворӣ таъмин мекунад.

Моли маҳсулоти асосии кишоварзии мамлакатро фермерҳо истеҳсол мекунанд. Онҳо гандум, чуворимакка, соя (як навъ лубиёи равшандиҳанда), пахта, лаблабуи қанд, лубиё, боқило, намудҳои гуногуни меваю сабзавот истеҳсол мекунанд. Аз ҳайвонҳои хонагӣ бештар гов, хук ва мурғ парвариш карда мешавад.

Хулоса:

- ♦ *Аз рӯйи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро ишғол мекунад.*
- ♦ *ИМА давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.*
- ♦ *Релеф ва иқлими Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико барои фаъолияти хоҷагидорӣ мусоид аст.*
- ♦ *Ҳоло шумораи ҷиндуҳо ниҳоят кам шудааст ва 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад.*
- ♦ *ИМА аз рӯйи шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи сеюмро (баъди Чин ва Ҳиндустон) ишғол мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти мавқеи географияи ИМА-ро шарҳ диҳед.*
2. *Оид ба масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти ИМА маълумот диҳед.*
3. *Шароити табиии ИМА чӣ гуна аст?*
4. *Аҳолии ИМА аз кадом халқҳо иборат аст?*
5. *Дар бораи хоҷагии ИМА нақл кунед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ мафҳумҳои асосии мавзӯро гузаронед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти ИМА ба ҳисоб меравад?

А. Вашингтон Б. Нью-Йорк В. Сан-Франсиско Г. Лос-Анҷелес

2. Ҷумларо пурра кунед (адади мувофиқро гузоред):

Дар ИМА як корманди соҳаи кишоварзӣ қариб ___ истеъмолкунандаро бо маҳсулоти хӯрокворӣ таъмин мекунад.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Америкоро кӯҳҳои Кордильер
	Қариб тамоми қисми
	ғарбии Иёлотҳои Муттаҳидаи
	ишғол кардаанд

§ 34. КАНАДА

Ба хотир меорем:

- ♦ *Давлати Канада кадом қисми материкро ишғол кардааст?*
- ♦ *Шароити табиии материки Амрикои Шимолӣ дар қисмҳои шимолӣ чӣ гуна буд?*

1. Мавқеи географӣ. Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққикардаи дунё мебошад. Масоҳати он қариб 10 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 40 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст. Ғайр аз қисми материкӣ ба ҳайати он галачазираҳои арктикии Канада дохил мешаванд. Давлати Канада аз ҷиҳати масоҳат дуҷумин давлати калонтарини ҷаҳон (баъд аз Русия) буда, аз материки Австралия калонтар аст.

2. Табиат. Шароити табиии Канада бо гуногунии худ фарқ мекунад. Аз рӯи хусусиятҳои релеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунанд: шарқи ҳамвор ва ғарби кӯҳсор. Дар қисми шарқӣ ҳамворҳои баландиашон аз 300 то 1500 м бартарӣ доранд. Баландҳои нисбатан зиёд дар нимҷазираи Лабрадор мушоҳида мешавад.

Қисми ғарбии кишварро кӯҳҳои Кордилӣер ишғол кардаанд. Онҳо то 6 км баландӣ доранд. Дар баландии кӯҳҳо пирахҳо ҷойгир шудаанд, ки дарёҳоро таъмин мекунанд. Нишебии кӯҳҳо бо ҷангалҳои тираи сӯзанбарг пӯшида шудаанд.

Кордилӣерҳои Канада

Канада аз шимол ба ҷануб ба масофаи 5000 км тул кашидааст. Аз ғарб ба шарқ боз ҳам васеътар аст. Ин гуна васеии масоҳати кишвар ба гуногунии иқлими он таъсир расонидааст. Дар Канада иқлими континенталӣ бартарӣ дорад, аммо дар канорҳои ғарбӣ ва шарқӣ иқлими баҳрӣ мушоҳида мешавад.

Анбуҳи ҳавои хуноки арктикӣ дар сари роҳи худ ягон монеаро хис накарда, ба қисмҳои ҷанубии кишвар ҳаракат мекунад. Зимистони Канада на фақат хунук, инчунин, сарбарф ҳам мебошад. Дар ин ҷо бисёр вақт бозиҳои зимистонаи олимпӣ баргузор мешаванд.

Канада аз обҳои дохилӣ бой аст. Дар ин ҷо дарёҳои пуроб ва кӯлҳо ниҳоят зиёданд. Дарёҳои калонтарини кишвар: Маккензи, Колумбия, Лаврентияи Муқаддас ва Ниагара мебошанд.

1/3 масоҳати Канадаро зонаи ҷангалҳо ишғол кардааст. Бешаҳои тайга, ки ҷӯби аълосифат доранд, ба ҳазорҳо километр тул кашидаанд. Аз рӯи сохт онҳо ба ҷангалҳои тайгаи материки Аврусиё монанданд. Ҷангалҳои сӯзанбарги Канада аз ҳайвонҳои мӯйинадор боянд.

Дар чануби Канада даштҳо чойгир шудаанд, ки замини онҳо аз сиёҳнок ва хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) иборатанд. Дар даштҳо рустаниҳои гуногун месабзанд.

Ба табиат ва саломатии одамон боридани боронҳои кислотагӣ таъсири манфӣ мерасонад. Ин боронҳо дар натиҷаи пайвасти шудани газҳои саноатӣ ва ҷангҳо бо намии таркиби атмосфера ба амал меоянд. Ин боронҳо ба камшавии ҷангалҳо ва ифлос шудани обҳои нӯшоки оварда расондааст.

Оҳиста-оҳиста шумораи намудҳои ҳайвоноти кишвар низ кам шуда истодааст. Мурғи марҷони ёбӣ, баъзе намуди кабу́тар ва шақшақамор (гремучая змея) тамоман нест шудаанд. Шумораи парандаҳои баҳрӣ дар соҳилҳои уқёнуси Атлантик кам шудаанд.

Ба хотири ҳифз намудани маҷмуаҳои зебоманзари табиӣ дар минтақаҳои кӯҳсор ва ҳамвориҳо боғҳои милли ташкил карда шудаанд. Дар боғи милли Вуд-Буфало ҳатто қитъаҳои ҷангал ва даштҳо ҳифз карда мешаванд. Дар ин ҷо бизонҳои камшудаи стода ва баъзе ҳайвонҳои дигарро ҳифз мекунанд. Инчунин, ҷойи лонагузори парандаҳои камёб муҳофизат карда мешавад.

3. Хусусиятҳои аҳоли. Қисми асосии аҳолиро англоканадагӣ ва франкоканадагӣ ташкил медиҳанд. Дар Канада ду забони давлатӣ: англисӣ ва фаронсавӣ вучуд дорад. Аҳолии таҷҷоӣ – эскимосҳо ва ҳиндуҳо ғоизи ками аҳолиро ташкил медиҳанд.

Дар умум аҳолии Канада кам аст. Аҳоли, асосан, дар қисмҳои чанубии он, қад-қадӣ сарҳади Канада ва ИМА ҷамъ омадааст. Дар ин ҷо, асосан, муҳоҷирони аврупоӣ ҷой гирифтаанд. Зонаҳои ҷангалии кишвар аҳолии кам доранд. Қисмҳои шимолии он умуман беаҳоли мебошанд. Аксари аҳолии Канада дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Шаҳрҳои калонтарини кишвар: Торонто, Монреал ва пойтахти он Оттава мебошанд.

4. Сарватҳои табиӣ ва хочагӣ. Зери замини Канада аз сарватҳои табиӣ бой аст. Захираҳои калони маъдани оҳан, никел, мис, кобалт, платина, уран, тилло ва нукра ёфт шудаанд.

Шаҳри Торонто

Инчунин, қонҳои калони нафту газ кашф карда шудааст. Дар қисми чанубу шарқии Канада, дар кӯҳи Аппалач ангишт ёфт шудааст. Кордиљерҳои Канада аз металҳои ранга, хусусан, тилло ва нукра бой аст. Канада аз рӯи захираи ҷӯб (ҷангалҳо)

танҳо аз Русия ва Бразилия қафо мемонад, аммо аз рӯйи захираи чӯб ба ҳар сари аҳоли дар ҷаҳон ҷойи аввалро мегирад.

Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Хоҷагии Канада бо хоҷагии ҳамсояш – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико саҳт алоқаманд аст. Дар ин давлат саноати истихроҷ ва коркард рушд кардааст. Канада аз рӯйи истеҳсоли гази табиӣ, ангишт, мис, никел, уран, нуқра, тилло ва намаки калий (барои истеҳсоли нуриҳои маъданӣ) дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Дар ин мамлакат заминҳои кушод ва даштҳои хокашон сиёҳи ҳосилхез бо иқлими мусоид ба таври васеъ паҳн шудаанд, ки барои рушди кишоварзӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Дар Канада гандуми зиёд мерӯёнд, бинобар ин бисёр кишварҳои дунё гандумро аз Канада меҳаранд. Дар ҷароғоҳҳои даштӣ, асосан, гов ва гӯсфанд парвариш мекунанд.

Дар соҳили уқёнусҳои Атлантик ва Ором, ки аз моҳӣ боянд, корхонаҳои коркарди моҳӣ сохта шудаанд. Солҳои охир дар кишвар соҳаи сайёҳӣ (туризм) ривож ёфтааст. Барои тамоиши шаршарои машҳури Ниагара ҳар сол ба ин ҷо зиёда аз 10 млн сайёҳ меояд.

Хулоса:

- Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққикардаи дунё буда, масоҳати он қариб 10 млн км², аҳолиаш зиёда аз 40 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст.
- Аз рӯйи хусусиятҳои рельеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунанд:
- шарқи ҳамвор ва ғарби кӯҳсор.
- Шароити табиӣ дар шимол кишвар хунуки қаҳратун ва барои хоҷагидорӣ номувофиқ буда, қисмҳои ҷануби он шароити хуб доранд.
- Дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ инсон табиати Канада то андозае ифлос шуда, наботот ва ҳайвонот ба муҳофизат ниёз доранд.
- Қисми асосии аҳолиро англोकанадаҳо ва франкоканадаҳо ташкил медиҳанд, бинобар ин дар Канада ду зобони давлатӣ аст: англисӣ ва фаронсавӣ.
- Қисми зиёди аҳоли ҷануби давлат, қад-қади сарҳади Канада ва ИМА чамъ омадааст.
- Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб тараққӣ кардаанд

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Канадаро медонед?
2. Обҳои кадом уқёнусҳо соҳилҳои Канадаро мешиӯянд ва он бо кадом давлат сарҳади хушкӣ дорад?

3. Дарёҳои калони Канадаро номбар кунед.
4. Канада аз кадом захираҳои табиӣ бой аст?
5. Кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзии Канада хуб тараққӣ кардаанд?
6. Об'ектҳои географии дар мавзӯ омӯхташударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Ҳоҷагии Канада бо ҳоҷагии кадоме аз давлатҳои номбаршуда алоқамандии зич дорад?

А. Англия Б. Фаронса В. ИМА Г. Мексика

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Солҳои охир дар Канада соҳаи _____ ривоч ёфтааст, ки бо ин мақсад ҳар сол миллионҳо одамон ба ин кишвар меоянд.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар қисмҳои ҷанубии он,
	ва ИМА ҷамъ омадааст
	қад-қадӣ сарҳади Канада
	Қисми зиёди аҳолии Канада

§ 35. МЕКСИКА

Ба хотир меорем:

- Мексика дар кадом қисми материки Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст?
- Ҳалқҳои таҷҷойии материк чӣ ном доранд ва дар кадом қисмҳои материк паҳн шудаанд?
- Мексика аз кадом ҷиҳат дар ҷаҳон машҳур аст?

Давлати Мексика аз рӯйи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Масоҳати он қариб ба 2 млн км² баробар аст. Аҳолиаш зиёда аз 130 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.

Мексика давлати калонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад. Ин ҷо таъсири гузаштаи ҳаёти ҳиндуҳо баръало эҳсос мешавад. Хусусан, дар номҳои географии давлати Мексика ин чизро ҳис кардан мумкин аст. Дар ҳаёти аҳоли метисҳо бартарӣ дошта, ҳиндуҳо низ хеле зиёданд, аммо онҳо бо забони испанӣ гап мезананд. Қариб аз се ду ҳиссаи аҳолии кишвар дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Шаҳри калонтарини ин мамлакат пойтахти

он – Мехико (18 млн одам) мебошад, ки аз рӯйи шумораи аҳоли баъди Нью-Йорк ва Токио чойи сеюмро ишғол мекунад. Шаҳрҳои Гвадалахара ва Монтеррей низ хеле сараҳоли мебошанд.

Шаҳри Мехико дар баландии 2240 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, бо кӯҳҳо ихота шудааст. Шаҳр дар ҷойи пойтахти давлати атстекҳо (халқҳои таҷҷоӣ ин сарзамин, ки тамаддуни пешрафта доштанд) бунёд шудааст. То омадани ишғолгарони испанӣ

Нимбиёбон дар шимоли Мексика

пойтахти атстекҳо яке аз шаҳрҳои калони дунё буд (ҳамон вақт калонтар аз Лондон). Соли 1519 испаниҳо ба шаҳр даромада, онро пурра хароб карданд ва бо қувваи ҳазорон нафар ғулумони ҳинду онро аз нав сохтанд. Дар Мехико майдоне ҳаст, ки онро майдони Се маданият меноманд. Дар ин

ҷо баробари биноҳои замони ҳиндуҳо, биноҳои замони истилои испаниҳо ва биноҳои осмонбӯси ҳозиразамон қомат афрохтаанд.

Табуати кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад. Қисми зиёди давлатро кӯҳсори Мексика ишғол кардааст, ки аз ғарб, шарқ ва ҷануб бо қаторкӯҳҳо ихота шудааст. Кӯҳсори Мексика қисми қадима ва нисбатан устувори давлати Мексика ба шумор меравад. Қисми ҷанубии Мексика ноҳияи вулкони ба ҳисоб меравад. Он бо фаровонии конусҳои вулкони (баландиҳои доирашакле, ки дар куллаи онҳо даҳонаи вулқон ҷойгир шудааст) фарқ мекунад. Баландтарин конуси вулкони Орисаба ном дорад, ки баландии он ба 5747 м баробар аст. Пастихои нисбатан кушод дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд.

Сарватҳои табиӣ. Мексика дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ бо истихроҷи маъдани металлҳои ранга (нукра, мис, симоб ва ғайра), инчунин, нафт ва гази табиӣ фарқ мекунад. Захираҳои калони нафт дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд. Захираи сулфури кишвар низ калон аст. Ба фаъолияти вулқонҳо чашмаҳои гарм ва чашмаҳои минералӣ вобастаанд, ки барои табобат ва истироҳати одамон истифода мешаванд. Дар назди онҳо истироҳатгоҳҳо ва табобатхонаҳо сохта шудаанд.

Дар ташаккули заминҳо, олами наботот ва ҳайвонот релефи гуногун ва омилҳои иқлим таъсир кардааст. Дар ҳудуди Мексика намудҳои ҳайвонот ва набототи Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ

омехта мешаванд. Рустаниҳо дар қисмҳои шимолӣ ва марказии кишвар нисбатан гуногунанд; биёбонҳо, нимбиёбонҳо, даштҳои сербутта ва ҷангалҳои тоқа мавҷуданд. Дар ин ҷо намудҳои гуногуни кактус (гули ханҷарӣ) мавҷуданд ва маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикӣ материкҳо паҳн шудаанд. Мексика аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ баъди Бразилия ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Мексикониҳои ҳозира, асосан, метисҳо мебошанд. Дар рағҳои хунгарди бисёри мексикониҳои ҳозира каме ҳам бошад хуни авлоди пешинаи ҳиндуҳо ҷорӣ аст. Дар ноҳияҳои, ки ҳоло ҳиндуҳо зиндагӣ мекунанд ва тамаддуни пешинаи онҳо мавҷуд буд, ҳоло ҳам авлоди атстекҳо ва мая зиндагӣ мекунанд.

Ҳочагӣ. Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати ҳочагӣ тараққиқардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Барои тараққиёти Мексика, пеш аз ҳама, сарватҳои бойи табиӣ он мусоидат кардааст. Дар ин кишвар хусусан, захираи нафт, гази табиӣ ва гидроэнергия зиёд аст. Дар Мексика корхонаҳои металлургӣ ва коркарди нафт, мошинсозӣ ва бофандагӣ кор мекунанд. Мексика бо пахтаи худ фахр мекунад. Аз пахта матои баландсифат истеҳсол мекунанд.

Шароити табиӣ Мексика барои инкишофи соҳаҳои кишоварзӣ он қадар мусоид нест. Бисёри заминҳо обёрии сунъиро талаб мекунанд. Дар киштзорҳо гандум, ҷуворимаққа, шолӣ, лӯбиё ва ғайра мекоранд, вале ба мисли ИМА ва Канада ҳосили баланд намегиранд. Дар заминҳои обёришаванда, асосан, пахта кошта ҳосили баланд мегиранд. Дар плантатсияҳо (майдони қорам барои кишти маҳсус) қахва, ситрусҳо, найшакар мерӯёнд. Дар ҷароғоҳҳои хушки қисмҳои шимол ва марказии Мексика ҷорҳои калони шохдор парвариш мекунанд.

Солҳои охир дар Мексика соҳаи сайёҳӣ тараққӣ карда истодааст ва он ба яке аз кишварҳои сайёҳии ҷаҳон табдил ёфтааст. Ёдгориҳои маданияти ҳиндуҳо, беҳамто будани унсурҳои табиат ва истироҳатгоҳҳои хушбоду ҳаво диққати одамонро аз тамоми гӯшаву канори ҷаҳон ба ин ҷо ҷалб кардааст.

Хулоса:

- *Мексика аз рӯйи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро гирифта, масоҳати он қариб ба 2 млн км², аҳолиаш зиёда аз 130 млн ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.*
- *Мексика давлати калонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад.*
- *Табиати кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад.*

- Мексика аз маъдани металҳои ранга (нуқра, мис, симоб ва ғайра), инчунин, нафт ва гази табиӣ бой аст.
- Қисми шимолӣ ин давлат дар иқлими субтропикӣ континенталӣ ва боқимонда дар минтақаи иқлими тропикӣ ҷойгир шудааст.
- Мексика ватани кактусҳо (гули ханҷарӣ) ва маркази гуногунии онҳо ба ҳисоб меравад. Маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикӣ материкҳо паҳн шудаанд.
- Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати хоҷагӣ тараққиқардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Мексикаро медонед?
2. Оид ба мавқеи географӣ, масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти Мексика маълумот диҳед.
3. Шаҳри Мехико дар ҷойи кадом шаҳри қадима бунёд шудааст?
4. Хусусияти табиати Мексикаро шарҳ диҳед.
5. Мексика аз кадом сарватҳои табиӣ бой мебошад?
6. Кадом қўҳсор қисми зиёди Мексикаро ишғол кардааст?
7. Оид ба таркиби хоҷагии Мексика маълумот диҳед.
8. Объектҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Шаҳри калонтарини Мексика – _____ мебошад, ки аз рӯйи шумораи аҳоли баъди Нью-Йорк ва Токио ҷойи сеюмро ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Худуди Мексика дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?

- А. Муътадил ва тропикӣ Б. Субтропикӣ ва тропикӣ
 В. Тропикӣ ва экваторӣ Г. Экваторӣ ва муътадил

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чап чадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайян кунед:

	Шароити табиӣи Мексика
	он қадар мусоид нест
	барои инкишофи
	соҳаҳои кишоварзӣ

БОБИ 5. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Амрикои Чанубӣ бо Амрикои Шимолӣ ба воситаи гарданаи борики Панама пайваस्त мебошад. Лекин бо дигар материкҳо танҳо сарҳади обӣ дорад.

Масоҳати қисми зиёди Амрикои Чанубӣ дар нимкураи чанубӣ ҷойгир аст. Худуди калони он ба минтақаи экваториалӣ ва субэкваториалии нимкураи шимолӣ ва чанубӣ дохил мешавад. Ба арзҳои субтропикӣ ва муътадили нимкураи чанубӣ қисми борики материк дохил мешавад.

Сарҳади географӣ бо Амрикои Шимолӣ аз халиҷи Дарен дар баҳри Кариб то халиҷи Буэнавентура дар укёнуси Ором мегузарад. Сарҳади шартӣ байни ҳарду материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад.

Дар атрофи Амрикои Чанубӣ қазираҳо кам мебошанд. Қазираҳои калони материкӣ дар наздикии соҳил (Тринидад, Чилӣ, Замини Оташин, Фолкленд) ҷойгиранд. Аз қазираҳои укёнусӣ ба Амрикои Чанубӣ қазираҳои Галапагос ва Хуан-Фернандес дохил мешаванд.

Масоҳати материк 17,8 млн км², бо қазираҳои атрофаш – 18,3 млн км² мебошад. Нуқтаи баландтарини материк кӯҳи – Аконкагуа 6960 м. Ҷойи аз ҳама пасти материк – дар нимқазираи Валдес (42 м). Дарозии материк аз шимол ба чануб 7640 км ва аз ғарб ба шарқ – 4990 км. мебошад.

Амрикои Чанубӣ дар глобус

§ 36. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам қитъаҳои оламро ҷудо мекунанд?*
- ♦ *Аз рӯйи қадам хусусиятҳои мавҷеи географии материкҳоро муайян мекунанд?*
- ♦ *Барои чӣ дар бисёр давлатҳои Амрикои Чанубӣ забони давлатӣ португалӣ ё испанӣ аст?*

1. Мавҷеи географӣ. Амрикои Чанубӣ аз рӯйи бузургии масоҳат байни дигар материкҳо дар ҷойи 4-ум меистад. Амрикои чанубӣ пурра дар Нимкураи ғарбӣ ва бештари қаламраваш дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудааст. Танҳо як порай қисми шимолӣ он ба Нимкураи Шимолӣ ворид гардидааст. Бештари

каламрави материк дар байни экватор ва тропики ҷанубӣ ҷойгир мебошад.

Нуқтаҳои канории материк дар ғарб – димоғи Париняс, дар шарқ – димоғи Кабу-Бранку, дар шимол – димоғи Галинас ва дар ҷануб – димоғи Фроурд мебошанд.

Аз рӯи дарозии арз ва тул Амрикои Ҷанубӣ қариб ба Амрикои Шимолӣ баробар аст вале нисбат ба материкҳои Африқо ва Австралия 20°C ҷанубтар ҷойгир шудааст. Маҳз ба таври дарозрӯя аз шимол ба ҷануб ҷойгир шудани материк боиси дар шаш минтақаи географӣ ҷойгир шудани он гардидааст.

Соҳилҳои Амрикои Ҷанубиро ду укёнус: аз ғарб – укёнуси Ором ва аз шимолу шарқ – укёнуси Атлантик ихота кардааст. Чун дар дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ, дар хатти соҳилии Амрикои Ҷанубӣ, ғайр аз қисми ҷанубии он қачу қилебӣ кам ба назар мерасад. Дар соҳилҳои ҷанубу шарқ халиҷҳои Ла-Плата ва Баия-Гранде ба материк даромадаанд. Ҷазираҳои Фолкленд пайдоиши материкӣ доранд. Дар ҷануб гулугоҳи Магеллан ҷазираи Замини Оташинро аз материк ҷудо намудааст. Қад-қад соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ба таври занҷир галаҷазираҳои Чили ҷойгир шудаанд.

Амрикои Ҷанубӣ ба воситаи укёнусҳои Атлантик ва Ором аз дигар қисматҳои хушкӣ сайёра ҷудо шудааст. Танҳо дар шимол ба воситаи гарданаи танги Панама бо Амрикои Шимолӣ пайваст мешавад. Дар ҷануб Амрикои Ҷанубиро аз Антарктида васеътарин гулугоҳи ҷаҳон – Дрейк (пахноияш қариб 900 км) ҷудо мекунад. Дур аз дигар материкҳо ҷойгир шудан, боиси он шудааст, ки дар Амрикои Ҷанубӣ флора ва фаунаи хос ташаккул ёбад.

То омадани Колумб дар Амрико тамаддунҳои наска, моче ва инкҳо маълум буданд.

Наскаҳо баъд аз худ дар биёбон тасвирҳои азими парандаҳо ва ҳайвонҳои ваҳширо боқӣ гузоштаанд.

Мочеҳо аҳромҳои гили ва лӯлаҳои оби зеризаминӣ сохта буданд.

Давлати инкҳо дар кӯҳҳои Анд бо илми ситорашиносӣ, тиб (хусусан, ҷарроҳӣ), география, системаи роҳҳои кӯҳӣ ва хатти аввалин машҳур буданд. Онҳо ба коркарди метал ва заминдорӣ машғул буданд. Маҷмуи ибодатгоҳи инкҳо дар кӯҳи Мачу-Пикчу ба рӯйхати ёдгориҳои таърихии ЮНЕСКО дохил карда шудааст.

2. Кашфиёт ва таҳқиқоти материк. Аз рӯи сохти геологӣ пайвастшавии материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубӣ тавассути гарданаи Панама таърихи чандон тулонӣ надорад.

Аз ин хотир, дар Амрикои Ҷанубӣ нисбат ба дигар материкҳо дертар, 10-15 ҳазор сол пеш аҳоли маскун гардидааст. То кашфи материк аз тарафи аврупоӣҳо дар ин ҷо аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, ки маданият ва тарзи зиндагии хос доштанд.

Кашфи материк ба аврупоии испанитабор *Христофор Колумб* тааллуқ дорад. Колумб дар ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ ба мамлакати афсонавии Ҳиндустон бо киштии «Санта-Мария» ба соҳилҳои як ҷазираи галаҷазираҳои Багам расид ва онро Сан-Салвадор (аз испании «начотдиҳандаи муқаддас») ном гузошт. Маҳз ҳамин рӯз – 12-уми октябри соли 1492 санаи расмии кашфи қитъаи Амрико ба ҳисоб меравад. Дар давоми солҳои 1492 – 1504 Христофор Колумб 4 маротиба ба ин қитъа сафар намуда, ҳангоми сафари 3-юм дар соҳилҳои шимолии Амрикои Ҷанубӣ таҳқиқот гузаронид.

Номи қитъа ба шарафи баҳрнаварди итолиёӣ *Америго Веспуччи* гузошта шудааст. Ҳангоми шино дар соҳилҳои шарқии Амрикои Ҷанубӣ ӯ хатти экватор ва тропиқи ҷанубиро бурида мегузарад. Веспуччи аввалин шуда дарк намуд, ки ин заминҳои кашфшуда Ҳиндустон набуда, балки як материки бузурги номаълум мебошад. Баъдтар ин қитъа дар байни мардум ба номи замини Америго машҳур шуд.

Баҳрнаварди португалӣ *Фернан Магеллан* ҳангоми сафари аввалини давриоламӣ (солҳои 1519 – 1522) аввалин бор аз гулугоҳе, ки уқёнуси Атлантикро аз Ором ҷудо мекард, гузашт.

Сафарҳои забткоронаи португалиҳо ва испаниҳо (аз ҷумла, Франсиско Писарро) дар ҷустуҷӯи тилло ба тобеш намудан ва қисман нобуд соختани аҳолии маҳаллӣ оварда расонд.

Минбаъд аврупоӣҳо дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ давлатҳое ба вучуд оварданд, ки забони расмии онҳо испанӣ ва португалии лотиниасос буд. Аз ин рӯ, Амрикои Ҷанубӣ ва қисми ҷанубии Амрикои Шимолиро як минтақаи таърихӣ бо маданияти ягона – Амрикои Лотинӣ меноманд.

Охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни Олмон *Александр Гумболдт* нақши назаррас гузошт. Дар рафти сафар ба ин материк, ӯ намунаи зиёди рустаниҳоро гирд овард ва намудҳои нави рустаниҳоро кашф кард. Дар мисоли кӯҳҳои Анд назарияи минтақанокии кӯҳиро асос гузошта, методи изотермии (бо воситаи хатҳо нишон додани минтақаҳое, ки ҳарорати яхела доранд) тавсифи иқлимро пешниҳод кард. А. Гумболдт соҳти кишри Замин, релеф, иқлим ва олами набототи материкро ба таври муфассал тавсиф дод.

Хулоса:

- *Амрикои Ҷанубӣ аз рӯйи масоҳат чорумин материки сайёраи Замин мебошад.*
- *Материк дар нимкураҳои ғарбӣ, шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст.*
- *Дар хатти соҳили Амрикои Ҷанубӣ, ғайр аз қисми ҷануби он, қачукилебӣ кам ба назар мерасад.*
- *Амрикои Ҷанубӣ аз дигар материкҳо ҷудо аст.*
- *Материк аз тарафи Христофор Колумб кашф шудааст, вале ба номи Америго Веспуччи гузошта шудааст.*
- *Дар таҳқиқоти материк Александр Гумболдт саҳми зиёд гузоштааст.*
- *Ба Амрикои Лотинӣ – Амрикои Ҷанубӣ ва ҷануби Амрикои Шимолӣ дохил мешаванд.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои мавқеи географии материки Амрикои Ҷанубиро шарҳ диҳед.*
2. *Масоҳат ва шакли материк чӣ гуна аст?*
3. *Оид ба тарҳи соҳилҳои материк маълумот диҳед.*
4. *Амрико аз тарафи кӣ кашф шуд ва бо номи кӣ гузошта шуд?*
5. *Кадам сайёҳон материкро таҳқиқ карданд?*
6. *Мафҳумҳои географии дар мавзӯ номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. **Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред):**

Соҳилҳои Амрикои Ҷанубиро ду укёнус: аз ғарб – укёнуси _____ ва аз шимолу шарқ – укёнуси _____ ихота кардаанд.

2. **Ҷавоби дурустро интихоб кунед.**

Амрикои Ҷанубӣ ба воситаи гарданаи Панама бо кадом материк пайваст аст?

- А. Авруосиё Б. Австралия
В. Антарктида Г. Амрикои Шимолӣ

2. **Дар хоначаҳои холӣ рақам гузоред.**

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро муайян кунед:

	Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни немис
	нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши
	Охирҳои асри XVIII ва
	Александр Гумболдт нақши назаррас гузошт

§ 37. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кӯҳҳо ва ҳамвориҳо аз рӯи баландӣ чӣ фарқ доранд?*
- ♦ *Қадам қувваҳо сохти релефи Замиро муайян мекунанд?*
- ♦ *Чӣ гуна занҷири дарозтариини кӯҳи Замин пайдо шудааст*

1. Пайдоиши материк ва сохти қишри Замин. Чун дигар материкҳои нимкураи ҷанубӣ, Амрикои Ҷанубӣ низ ҷузъи таркибии материки қадимаи Гондвана буд. Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди плаитаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст ва бо плаитаҳои литосферии на чандон бузурги уқёнусӣ (плаитаҳои Кариб ва Наска) пайванд аст. Монанди дигар платформаҳои қадимӣ (гондванагӣ) таҳкурсии кристалии он ба сатҳи Замин баромада, дар масоҳати қалон сипарҳои Гвиана ва Бразилияро ба вуҷуд овардааст. Қисми боқимондаи платформаи плаитаҳои ташкил медиҳанд, ки бо мурури замон дар зери баҳр мондаанд. Қисми ҷанубии материкро плаитаи ҷавони Патагония ишғол намудааст.

Дар ғарбтари платформаи қадимаи Амрикои Ҷанубӣ минтақаи нибатан ҷавони чиндори Анд ҷойгир шудааст. Он яққоя бо чуқурбаҳои Чили ва Перу дар натиҷаи фуру рафтани плаитаи Наска ба зери плаитаи Амрикои Ҷанубӣ ба вуҷуд омадааст. Анд қисми таркибии минтақаи чиндори бузурги уқёнуси Ором буда, дар он zilzila ва оташфишонии вуқонҳо зуд-зуд ба амал меоянд.

2. Релеф. Релефи Амрикои Ҷанубӣ ба сохти қишри Замин алоқаманд аст. Ба сипарҳои платформаҳои қадим паҳнкӯҳҳои судашудаи Гвиана ва Бразилия баробар мебошанд. Дар он ҷо баландиҳо ба воситаи фуруҳамидаҳо аз ҳам ҷудо шудаанд. Баландии Рорайма қуллаи паҳнкӯҳҳои Гвиана ба ҳисоб меравад. Паҳнкӯҳҳои Бразилия ба тарафи ҷанубу шарқ аз 500 то 2000 м баландӣ дошта, ба тарафи уқёнус нишебиҳои ростфурумада доранд. Дар ҷануби паҳнкӯҳи Бразилия плаитаи зинагии Парана ҷойгир шудааст, ки 1,2 млн км² масоҳат дорад.

Қуллаи Аконкагуа

Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон қалонтарин мебошад, 5 млн. км² масоҳат дорад. Ин пастхамӣ, асосан, аз чинсҳои такшонии дарёӣ иборат буда, аз сатҳи ҳамвор

Куллаи Аконкагуа 150 м паст аст ва ба воситаи водихои дарёй бурида шудааст. Фурӯҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастхамии Ориноко ва байни Анду паҳнкӯҳҳои Бразилияро фурӯҳамидаи Лаплато ишғол кардаанд. Дар плитаи Патагония платои Патагония ҷойгир аст, ки ба тарафи соҳили укёнус ба таври зина ҷойгир шудааст. Қисми ҷануби он дар зери таъсири яхбандии давраи қадим мондааст.

Сарватҳои табиӣ

- - ангиштсанг
- ▨ - ангишти сиёҳтоб
- ▲ - нафт
- △ - гази табиӣ
- ▲ - маъдани оҳан
- ▩ - маъдани марганетс
- ▼ - маъдани никел
- - маъдани волфрам
- ◇ - маъдани титан
- ◇ - маъдани молибден
- - маъдани алюминий
- - маъдани мис
- ⊕ - маъдани нуқра
- ⊕ - полиметалҳо
- ▬ - маъдани қалъагӣ
- ◇ - маъдани сурма
- - тилло
- ★ - платина
- ⊗ - маъдани уран
- - апатит
- - фосфоритҳо
- ◆ - селитра
- ⊙ - алмос

Дар қисми ғарбии материк аз шимол ба ҷануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд кашол ёфтааст, ки 9000 км дарозӣ дорад. Он аз якҷанд қаторкӯҳи ба таври меридианӣ ҷойгирбуда иборат аст. Дар мавзие фарохи Анди Марказӣ нуқтаи баландтарини кӯҳҳои Анд – куллаи Аконкагуа, ки 6960 м баландӣ дорад, ҷойгир шудааст. Дар шимол кӯҳҳои Анд бо канонҳои дарёӣ бурида шуда, дар ҷануб бо пирияхҳо пушида шудаанд. Дар бораи ханӯз ҳам ташаккул ёфтани кӯҳҳои Анд вулқонҳои амалкунандаи Котопахи, Сангай ва баландтарин вулқони дунё Люляйляко гувоҳӣ медиҳанд.

3. Сарватҳои табиӣ. Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшонидошта хеле бой аст. Дар сипарҳои қадимаи платформаҳои захираи бузурги маъдани оҳан, уран, титан ва волфрам мавҷуд буда, яке аз калонтарин қонҳои маъдани оҳан дар ҷаҳон – Караҷас дар ин ҷо ҷойгир аст. Қонҳои нафту газ бошад, дар фуруҳамидаи байни платформаҳои ва пастхамии байни кӯҳҳо (фуруҳамидаи Маракайбо ва пастхамии Ориноко) дар шимоли Анд ҷойгиранд. Кони селитра дар биёбони Атакама, дар соҳили уқёнуси Ором аҳаммияти ҷаҳонӣ дорад. Дар қишри бодхӯрдашуда қонҳои азими маъдани боксит ва манган ҷойгиранд.

Ҷанӯз аз замонҳои қадим аҳолии маҳаллӣ дар хусуси маъданҳои кӯҳӣ маълумот дошанд ва нуқраю мис истехсол мекарданд (Анд дар забони ҳиндуҳо – «мис» мебошад). Дар Анди Марказӣ захираи бойи маъдани сурб, нуқра ва полиметалҳои мавҷуд аст. Дар доманаи кӯҳҳои Анд ба масофаи 1000 км тасмаи қалъагӣ тул кашидааст. Амрикои Чанубӣ бо сангҳои қиматбаҳо ва маснуоти сангӣ аз қабилҳои ақиқ, забарҷад ва зумуррад шуҳратёр аст.

Хулоса:

- *Чун дигар материкҳои нимкураи чанубӣ, Амрикои Чанубӣ низ ҷузъи таркибии Гондвана мебошад.*
- *Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км² масоҳат дорад.*
- *Фуруҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастхамии Ориноко ва байни Анду паҳнкӯҳҳои Бразилияро фуруҳамидаи Лаплата ишғол намудаанд.*
- *Дар қисми ғарбии материк аз шимол ба чануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд қашол ёфтааст, ки 9000 км дарозӣ дорад.*
- *Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшонидошта бой аст.*

Савол ва супориш:

1. *Асоси сохти тектоникии материкро чӣ таъкил медиҳад?*
2. *Дар бораи кӯҳҳои Анд маълумот диҳед.*
3. *Қуллаи баландтарини материк чӣ ном дорад ва баландии он чӣ қадар аст?*
4. *Дар бораи ҳамвориҳои пастии Лаплата маълумот диҳед.*
5. *Материк аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст?*
6. *Объектҳои географии дар мавзӯ номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. *Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).*

Чун дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ Амрикои Ҷанубӣ низ ҷузъи таркибии материки қадимаи _____ буд.

2. *Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.*

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди платаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Қисми ҷанубии материкро платаи ҷавони Патагония ишғол намудааст.
ҳа	не	Анд қисми таркибии минтақаи чиндори бузурги укёнуси Ором буда, зилзила ва оташфишонии вулкониҳо дар онҳо ба амал намеоянд.
ҳа	не	Паҳнкӯҳҳои Бразилия аз 1500 то 8000 м баландӣ доранд.
ҳа	не	Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км ² масоҳат дорад.
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ таҳшони бой аст.
ҳа	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.
ҳа	не	Табиати материки Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 38. ИҚЛИМИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам типҳои иқлим ба шумо маълум аст?*
- ♦ *Типҳои анбуҳи ҳаво аз ҷам чӣ фарқ доранд? Хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.*
- ♦ *Биёбони хушқтарини ҷаҳон дар қучо ҷойгир шудааст?*

1. Омилҳои иқлимхосилкунанда. Қаламрави Амрикои Ҷанубӣ, асосан, дар арзҳои ҷанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир қисми бештари он дар минтақаи гарм ҷойгир аст. Қадқади меридиани 70° ба тарафи ҷануб тул кашидани материк сабаби он гардидааст, ки минтақаҳои иқлимӣ аз экваторӣ то муътадил иваз шаванд. Дар пасти Амазонка тамоми сол фишори ҳаво паст буда, дар зери таъсири анбуҳи ҳавои гарм ва намноки экваториалӣ қарор дорад. Дар паҳнкӯҳҳои Гвиана, Бразилия ва пасти Ориноко, ки дар арзҳои субэкваториалӣ

чойгиранд, ивазшавии бодҳо ва анбуҳи ҳаво ду маротиба ба вуқӯ мепаивандад. Дар зимистон бодҳои пассатӣ бартарӣ доранд. Тавассути бодҳои пассатӣ анбуҳи ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ворид мешаванд. Дар тобистон ба чойи онҳо муссонҳои намноки экваториалӣ дохил мешаванд, ки дар Нимкураи шимолӣ ба самти ҷанубу ғарб ва дар Нимкураи ҷанубӣ ба самти шимолу ғарб мевазанд. Дар ин ҷо боришот, асосан, ба ворид гардидани онҳо алоқаманд аст. Дар арзҳои тропикӣ дар соҳилҳои ғарбии материк пассатҳо аз укёнуси Ором ва дар соҳилҳои шарқӣ аз укёнуси Атлантик мевазанд. Қисми ҷанубии материк доимо дар зери таъсири бодҳои ғарбӣ қарор дорад.

Қаторкӯҳҳои Анд нақши тақсимкунандаи иқлимро дар Амрикои Ҷанубӣ иҷро мекунанд. Кӯҳҳои Анд таъсири укёнуси Оромро дар камари борики ғарбии материк маҳдуд менамоянд. Баръакс, ҳамвориҳои қисми шарқии материк барои ба дохили материк ворид гардидани анбуҳи ҳавои намнок аз укёнуси Атлантик мусоидат мекунанд. Ҳамвориҳои дохилии материк дар шарқ барои бе монеа ворид гардидани бодҳои сарди ҷанубӣ – памперо аз Атлантик мусоидат мекунанд.

Чараёнҳои гарми Гвиана ва Бразилия рутубатноки пассатҳоро дар соҳилҳои шимолӣ ва шарқ зиёд менамояд. Чараёни сарди Фолкленд дар ҷанубу шарқ камбориширо дар Патагония тақвият мебахшад. Чараёни сарди Перу дар соҳилҳои ғарбӣ барои ташаккули минтақаи биёбонӣ мусоидат менамояд. Дар ҷануби материк чараёни хуноки Бодҳои Ғарбӣ ҳукмфармо аст.

Гардиши атмосфера ва чараёнҳо гоҳ-гоҳ аз ҷониби чараёни гарми Эл-Нино халалдор мешавад. Бештари қаламрави материк дар арзҳои экваториалӣ чойгир шудааст. Дар ин ҷо, асосан, пассатҳои рутубатнок ҳукмфармо мебошанд. Аз ин ҷост, ки дар ин минтақа нисбат ба дигар минтақаҳои кураи Замин ба ҳисоби миёна ду маротиба бештар (1600 мм дар давоми сол) борон меборад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи иқлимӣ: экваторӣ, ду субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил чойгир шудааст.

Минтақаи экваторӣ Амазонияи Ғарбӣ ва доманаҳои атрофи Андро дар бар мегирад. Дар тамоми сол дар ин ҷо ҳавои гарму рутубатноки экваторӣ ҳукмфармо аст. Ба иқлими типии экваторӣ гардиши якхелаи ҳарорати ҳаво (+26 +28° С) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм дар давоми сол) хос аст.

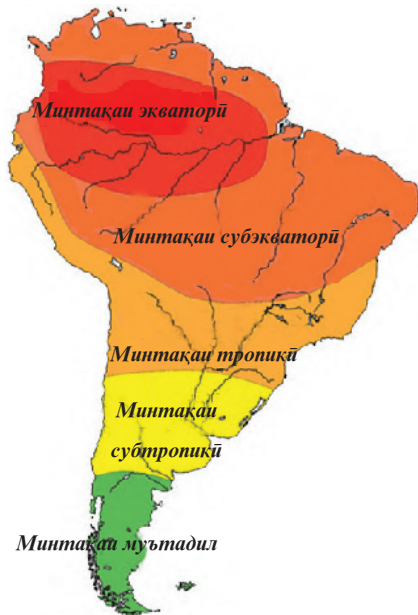
Минтақаи субэкваторӣ аз шимол ва ҷануб минтақаи

экваториро ихота карда, танҳо дар поёноби Амазонка пайваст мешавад (ба расм нигаред). Ба ин минтақа типи иқлими муссонии субэкваторӣ хос аст. Дар натиҷаи муссонҳои тобистона дар ҳамворихо 1000-2000 мм ва дар доманакӯҳҳо то 3000 мм боришот мешавад. Мавсими хушкӯ бебориш аз 2 то 9 моҳ давом мекунад. Ҷойи аз ҳама камбориши минтақаи субэкваторӣ шимолу шарқи он мебошад. Ҳарорати ҳаво дар давоми сол аз $+20$ то $+30^{\circ}\text{C}$ тағйир меёбад.

Минтақаи тропикӣ ма-соҳати на чандон калони материкро ишғол кардааст. Дар ҳудуди ин минтақаи иқлимӣ 3 типи иқлим ҷудо карда шудааст: намнок, континенталӣ ва ғаруа. Дар қисми шарқии паҳнкӯҳи Бразилия, дар зери таъсири пассатҳои атлантикӣ ва ҷараёни гарми Бразилия минтақае ҷойгир аст, ки дорои иқлими тропикии намнок аст. Дар ҳамвории Гран-Чако типи иқлими континенталии тропикӣ паҳн шуда, зимистони дурударози камбориш дорад. Миқдори боришот аз шарқ ба ғарб аз 800 то 350 мм кам мешавад.

Дар соҳил аз арзҳои 5 то 28° -и ҷанубӣ зери таъсири пассатҳо аз уқёнуси Ором ва ҷараёни сарди Перу иқлими наздисоҳилии биёбонӣ (ғаруа) ташаккул меёбад. Он бо тобистони салқин ($+19$ $+20^{\circ}\text{C}$) ва зимистони ($+13$ $+14^{\circ}\text{C}$) ҳавояш нисбатан намнок фарқ мекунад. Борон (30-50 мм дар давоми сол) аҳён-аҳён меборад. Минтақаи байни арзҳои 22 ва 27° -и ҷанубӣ тамоми сол бебориш аст. Дар минтақа хушктарин биёбони ҷаҳон – Атакама ҷойгир аст.

Дар минтақаи субтропикӣ анбуҳи ҳаво вобаста ба фаслҳои сол иваз мешавад. Қаламрави он ба типҳои иқлими намнок, континенталӣ ва баҳримиёназаминӣ ҷудо мешавад. Дар қисми ҷанубии паҳнкӯҳи Бразилия иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарм ($+22$ $+24^{\circ}\text{C}$) ва зимистони мулоим ($+6$ $+10^{\circ}\text{C}$) ба назар мерасад.

Минтақаҳои иқлимии Амрикои Ҷанубӣ

Дар вилоятҳои марказии субтропикҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ паҳн гардидааст. Ин типӣ иқлим бо амплитудаи баланди ҳарорат (то $+20^{\circ}\text{C}$) ва маҳдуд будани миқдори боришот (то 200 мм) фарқ мекунад. Ворид шудани памперо (бодҳои сард) якбора хунуқшавии ҳаво (то -30°C) ва боридани барфро ба вуҷуд меорад. Дар соҳилҳои ғарбӣ (байни $29-37^{\circ}$ -и а.ҷ.) иқлими баҳримиёназаминӣ паҳн гардидааст.

Минтақаи муътадил дар канори ҷанубии материк ҷой гирифтааст. Дар ин минтақа ду типӣ иқлим: континенталӣ ва баҳрӣ ҷудо карда мешавад. Дар ҳамвори Патагония типӣ иқлими континенталии муътадил ташаккул меёбад. Ҷараёни сарди Фолкленд ва релефи ҳамвор барои боридани боришоти зиёд (200-400 мм дар як сол) мусоидат намекунад. Ҳарорати моҳи аз ҷама хунук $-5 + 8^{\circ}\text{C}$ ва аз ҷама гарм $+12 + 22^{\circ}\text{C}$ мебошад. Дар Андҳои Патагония зери таъсири бодҳои ғарбӣ дар арзҳои ҷилум ва панҷоҳум иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Зимистони мулоими намнок ($+2 + 6^{\circ}\text{C}$) бо тобистони салқини боронӣ ($+10 + 14^{\circ}\text{C}$) иваз мешавад.

Хулоса:

- Қаламрави Амрикои Ҷанубӣ, асосан, дар арзҳои ҷанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир, қисми беитари он дар минтақаи гарм ҷойгир шудааст.
- Амрикои Ҷанубӣ материкӣ аз ҷама намнок ба ҳисоб меравад.
- Анд ҳамчун монети иқлимтақсимкунанда хизмат мекунад.
- Ҷараёни хунуқи Перу дар қисми ғарбии материк барои ташаккул ёфтани биёбони аз ҷама хушкӣ ҷаҳон – Атакама мусоидат кардааст.
- Амрикои Ҷанубӣ дар шахи минтақаи иқлимӣ: экваториалӣ, субэкваторӣ (дуто), тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил ҷойгир шудааст.

Савол ва супориш:

1. Мавқеи географӣ ба иқлими Амрикои Ҷанубӣ чӣ гуна таъсир мекунад?
2. Ҷараёнҳои уқёнусӣ ба иқлими материк чӣ гуна таъсир мерасонанд? Мисолҳо оред.
3. Оид ба таъсири кӯҳҳои Анд дар ташаккулёбии иқлими материк нақл кунед.
4. Кадом минтақаҳои иқлимӣ дар материк масоҳати калонро ишғол кардаанд?
5. Кадом намуди иқлим дар материк шабнам ва туманро ба вуҷуд меорад?
6. Мафҳумҳои географии асосии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Ҷамвориҳои дохилии материк дар шарқ барои бе монета ворид шудани бодҳои сарди ҷанубӣ – _____ аз Атлантик мусоидат мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадоми аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол мекунад?

- А. Экваторӣ Б. Субэкваторӣ В. Тропикӣ Г. Муътадил

§ 39. ОБҶОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Системаи дарё аз ҷӣ иборат аст?
- ♦ Чиро хатти барфӣ меноманд?
- ♦ Барои ҷӣ дар Амрикои Ҷанубӣ дарёҳои калон зиёд, аммо қўлҳо каманд?

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Азбаски дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ боришот зиёд аст, дар ҳудуди он обҳои дохилии зиёданд. Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳониро мерезанд. Обтақсимкунаки асосии материки Амрикои Ҷанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад. Шабакаи дарёӣ дар арзҳои экваторӣ хеле зич аст. Ҳавзаҳои обҳои дохилии масоҳати на чандон калонро ишғол кардааст.

2. Дарёҳо. Ба ҳавзаҳои уқёнуси Атлантик 90%-и қаламрави Амрикои Ҷанубӣ рост меояд. Дарёи калонтарини материк ва, умуман, ҷаҳон Амазонка мебошад (аз забони ҳиндуҳои маҳаллии «амазуну» – ҷараёни пургалотум).

Амазонка дар баробари дарёи серобтарин буданаш, дарёи дарозтарини ҷаҳон низ мебошад. Аз сарчашмааш Апуримак (шоҳоби Укаяли) дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад. Инчунин, Амазонка дорои калонтарин ҳавза (7,18 млн км²) дар сайёра мебошад.

Ҳавзаҳои Амазонка

Шоҳобҳои Амазонка аз пасти Амазонка, доманаҳои атрофи Анд, паҳнкӯҳҳои Бразилия ва Гвиана сарчашма мегиранд. Дарё дар болооб тезҷараён буда, дар қисми мобайнӣ ва поёноб ором аст.

Амазонка аз 500 шохоб иборат аст, 17 шохоби он аз 1500 то 3500 км дарозӣ доранд. Бинобар ба хатти экватор наздик ҷойгир шудани дарёи Амазонка, шохобҳои он ҳам дар Нимкураи ҷанубӣ ва ҳам дар Нимкураи шимолӣ бо навбат серобии дарёро таъмин менамоянд.

Дуюмин дарёи дарозтарини Амрикои Ҷанубӣ – Парана (аз забони ҳиндуён «дарёи калон») мебошад, ки 4700 км дарозӣ дорад. Дарё, асосан, аз ҳисоби борон сероб буда, тобистону тирамоҳ сатҳи оби он баланд мешавад. Яке аз шохобҳои он Игуасу аст, ки гудозаҳои вулкони платои Паранаро бурида силсилаи шаршараҳоро ба вучуд овардааст.

Аз ҷиҳати серобӣ дуумин дарё дар Амрикои Ҷанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад. Он аз доманакӯҳҳои Гвиана сарчашма гирифта, дар поёноб, дар ҳамворӣ ҷорӣ мешавад. Дар яке аз шохобҳои он – дарёи Чурун баландтарин шаршараи ҷаҳон Анхел ҷойгир шудааст, ки 1054 м баландӣ дорад. Ориноко тобистон аз пириях сероб мегардад ва пастхамиҳои атрофро зер мекунад.

Шаршараи Анхел

Ҳавзаи укёноси Ором дар ғарби материк масоҳати на чандон калонро ташкил медиҳад. Дарёҳои ин ҳавза нисбатан кӯтоҳ ва тезҷараёни кӯҳӣ мебошанд.

Ба туфайли обшорҳои зиёд дарёҳои Амрикои Ҷанубӣ дорои захираи бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд. Дар материк зиёда аз 2000 обанбор бунёд шудааст. Калонтарин обанбори Гури дар дарёи Карони, дар шимолӣ материк мебошад.

3. Кӯлҳо. Кӯлҳо дар материк камшуморанд. Бештари ин манбаъҳои обӣ дар қисми Патагонияи Анд: Буэнос-Айрес ва Лаго-Архентино ҷойгир шудаанд. Ҳавзаи ин кӯлҳо дарозрӯя ва чуқур буда, пайдоиши пирияхӣ доранд. Кӯлҳои нисбатан калон, ки пайдоиши тектоникӣ доранд, дар Анди Марказӣ – Титикака ва Поопо мебошанд. Кӯли Титикака аз сатҳи баҳр 3812 м баланд буда, баландтарин кӯли киштигарди ҷаҳон мебошад.

Дар соҳилҳои баҳри Кариб ва укёноси Атлантик лагунаҳои зиёде ба назар мерасад. Лагунаҳо ба воситаи пастобҳо ва рифҳои марҷонӣ аз акваторияи баҳру укёнус ҷудо шуда, бо гарданаи танге бо онҳо пайваست мешаванд.

Лагуна – кӯли тунукоб дар соҳил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр гум кардааст.

Лагунаи Маракайбо калонтарин майдони оби Амрикои Ҷанубӣ буда, 13 ҳазор км² масоҳат дорад. Дар вилоятҳои хушки материк ҳавзҳои обие мавҷуд аст, ки аз давраҳои қадим боқӣ мондаанд. Қисми зиёди онҳо хушк гардида, танҳо баъди гоҳ-гоҳ боридани борон пур мешаванд ва баъдан оби сатҳи онҳо бухор шуда, ба шӯразамин табдил меёбанд.

Шӯразаминҳо дар қабри ҳавзҳои хушкида дар шароите пайдо мешаванд, ки обҳои шӯри зеризаминӣ ба сатҳи замин наздик ҷойгиранд. Дар доманакӯҳҳои Анди Марказӣ ин гуна шӯразаминҳо хеле зиёданд, ки дар байни онҳо калонтарин шӯразамини ҷаҳон – Салар-де-Уюни мебошад. Ғафсии қабати намак дар он аз 2 то 8 метрро ташкил медиҳад. Аҳолии маҳаллӣ аз он намаки ошӣ истеҳсол мекунанд.

4. Яхбандиҳои ҳозиразамон. Агарчи қаторкӯҳҳои Анд аз шимол то ҷануби материк тул кашидаанд, яхбандиҳо дар Амрикои Ҷанубӣ кам ба назар мерасанд. Майдони умумии яхбандиҳо ҳамагӣ 25 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад. Хатти барфӣ хеле баланд ҷойгир шудааст. 80%-и яхбандиҳо ба қисми патагонии Анд рост меояд. Пиряхҳои Патагония аз рӯи захираи оби нӯшоқӣ ғайр аз ноҳияҳои кутбӣ дар ҷаҳон пешсаф мебошанд.

Хулоса:

- *Бо сабаби дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ зиёд будани боришот он аз обҳои дохилӣ бой мебошад.*
- *Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд.*
- *Обтақсимкунаки асосии материки Амрикои Ҷанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад.*
- *Ҳавзаҳои обҳои дохилӣ масоҳати на чандон калонро ишғол кардааст.*
- *Дарёи калонтарини материк ва, умуман, ҷаҳон Амазонка мебошад. Дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад.*
- *Аз ҷиҳати серобӣ дуҷумин дарё дар Амрикои Ҷанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад ва шаршараи баландтарини дунё – Анхел дар ин дарё ҷойгир аст.*
- *Кӯлҳо дар материк камшуморанд. Кӯлҳои нисбатан калон Титикака ва Поопо мебошанд.*
- *Хатти барфӣ баландтарини ҷаҳон дар баландии 6500 м, дар Андҳои Марказӣ, дар 19° а.ҷ. ҷойгир шудааст.*

Савол ва супориш:

1. Дарёҳои материк ба ҳавзаи кадом уқёнусҳо тааллуқ доранд?
2. Бисёри дарёҳо оби худро ба кадом уқёнус мерезанд?
3. Дар бораи дарёи Амазонка маълумот диҳед.
4. Хусусияти дарёҳои материкро шарҳ диҳед.
5. Шарҳиари баландтарини материк дар кадом дарё ҷой гирифтааст ва чӣ ном дорад?
6. Оид ба қўлҳои материк маълумот диҳед.
7. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик чанд ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд?

- А. 1/3 ҳисса Б. 1/4 ҳисса В. 1/5 ҳисса Г. 1/6 ҳисса

2. Мувофиқа кунед.

Мувофиқатии дарё ва қўлҳои материкро муайян кунед:

1. Дарёҳо	А. Титикака
2. Қўлҳо	Б. Ориноко
	В. Парана
	Г. Поопо

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Лагуна – қўли туноқоб дар сохил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр _____ кардааст.

§ 40. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам рустаниҳо ва ҳайвонотро эндемик мегӯянд?*
- ♦ *Барои чӣ бешаҳои намноки экваториалӣ аз рӯйи наботот ва ҳайвонот дар ҷаҳон сернамудтарин ба шумор меравад?*

1. Зонаҳои табиӣ. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи географӣ ҷойгир шудааст. Қисми шимолии материк дар минтақаи гарм воқеъ гардидааст. Аз ин рӯ, минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ масоҳати бузургро ишғол кардаанд. Зонаи табиӣи ҷангал 47 %-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба 1/4 ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.

Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманаҳои қўҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст, ки дорои хокҳои сурху зардҷатоби ферралитӣ (аз оҳану алюминий бой) мебошад. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номид. Аҳолии маҳаллӣ онро Селва меноманд.

Ҷангалзори Гилея дар Амрикои Ҷанубӣ аз рӯи таркиби намуд дар ҷаҳон бойтарин ба ҳисоб меравад. Тағйир наёфтани иқлим дар давоми даҳҳо миллион сол боиси инкишофи намудҳои гуногуни набототи ҳайвонот гардидааст. Дар ин ҷангалзор қариб 45 ҳазор намуди рустани, аз ҷумла, 4000 намуди дарахт мерӯяд.

Баргҳои азими виктория регия

Ҷангалзори зич ва сердарахт мерӯяд. Дарахтони қадбаланди ин мавзё – дарахти пахта (сейба) ва чормағзи бразилиягӣ – бертолесия то 40-50 м қад мекашанд. Инчунин, дарахтоне (палисандр, сандали сурх ва махагон) мерӯянд, ки ғӯлаҷӯби онҳо аҳаммияти саноатӣ дорад. Дарахти геveyа дар таркибаш шираи каучук дорад. Дар зери дарахтони палма дарахти шоколад ва сарахсҳои дарахтшакл мерӯянд. Дар ин ҷангалзор лиана ба дигар дарахтон зич печида, дар байни эпифитҳо орхидея хеле зиёд аст.

Ҷайвоноти ҷангалзори гилея ба ҳаётгузаронӣ дар болои дарахтон одат қардаанд. Қисми зиёди онҳо думи гиро ва часпанда доранд. Инҳо лениветс (танбалак), опоссум ва маймунҳо мебошанд. Дар ҳавзо пекар ва тапир ҳаёт мегузаронанд. Аз ҳайвоноти ваҳшӣ ягуар ва отселот вомахӯрад. Сангпуштҳо, морҳо, аз ҷумла, анакондаи азимҷусса (дарозияш то 11 метр) хеле зиёданд.

Аз парандагон дар ҷангалзори Гилея туکان, тӯтии ара, гоатсин ва колибри (парандаи хурд, вазнаш то 20 грамм) вомахӯранд. Дар дарёҳо кайман, аллигатор ва зиёда аз 2000 намуди моҳӣ зиндагӣ мекунанд. Дар байни ин моҳиҳо пираняи ваҳшӣ ва дар ҷаҳон калонтарин арапайма (4-4,5 м дарозӣ ва 250 кг вазн дорад) маскунанд. Мормоҳии барқӣ ва делфинҳои гулобӣ низ вомахӯранд.

Ҷангалҳои намноки тағйирёбандаи субэкваторӣ Амазонияи Шарқӣ ва нишебиҳои паҳнкӯҳҳои Гвиана ва Бразилияро дар бар мегиранд. Дар байни дарахтони ҳамешасазби ин минтақа хинна,

тутанчир (фикус) ва балса бартарӣ доранд. Дар тропики намнок дар канори паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори намноки тропикӣ чой гирифтааст, ки аз рӯйи таркиб ба бешазори экваторӣ монанд аст. Дар субтропикӣ ҷанубии паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори омехтаи намнок чой гирифтааст.

Саванна ва бешазори камдарахт дар Амрикои Ҷанубӣ дар ду минтақаи географӣ – субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гардидаанд. Онҳо номҳои махсус: Лянос ва Кампосро доранд.

Лянос – бешазори саваннаи пастии Ориноко, ки дар мавсими боронгарӣ зери об мEMONAD.

Кампос – бешазори саваннаи паҳнкӯҳҳои Бразилия, ки ҳангоми боронгарӣ зери об наMEMONAD.

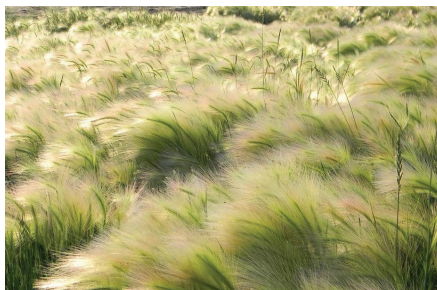
Лянос саваннаи намноки сералаф буда, хокаш дорчинӣ аст. Дар мавсими боронгарӣ то 6 моҳ зери об монда, ба ботлоқ табдил меёбад. Дар ин бешазор палмаи маврикий, рустаниҳои хӯшадор ва геша месабзанд.

Кампос – саваннаи дорои дарахту бутта дар маркази паҳнкӯҳҳои Бразилия ва алафзор дар ҷануби он чойгир аст. Дар баробари рустаниҳои хӯшадор дар хокҳои сурх ва сурхи дорчинӣ намудҳои гуногуни палма месабзад. Дар шимолу шарқи паҳнкӯҳи Бразилия, асосан, буттаҳои хордор ва гули ханҷарӣ (кактус) мерӯянд.

Барои олами ҳайвоноти саванна ранги сурхи сиёҳтоби муҳофизаткунанда хос аст. Дар ин ҷо гавазни бориқшохи сурх, гурги ёлдор, штурмурғи нанду, хояндаҳо, аз ҷумла, хояндаи аз ҳама калони кураи Замин – капибара зиндагӣ мекунанд.

Дар пастии Ла – Плата, ҷанубтар аз 30° а.ҷ. пампа чойгир шудааст.

Пампа – дашт дар минтақаи субтропикӣ Амрикои Ҷанубӣ.

Дашти пампа

Барои пампа рустаниҳои бойи хӯшадори гуногуналаф хос аст. Хоки сиёҳтоби ин ҷо ҳосили баланд медеҳад, бинобар ин барои киштикор васеъ истифода мешавад. Пампа минтақаи асосии рӯенидани гандум ва хошоки чорво ба ҳисоб меравад. Олами ҳайвоноти пампа бой

аст. Дар ин чо хояндаҳо, гавазни пампагӣ, гурбаи пампас, пума ва шутурмурғи нанду зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои Амрикои Чанубӣ дар се минтақаи географӣ ҷойгир шудаанд. Дар тропикҳо, дар сохилҳои уқёнуси Ором, дар заминҳои хокистарранги тираи биёбонҳои сохилӣ хӯшадорҳои хушк ва гули ханҷарӣ мерӯянд. Дар хокҳои сангҷадори биёбонҳои баландкӯҳ – алафҳои болиштақдор ва буттаҳои хордор мерӯянд. Дар биёбонҳои субтропикӣ, дар заминҳои тирахок бешаҳои тоқай иборат аз рустаниҳои ақоқиё, гули ханҷарӣ ва дар нимбиёбонҳои муътадили Патагония хӯшадорҳои хушк ва буттаҳои хордор мерӯянд. Олами ҳайвоноти биёбон камбағал буда, асосан, аз хояндаҳо ва хазандаҳо иборат аст.

Дар канори чанубии Анд, дар иқлими муътадили баҳрӣ бешаҳои омехта месабзанд, ки аз бук (дарахти шамшодмонанд) ва подокарпусҳо иборатанд. Дар кӯҳҳои баланд лама, хирси айнақдор ва шиншилла зиндагӣ мекунад, ки мӯйинаи пурқимат доранд. Дар ин чо кондори Анд зиндагӣ мекунад, ки дарозии болҳои он то ба 4 метр мерасад. Дар харсангҳои наздисохилӣ пингвини Гумболдт зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳои баландкӯҳи Анди Марказӣ ватани картошка ба ҳисоб меравад. Намудҳои ёбои онро дар баландии то 4500 м мушоҳида кардан мумкин аст.

2. Минтақанокӣ дар Анд. Барои кӯҳҳои Анд минтақанокӣ баланд хос аст. То баландҳои 1000 м минтақаи гарм – гилея бо набототи банан ва нахл паҳн шудаанд. Баландтар то 2000 м минтақаи муътадил бо дарахтони ҳина, балс, сарахҳои дарахтмонанд ва бамбук ҷойгир аст. То 3200 м минтақаи хунук доман паҳн кардааст (Гилеяи баландкӯҳ), ки аз дарахтони пояшон қач иборат аст. Болотар онро минтақаи қаҳратун бо даштҳои баландкӯҳи парамоси иборат аз хӯшадорҳо ва буттаҳои қадпаст иваз мекунад. Баландтар аз 4500 м минтақаи барфу яхҳои доимӣ паҳн шудааст.

3. Ҳифзи табиат. Хавфи аз ҳама зиёдро барои табиати Амрикои Чанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вучуд овардааст. Хусусан, ҷангалҳои Амазония ва қисми шарқии паҳнкӯҳи Бразилия дар натиҷаи фаёолияти хоҷагидорӣ одамон зарари калон дидаанд. Масоҳати Гилея ҳар сол аз 0,7 то 1% кам мешавад. Ҷангалҳо ба хоҳири ба даст овардани ҷӯби аълосифат бурида мешаванд. Ҷангалҳо, инчунин, ҳангоми сохтани роҳ ва коркарди конҳои нафт, газ ва тилло вайрон карда мешаванд.

Барои ҳифзи муҳити табиии материк боғҳои миллӣ ташкил карда шудаанд. Дар боғи «Галапагос» фаунаи эндемикии чазираҳои вулкони ҳифз карда мешаванд, ба мисли: игуанаи баҳрӣ, пингвини галапагосӣ, сангпушти калончуссаи галапагосӣ. Боғи миллии «Ману», ки дар доманаи Анд ҷойгир шудааст, аз рӯи гуногунии намудҳо беҳамто аст. Дар ин боғи миллии Гилеяи ҳамворӣ ва кӯҳӣ ҳифз карда мешавад. Дар боғи «Лос-Гласярес» дар Андҳои Патагония кӯлҳои пиряхӣ, пиряхҳо ва ҷангалҳои қадима ҳифз карда мешаванд.

Сангпушти азимчуссаи галапагосӣ

Хулоса:

- Материки Амрикои Ҷанубӣ дар шахи минтақаи географӣ ҷойгир шудааст.
- Зонаи табиии ҷангал 47%-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба $\frac{1}{4}$ ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.
- Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманакӯҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номидааст. Аҳолии маҳаллӣ онро селва меноманд.
- Дар кӯҳҳои Анд минтақанокии баландӣ нурра мушоҳида карда мешавад. Хусусан, дар арзҳои экваторӣ ин чиз ба чаши мерасад.
- Хатари аз ҳама калонро барои табиати материки Амрикои Ҷанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вучуд овардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.
2. Зонаи саваннаи Амрикои Ҷанубӣ бо кадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад?
3. Пампа чист? Он дар кадом шароити иқлим ба вучуд меояд?
4. Намудҳои эндемикии Амрикои Ҷанубиро номбар кунед. Онҳо чӣ гуна ба шароити муҳити зист мутобиқ шудаанд?
5. Кадом рустаниҳои пайдоиши Амрикои Ҷанубидоштаре шумо дар рӯзгор истифода мебаред?
6. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шарҳи зер ба кадоме аз мафҳумҳои додашуда дахл дорад: «ҷангалзори намноки экваторӣ»?

А. Пампа Б. Гилея В. Лянос Г. Кампос

2. *Дар хоначаҳои холии тарафи чапи чадвал рақам гузored.*

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайян кунед:

	мавсими боронгарӣ
	лянос меноманд
	Ориноко, ки дар
	Бешазори саваннаи пасти
	зери об мемонад

3. *Чумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored):*

Биёбонҳои баландкуҳи Анди Марказӣ ватани _____ ба ҳисоб меравад.

§ 41. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам халқҳо дар материк зиндагӣ мекунанд?*
- ♦ *Ба хусусиятҳои аҳолии материкҳо чӣ гуна баҳо медиҳанд?*
- ♦ *Дар кадом қисмҳои материк зичии аҳоли зиёд ва дар кадомаш кам аст?*

Амрикои Чанубӣ на танҳо бо табиати зебо ва гуногуни худ, он, инчунин бо гуногунӣ ва бой будани таркиби аҳоли низ фарқ мекунад.

Халқҳои материк. Таркиби аҳолии материк аз рӯи наҷодҳо омехта мебошад. Дар ин ҷо наҷодҳои се наҷоди калон зиндагӣ мекунанд. Барои он ки ба ин гуногунии таркиби аҳолии материк сарфаҳм равам, бояд бо пайдоиши таърихи аҳоли он шинос шавем.

Мо медонем, ки одамон ба материк ба воситаи гулугоҳи Беринг (он вақт дар ҷойи гулугоҳ хушкӣ мавҷуд буд) омадаанд. Тахминан 30-35 ҳазор сол пеш бо ин қисми танги хушкӣ қабилаҳои қадимаи одамон аз қисмҳои шимолу шарқии материки Аврусиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ба Амрикои Чанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Онҳо қабилаҳои зиёдро ташкил намуда, тамоми материкро ишғол намуданд.

Халқҳои ҳинду таърихи дурударозро аз сар гузаронидаанд. Дар материк якҷанд марказҳои тамаддуни қадима (Чавин, Наска ва ғ.) ташаккул ёфтанд. Халқҳои ин тамаддунҳо техникаи рехтан ва чидани метал, истеҳсоли мис, нукра ва тиллоро аз худ карда буданд. Онҳо ба заминдорӣ машғул шуда, чуворимақка, лӯбӣ ва каду парвариш мекарданд.

Аз асри XVI истилои аврупоӣён ва кӯчида омадани онҳо ба Амрикои Чанубӣ оғоз ёфт. Аввалин шуда, испаниҳо ва португалиҳо,

баъдтар дигар аврупоиён ба ин материк омаданд.

То омадани испаниҳо ба Андҳо дар ин ҷо аллакай давлати ғуломдории инкҳо вучуд дошт, ки дар он инкҳо қариб сад қабилаи дигарро ба худ мутеъ карда буданд.

Давлати инкҳо тарзи обёрии замиро медонистанд. Онҳо заминҳои водихоро ба воситаи кофтани канал аз дарёҳои қўҳӣ обёрӣ мекарданд. Инкҳо на танҳо картошка ва ҷав мерӯёнданд, инчунин ҳайвонҳои лама ва алпакаро парвариш мекарданд. Инкҳо қасрҳо ва ибодатхонаҳои боҳашамат, дар қўҳҳо роҳҳо ва аз болои дараҳои чуқур пулҳо сохта буданд. Дар давлати инкҳо хатти ба худашон ҳос вучуд дошт, ҳунари кулогарӣ, бофандагӣ ва металғудозӣ рушд ёфта буд. Дар нимаи дуоми асри XV давлати инкҳо қаламрави бисёр давлатҳои ҳозираи ҳиндуҳоро дар бар мегирифт.

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Ҷанубӣ аҳолии халқҳои маҳаллиро хеле бад кард. Давлати инкҳо забт карда шуд. Дар соли 1532 шаҳри асосии онҳо – Каско аз тарафи Ф. Писарро вайрон карда шуд. Муддати дуру дароз инкҳо ба муқобили истилогарон мубориза бурданд.

Истилогарон қаламравҳои нав ба нави материкро забт намуда, ҳиндуҳои соҳили уқёнуси Атлантикро ба ғулом табдил доданд. Қисми дигари онҳоро нест карданд ва боқимондари танг карда, ба ҷойҳои номувофик ронданд. Кам шудани шумораи ҳиндуҳо мустамликадоронро маҷбур кард, ки қувваи нави корӣ бичўянд. Бо ин мақсад аз Африқо ғуломони сиёҳпӯстро ба ин материк оварданд.

Дар натиҷаи омезишҳои халқҳои аврупоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоиён ва ҳиндуҳо пайдошударо метис меноманд. Ҳоло онҳо қисми зиёди аҳолии Андҳоро ташкил медиҳанд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоӣ ва сиёҳпӯстон бавучудомадари мулат ва сиёҳпӯстону ҳиндуҳо самбо меноманд. Сиёҳпӯстон ва мулатҳо, асосан, дар қисмҳои шарқӣ ва шимолии материк зиндагӣ мекунанд.

Дар байни аҳолии материк омезишҳои забон ва урфу одатҳо давом дорад. Бо ҳамин тарз дар Амрикои Ҷанубӣ халқҳои нав пайдо мешаванд. Бисёри аҳоли бо забони испанӣ сухан меронанд. Дар давлати Бразилия бо забони португалӣ гап мезананд. Баъзе забонҳои ҳиндӣ низ боқӣ мондаанд. Дар шимоли материк қисми аҳоли бо забони фаронсавӣ ва англисӣ гап мезананд.

Дар бисёр давлатҳои материк аҳолии омезишҳои бартарӣ

доранд. Ҳиндуҳо қариб дар ҳамаи давлатҳои материк вучуд доранд. Ғайр аз давлатҳои Перу, Боливия ва Эквадор дар бисёр давлатҳо шумораи ҳиндуҳо ғоизии ками аҳолиро ташкил медиҳанд.

Чойгиршавии аҳоли. Дар Амрикои Ҷанубӣ зиёда аз 440 млн нафар зиндагӣ мекунад. Дар давоми ним асри охир шумораи аҳолии материк қариб се маротиба афзудааст. Сабаби чунин босуръат афзудани аҳоли паст шудани ғавт ва таваллуди зиёд мебошад. Оилаи сокинони материк серфарзанд мебошанд. Тақсимои аҳоли дар қаламрави он нобаробар аст. Дар қисмҳои наздизоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунанд. Ба ин ҷойҳо муҳоҷирони аврупоӣ омада буданд. Зичии баланди аҳоли дар паҳнкӯҳҳои Марказии Анд ба қайд гирифта шудааст.

Масоҳатҳои калони дохилии материк камаҳоли ва баъзе ҷойҳои бешаҳои экваторӣ тамоман беаҳоли мебошанд.

Аз нисф зиёди аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд, ки ин мушкилоти зиёдро аз қабилӣ: мушкилоти нақлиёт, манзил, экологӣ ва ғайра ба вучуд меоранд. Дар материк шаҳрҳои миллионер (шаҳрҳое, ки шумораи аҳолиашон аз млн нафар зиёданд) бисёранд. Калонтарини онҳо Сан-Паулу (18,5 млн), Буэнос-Айрес (12,9 млн), Рио-де-Жанейро (11,2 млн) мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар охири асри XV ва аввали асри XVI ҳудуди Амрикои Ҷанубӣ байни якҷанд давлатҳои Аврупо тақсим шуда буд. Ғайр аз Бразилия, ки португалиҳо забт карда буданд, боқимонда қариб ҳамаи қаламрави материкро испаниҳо соҳиб шуданд. Гвианаро англисҳо, голландиҳо ва фаронсавиҳо забт карда буданд. Дар натиҷа инкишофи мустақилонаи халқҳои Амрикои Ҷанубӣ қатъ гардид, тамаддунҳои қадимаи он барҳам хӯрд.

Давлатҳои ҳозираи Амрикои Ҷанубӣ ба қатори давлатҳои рӯ ба инкишоф дохил мешаванд. Дар материк ҳудуди муайян ба Фаронса тааллуқ дорад, ки онро Гвианайи Фаронса меноманд. Аҳолии ин давлати хурди шимолӣ материкро, асосан, мулатҳо, сиёхпӯстон ва фаронсавиҳо ташкил медиҳанд. Дар ҳудуди ин давлат маркази кайҳонии Фаронса ҷойгир шудааст.

Қариб ҳамаи давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ба баҳр роҳи баромад доранд. Давлатҳои калони материк дар қисми шарқии он ҷойгир шудаанд. Аз рӯйи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1. Шарқи ҳамвор. Давлатҳои шарқӣ материкро Бразилия, Аргентина, Уругвай ва Парагвай ташкил медиҳанд; 2. Давлатҳои Анд. Ба ин давлатҳо Венесуэла, Боливия, Эквадор, Колумбия, Перу ва Чили дохил мешаванд.

Минтақаҳо ва давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ

Хулоса:

- *Таркиби аҳолии материк аз рӯйи нажодҳо омехта мебошад.*
- *Ба Амрикои Ҷанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузашта, қабилаҳои зиёдро таъшиқ намуданд ва тамоми материкро ишғол карданд.*
- *Аз асри XVI истилои аврупоиён ва кӯчида омадани онҳо ба Амрикои Ҷанубӣ оғоз ёфт.*
- *Дар натиҷаи омешии халқҳои аврупоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд.*
- *Дар қисмҳои наздизоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунад.*
- *Аз рӯйи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: шарқи ҳамвор ва давлатҳои Анд.*

Савол ва супориш:

1. *Халқҳои ҳозираи материк чӣ гуна пайдо шудаанд?*
2. *Оид ба ҳолати аҳолии таҳҷойии материк маълумот диҳед.*
3. *Барои чӣ дар Анд зичии аҳолии материк зиёд аст?*
4. *Аз рӯйи шароити табиӣ давлатҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунад?*

5. *Давлатҳои калони материкро номбар кунед.*
6. *Аз харитаҳои дастрас ва китоби дарсӣ истифода бурда давлатҳои материки Амрикои Ҷанубиро ба харитаи тарҳӣ гузаронед ва ранг кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳиндуҳои қадима аз Амрикои Шимолӣ ба Амрикои Ҷанубӣ тахминан чанд сол пеш гузаштаанд?

- А.** 10 ҳазор сол пеш **Б.** 15 ҳазор сол пеш
В. 20 ҳазор сол пеш **Г.** 40 ҳазор сол пеш

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапӣ қадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар қадвали зер муайян кунед:

	ва ҳиндуҳо пайдошударо
	метис меноманд
	омезишбёии аврупоиён
	Насли дар натиҷаи

3. Ҷумларо пурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред):

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Ҷанубӣ аҳволи халқҳои маҳаллиро хеле _____ кард.

§ 42. БРАЗИЛИЯ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам давлатҳои калони материки Амрикои Ҷанубиро медонед?*
- ♦ *Давлати алоҳидаро аз рӯйи қадам хусусиятҳо меомӯзанд?*
- ♦ *Бразилия дар Амрикои Ҷанубӣ аз рӯйи қадам хусусиятҳои фарқ мекунад?*

Бразилия на танҳо дар Амрикои Ҷанубӣ, балки дар ҷаҳон яке аз давлатҳои калони тропикӣ ба ҳисоб меравад. Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат (8557 ҳаз. км²) ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли (218 млн нафар) дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.

Мавқеи географӣ. Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материки Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда, 47%-и масоҳати материкро ташкил медиҳад. Бразилия тариқи хушкӣ бо 10 давлат ҳамсарҳад буда, тарафҳои мусбати мавқеи географияш инҳоянд:

- дар соҳили уқёнус ҷойгир шудааст;
- бо қисми зиёди давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ ҳамсарҳад мебошад.

Табиат. Дар ҳудуди Бразилия сарватҳои зиёди маъдан ёфт шудааст, ки аз ҷиҳати истихроҷи баъзеи онҳо дар ҷаҳон мавқеи

хосса дорад. Масалан, аз ҷиҳати истихроҷи маъдани оҳан (ҳар сол 160 млн. тонна маъдани оҳан истихроҷ мекунад) дар ҷаҳон ҷойи якумро, аз ҷиҳати истихроҷи марганец ва боксит ҷойи 5-умро ишғол мекунад. Ғайр аз ин дар қаламрави Бразилия захираҳои уран, қалъагӣ, никел ва алмос низ ёфт шудаанд.

Худуди мамлакат дар минтақаҳои иқлимии экваториалӣ, субэкваториалӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст. Бинобар зиёд будани бориш дар мамлакат ҷангалзорҳо (селва, кампос) худуди зиёдро ишғол намудаанд. Дар ҷангалзорҳои Амазония зиёда аз 25 000 намуди рустаниҳо воমেҳӯранд, ки аз он 4000 намудаш дарахтон мебошад. Ҷангалзорҳо аз олами ҳаёвотот низ бой аст. 2/3 ҳиссаи худуди Бразилияро ҷангалзорҳо ишғол намудаанд. Мамлакат аз ҷиҳати таъминот бо захираҳои оби дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Бразилия дорой имкониятҳои бузурги табиӣ мебошад.

Аҳоли. Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣ аҳоли (аз ҳисоби таваллуд зиёд шудани аҳоли) мушоҳида мешавад. Аҳолии аз 64-сола боло 6%-и аҳолии мамлакатро ташкил медиҳад. Ҳисоби миёнаи дарозумрӣ 65-73 сол буда, ба 1 зан 2,2 фарзанд рост меояд. Аҳолии Бразилия ҳар сол 1,7% меафзояд.

Зичии миёнаи аҳоли дар 1 км² 22 нафарро ташкил медиҳад. Зиёда аз 90%-и аҳоли дар қисми соҳилии ҷанубу шарқии мамлакат маскун шудаанд. Дар ноҳияҳои ғарбии қисми дохилии мамлакат (Амазония) ҳамагӣ 5% аҳоли ҷойгир шудаанд. Ба чунин нобаробар ҷойгир шудани аҳоли омилҳои таърихӣ ва иқтисодӣ сабаб шудаанд.

Омезиши анъанаҳои миллӣ ва ҳозиразамон дар иди Бразилия таҷассум ёфтаанд, ки барои тамошои онҳо сайёҳон аз тамоми ғушаю қанори дунё меоянд. Ин карнавали машҳури бразилиягӣ дар шаҳри Рио-де-Жанейро баргузор мешавад. Дар ин вақт намоишҳо дар кӯчаҳои бо чароғҳои гуногун ородашуда, нӯшидани либосҳои идонаи махсус, мусиқӣ ва рақс мегузаранд

Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқиятҳо зиндагӣ мекунанд. Аҳолии баромади европоӣ дошта (португалиҳо, испаниҳо, италиягӣҳо, олмонҳо)–55%, гурӯҳҳои омехта (метис, мулат ва самбо)–38% ва сиёпӯстон 6%-и аҳолиро ташкил медиҳад. Аҳолии маҳаллӣ бештар дар Амазония, сиёхпӯстон дар ноҳияи қисми шимолу шарқии мамлакат маскун шудаанд.

Дар Бразилия 80%-и аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.

Бразилия дорои 11 шаҳри миллионер мебошад: Сан-Паулу (9,4 млн нафар), Рио-де-Жанейро (5,5 млн нафар), Салвадор, Белу-Оризонти, Ресифи, Порту-Алгери, Бразилиа, Куритиба, Белен, Манаус, Форталеза. Қариб 90%-и аҳоли ба дини насронӣ эътиқоддоранд. Забони давлатиаш португалӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои дахгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад. Бразилия дар байни давлатҳои рӯ ба тараққӣ яке аз давлатҳои пешқадам ва фаъол мебошад. Бразилия давлати индустриаливу аграрӣ буда, дар мамлакат соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб рушд ёфтааст.

Дар нимаи дууми асри ХХ саноати мамлакат босуръат тараққӣ кард. Автомобилсозӣ, тайёрасозӣ, киштисозӣ, истеҳсоли компютер, металлургияи сиёҳ ва ранга, саноати энергетика, саноати чангал, саноати ҳарбӣ, саноати химия, саноати сабук ва хӯрокворӣ соҳаҳои асосии саноат мебошанд. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 1 млн адад автомобил истеҳсол карда мешавад. Ҳавопаймосозӣ низ рушд ёфта, аз ҷиҳати истеҳсоли он дар ҷаҳон ҷои 3-юмро ишғол мекунад.

Дар Бразилия соҳаҳои кишоварзӣ хуб рушд ёфтааст. Мамлакат аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад. Бразилия дар ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли найшакар (250 млн тонна) ва қаҳва ҷойи якум, аз ҷиҳати истеҳсоли афлесун ва равғани соя ҷои дуумро (баъди ИМА) ишғол мекунад. Бразилия аз ҷиҳати истеҳсоли нахи пахта дар ҷаҳон ҷойи 6-умро ишғол мекунад. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 800 ҳазор тонна нахи пахта истеҳсол карда мешавад. Ҳар сол ба миқдори 10 млн тонна ҳосили шолӣ чамъоварӣ карда мешавад.

Чорводорӣ Бразилия низ хуб рушд ёфтааст. Дар мамлакат 125 млн сар чорвои калони шохдор, 32 млн сар ҳук, 28 млн сар бузу гӯсфанд мавҷуд аст. Зиёда аз 80% заминҳои кишоварзии мамлакат дар дасти латифундҳо (заминдорони калон) қарор дорад.

Қисми зиёди аҳоли ва соҳаҳои хоҷагии халқи Бразилия ба уқёнус наздик ҷойгиранд. Дар минтақаи наздисоҳилӣ, ки 300-350 км паҳноӣ дорад, тамоми истеҳсолот ва зиёда аз 90% аҳолии мамлакат ҷойгиранд. Сан-Пауло, Рио-де-Жанейро ва Белу-Оризонти, ки сеюмҷаи саноатии Бразилия ба ҳисоб мераванд, дар минтақаи наздисоҳилӣ ҷойгиранд.

Шаҳри Рио-де-Жанейро

Шаҳри Сан-Паулу пой-

тахти иқтисодии Бразилия буда, ноҳияи муҳимми саноатии Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Бо сабаби зиёд будани биноҳои серошёна шаҳри Сан-Паулуро – Нью-Йорки Амрикои Лотинӣ меноманд.

Рио-де-Жанейро бандари муҳимми мамлакат ва шаҳри бонкиву сайёҳӣ ба ҳисоб меравад. Дар шаҳр майдони футболбозии калонтарини ҷаҳон «Маракана» ҷойгир шудааст.

Хулоса:

- Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.
- Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материки Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда, 47%-и масоҳати материкро ташкил медиҳад.
- Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣи аҳоли мушоҳида мешавад.
- Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқият зиндагӣ мекунанд.
- Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои даҳгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад.
- Бразилия аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад.

Савол ва супориш:

1. Хусусиятҳои мавқеи географии Бразилияро шарҳ диҳед.
2. Кадом сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?
3. Бразилия дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?
4. Дар бораи аҳолии давлати Бразилия маълумот диҳед.
5. Кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзии Бразилия хуб тараққӣ кардаанд?
6. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати Бразилия чӣ қадар аст?

А. 8,5 млн км² Б. 9,5 млн км² В. 10,5 млн км² Г. 6,5 млн км²

2. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	материки Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда,
	Бразилия қисми шарқӣ ва марказии
	материкро ташкил медиҳад
	47%-и масоҳати

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Зиёда аз 90%-и аҳолии Бразилия дар қисми соҳилии ҷанубу _____ мамлакат ҷойгир шудаанд.

§ 43. АРГЕНТИНА

Ба хотир меорем:

- ♦ *Ба харита нигаред ва гӯед, ки аз рӯйи ҳаҷм кадоме аз ин давлатҳо калонтар аст, Аргентина ё Бразилия?*
- ♦ *Кадоме аз ин давлатҳо ҷанубтар ҷойгир шудааст?*
- ♦ *Аргентина бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*

Мавқеи географӣ ва таърихи ташаккулёбии аҳолии Аргентина.

Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материкаи Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад. Ҷиҳати мусбати мавқеи географии Аргентина дар он аст, ки ба укёноси Атлантик роҳи васеи баромад дорад. Аргентина аз рӯйи масоҳат дуюмин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб рафта, масоҳаташ 2,8 млн км², аҳолиаш зиёда аз 46 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Буэнос-Айрес мебошад.

То аввалҳои асри XVI дар қаламрави давлати қабилаҳои гуногуни ҳинду паҳн шуда буданд. Баъзе қабилаҳо ба косибӣ, заминдорӣ, сохтани роҳҳо ва пулҳо машғул буданд, дигарашон ба шикори мохидорӣ ва сеюмӣ ба савдои пӯст ва матоъ машғул буданд. Баъди омадани мустамликадорони испанӣ халқи маҳаллӣ ба қуштор ва азобу шиканча гирифтгор шуд. Ҳангоми экспедицияи махсуси ҳарбӣ, дар асри XIX қариб ҳамаи ҳиндуҳои Патагония нест карда шуданд.

Аз сабаби он ки қисми зиёди ҳиндуҳо нобуд карда шуданд, шумораи митисҳо низ дар мамлакат каманд. Миллати аргентинӣ асосан аз ҳисоби муҳоҷирони аврупоие ташаккул ёфтааст, ки ҳунари худро ба ин ҷо оварданд: фаронсавиҳо ва итолиявиҳо ба парвариши ангур, украиниҳо, русҳо ва полякҳо ба зироаткорӣ, англисҳо ба гӯсфандпарварӣ машғул шуданд. Дар забони испании аргентина бисёр калимаҳо аз дигар забонҳои аврупоӣ дохил шудаанд. Аргентина дар худ маданият ва анъанаҳои бисёр халқҳоро муттаҳид кардааст. Аммо асоси миллати аргентиниро авлоди муҳоҷирони аввалини испанӣ ташкил медиҳанд.

Табиат. Аргентина табиати гуногун ва бой дорад. Қисми шимолии кишвар дорои иқлими гарми тропикӣ, қисми марказиаш иқлими субтропикӣ ва қисми ҷанубиаш дорои иқлими муътадил мебошад. Дар қисми ҷанубии Аргентина паҳнкӯҳи Патагония, дар қисми марказиаш Пампа ва дар қисми шимолиаш паҳнкӯҳи Гран-Чако ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқии мамлакат пастхамии Ла-Плата ҷойгир аст. Нуқтаи баландтарини қитъаи

Амрико – Аконкагуа, ки 6960м баландӣ дорад, дар ҳудуди Аргентина ҷойгир шудааст.

Дар Аргентина захираҳои калони гидроэнергия, нафт, гази табиӣ ва маъдани металлҳои ранга мавҷуд аст.

Иқлими ҳамворӣ доимо тағйирёбанда мебошад. Дар Пампаи субтропикӣ барф меборад. Сабаб аз ҷануб дохил шудани ҳавои хунук ва бо ҳам вохӯрдани он бо ҳавои гарми тропикӣ мебошад, ки аз шимол меояд. Боридани барфу боронҳои зиёд, хунукшавии ҳаво, ба амал омадани бодҳои ҷангу тӯфонӣ хусусияти асосии он ҳавои мамлакат мебошанд.

Дарёҳои, ки аз Анд ҷорӣ мешаванд, серобанд ва аз захираҳои гидроэнергетикӣ бой мебошанд. Дарёи Парана калонтарин дар Аргентина ба ҳисоб меравад. Сарвати бебаҳои Аргентина ин Пампаи дорои хокҳои сиёҳтоб ва даштӣ бо иқлими мусоид мебошад. Дар ин ҷо ба миқдори зиёд зироатҳои галладона ва гӯшт истеҳсол карда мешавад.

Олами рустаниҳои мамлакат низ гуногун аст. Дар Аргентина рустаниҳо аз ҷангалҳои тропикӣ дар шимол сар карда, то рустаниҳои нимбиёбонӣ дар ҷануб мерӯянд. Дар шимолӣ мамлакат, дар водии дарёҳои ҷангалҳои ҳамешасабз ва ҷакалазорҳо, дар доманаи Анд ҷангалҳои хушк мерӯянд, ки дар он дарахти кебрачо (бо забони испанӣ «табарро шикан») пурқиммат аст. Масоҳатҳои калонро даштҳои хушк намнок ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд, ки бо рустаниҳои алафӣ пӯшида шудаанд. Ин ҷо захираҳои калони хӯрок барои рушди ҷорво мавҷуд аст. Аз рӯйи саршумори ҷорвои калони шохдор (қариб 60 млн сар) ва гӯсфанд (зиёда аз 30 млн сар) Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол мекунад.

Аҳоли. Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳроҳои зиндагӣ мекунад, ки асосан, дар соҳилҳо ва минтақаҳои назди соҳил ҷойгир шудаанд. Аҳолии деҳот кам аст ва бехуда Аргентинаро давлати кишоварзии бе деҳқон наменоманд. Кишоварзон манзилҳои худ – ранҷоро аз хишт бо болопӯши сурх ва фарши хокӣ месозанд. Онҳо либоси махсуси пашмии анъанавии Ҳиндуҳо – пончо мепӯшанд. Хӯроки дӯстдоштаи аргентиниҳо гӯшти дар оташи ангишт пухташуда мебошад. Инчунин, хӯрокҳои аз ярмаҳои гуногун омодашуда низ серистеъмоланд.

Аргентина давлати дорои маданияти бой мебошад, ки дар он тамаддунҳои анъанавии испанӣ бо халқҳои дигари аврупоӣ

омезиш ёфтааст. Гаучоҳо бисёр суруду раксҳо офаридаанд, ки аз хама машхураш тангои аргентинӣ мебошад

Иқтисодиёт. Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, равғани рустанӣ ва пӯст мебарорад. Аз ғалладонагиҳо гандум, чуворимақка, зағер, офтобпараст ва чормағзи заминӣ истехсол мекунад. Дар қисми шимолу ғарбии мамлакат, дар иқлими субтропикии хушк ангур, зайтун ва найшакар парвариш мекунад. Дар

Парвариши чорво дар Пампа

иқлими субтропикии намнок, дар шимолу шарқи кишвар чой, хусусан чойи парагвайӣ парвариш мекунад. Зиёд будани хӯроки чорво (алафҳои гуногун ва зироатҳои кишоварзӣ) боиси он шудааст, ки дар кишвар соҳаи чорводорӣ ва соҳаҳои саноати ба он вобаста (истехсоли гӯшт, дору, пойафзол) инкишоф ёбанд.

Пойтахти давлат – Буэнос-Айрес яке аз шаҳрҳои зеботарини Амрикои Ҷанубӣ ба шумор меравад. Дар ин шаҳр ва атрофи он қариб нисфи аҳолии Аргентина зиндагӣ мекунад. Буэнос-Айрес маркази саноатӣ ва бандари калонтарини кишвар мебошад. Дар ин шаҳр аввалин шуда дар материк биноҳои баландошёна ва метро (роҳи зерзаминие, ки бо он поезди мусофиркаш ҳаракат мекунад) сохта шудааст. Аҳолии маҳаллаҳои алоҳидаи шаҳр урфу одат ва анъанаҳои ҳамон халқҳоро нигоҳ доштаанд, ки муҳочирон аз он ҷо омадаанд.

Хулоса:

- Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материки Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад.
- Аргентина аз рӯйи масоҳат дуюмин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб меравад.
- Аргентина дар се минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил.
- Нуқтаи баландтарини қитъаи Амрико – Аконкагуа (6960 м) дар ҳудуди Аргентина ҷойгир шудааст.
- Дарёи Парана калонтарин дарёи Аргентина мебошад.
- Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад.
- Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, равғани рустанӣ ва пӯст содир мекунад.

Савол ва супориш:

1. Хусусиятҳои мавқеи географияи Аргентинаро шарҳ диҳед.
2. Кадом сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?
3. Аргентина дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?
4. Дар бораи аҳолии Аргентина маълумот диҳед.
5. Кадом анъанаҳои маишури мардуми Аргентинаро медонед?
6. Кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзии Аргентина хуб тараққӣ кардаанд?
7. Мафҳумҳои географияи мавзуъро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти Аргентина мебошад?

- А. Бразилия Б. Буэнос-Айрес В. Лима Г. Вашингтон

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	гӯсфанд Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои
	Аз рӯйи саршумори чорвои
	аввалро ишғол мекунад
	калони шохдор ва

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати Аргентина _____ млн км²-ро ташкил медиҳад.

БОБИ 6. МАТЕРИКИ АФРИҚО

Африқо аз ҷиҳати бузургиаш дуҷумин материки курраи Замин, баъд аз материки Аврусиё буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад, ки аз он 600 ҳаз км² ба ҷазираҳо рост меояд.

Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин, махсусан, гулугоҳҳои Тунис ва Гибралтар пайваст мешавад. Қитъаҳои Африқо ва Осиё аз ҳам ба воситаи канали Суэтс, баҳри Сурх ва гулугоҳи Баб-эл-Мандеб ҷудо мешавад.

Маъноӣ мафҳуми калимаи «Африқо» то ҳоло маълум нест. Африқоро юнониҳо ва римҳои қадим аз номи халқияти либу, ки дар соҳилҳои ҷанубии баҳри Миёназамин зиндагӣ мекарданд, вобаста кардаанд.

Ҷойи паҳнтарини Африқо байни арзҳои 100 ва 160 нимкураи шимолӣ ҷойгир аст. Паҳноӣ материки Африқо қариб ба 7500 км мерасад.

Ҷазираҳои, ки дар гирду атрофи Африқо ҷойгир шудаанд зиёд нестанд. Ҷазираи калонтаринаш Мадагаскар мебошад. Ғайр аз ин дар уқёнуси Ҳинд ҷазираҳои Сокотра, Занзибар, Пемба, Мафия, Коморҳо ва Маскаренҳо паҳн шудаанд.

Дар уқёнуси Атлантик, асосан, ҷазираҳои пайдоиши материкӣ ва вулканидошта, ҷойгиранд. Инҳо ҷазираҳои Мадейра, Канор, димоғи Сабз, Фернандо-По, Принсипе, Сан-Томе, Аннобон ва ғайра мебошанд. Ба ғайр аз ин, ба Африқо як қатор ҷазираҳои хурди вулканикиро дохил мекунанд, ки дар уқёнуси Атлантик парешон шудаанд. Инҳо Еленаи Муқаддас, Вознесения ва Тристан-да-Кунья мебошанд.

Африқо дар
глобус

§ 44. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Африқоро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
- ♦ Ҷараёнҳои гарм ва хунуки уқёнусҳо ба шароити табиӣ материк чӣ таъсир мерасонанд?
- ♦ Ҷазираҳои атрофи материки Африқо кадом намуди пайдоиши доранд?

Материки Африқо аз дигар материкҳо бо хусусиятҳои гуногун фарқ мекунанд. Хатти экватор материкро қариб баробар бурида мегузарад. Қисми зиёди Африқо дар минтақаҳои экваториалӣ,

субэкваториалӣ ва тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Нуқтаҳои канории он дар шимол – димоғи Эл-Абяд, дар ҷануб – димоғи Сузани мебошад. Ҳамин тариқ аз шимол ба ҷануб Африқо зиёда аз 8 ҳаз. км тул кашидааст. Нуқтаи канории ғарбӣ – димоғи Сабз, дар шарқ – димоғи Рас-Хафун мебошанд. Обҳои укёнусхое, ки соҳилҳои Африқоро мешӯянд, ба дохили он дар ягон ҷо чуқур ворид намешавад. Аз ин сабаб сохти соҳилҳои Африқо ниҳоят одӣ (каҷу килебиҳои зиёд надорад) мебошанд.

Соҳилҳои материк дар ҳама ҷо зина-зина баланд мешаванд.

Укёнуси Атлантик дар назди соҳилҳои Африқо фақат як халиҷ – Гвинеяро ҳосил кардааст.

Қисмҳои шимолу ғарбӣ, ҷанубу ғарбӣ ва соҳилҳои нимҷазираи Сомалиро оби ҷараёни хунук мешӯяд. Ин ҷараёни хуноки Канар мебошад, ки ба соҳилҳои Африқо обҳои хунукро оварда, ҳарорати обро то $+15^{\circ}$ $+16^{\circ}$ С паст мекунад. Аз қисми ҷанубу ғарбии Африқо ҷараёни хуноки Бенгал ба соҳилҳо таъсир расонида, ҳарорати обро то $+6^{\circ}$, $+9^{\circ}$ С паст мекунад. Чунки дар ин минтақа обҳои хунук ба сатҳ мебароянд. Ҳар ду ин ҷараёнҳои хунук ба ҳосилшавии шароити иқлимии қисми ғарбии Африқо дар арзҳои тропикӣ нақши калон мебозанд.

Соҳилҳои шарқӣ ва ҷанубии материки Африқоро обҳои укёнуси Ҳинд мешӯянд. Аз қисми ҷанубии хатти экватор, назди соҳилҳои Африқо ҷараёнҳои гарм мегузарад. Дар ҷануб ва ҷанубу шарқ ҷараёни гарми Мозамбик ва дар ҷануб ҷараёни гарми димоғи Сузани ҳосил шудаанд. Онҳоро ҷараёнҳои пассатҳои ҷанубӣ (экваториалӣ) ҳосил мекунанд, ки ҳарорати сатҳи обро дар фасли зимистон, дар нимкураи ҷанубии соҳилҳои ҷанубу шарқии Африқо то $+20^{\circ}$ С ва зиёдтар гарм мекунад. Ба қисми шимолии экватор ҷараёни хуноки муссонии Сомали ворид мешавад, ки тобистон ба нимкураи шимолӣ обҳои қисман хунукро аз нимкураи ҷанубӣ оварда, зимистон баръакс аз нимкураи шимолӣ ба нимкураи ҷанубӣ обҳои гармо мебарад.

Халиҷи Адан ва Баҳри Сурх бо гулгоҳи Баб-эл-Мандеб пайваст мебошад, ки дар натиҷаи ғуруравии қабати Замин дар аҳди кайнозой ба вучуд омада Африқоро аз Осиё ҷудо кардааст, ки соҳилҳои рост буридашуда доранд. Ҷойи чуқуртарини баҳри Сурх ба 3039 м мерасад. Ба сабаби бухоршавии зиёд ва аз дарёҳо кам об гирифтани (ба баҳри Сурх ягон дарё намерезад) шӯри дар баҳри Сурх то 40‰ мерасад. Дар қисми шимолии баҳр ҳатто то 41,5‰ мебошад.

Таҳқиқоти материк. Аз асри XV сар карда португалиҳо

кад-кади сохилҳои ғарбии Африко барои ёфтани роҳи баҳрии шарқии Ҳиндустон шино мекарданд. Солҳои 1487–1488 экспедитсияи Бартоломео Диаш роҳи баҳриро ба воситаи даври ҷанубии Африко кашф кард.

Асри XVI португалиҳо дар сохилҳои ғарбии материкаи Африко бо мардуми маҳаллӣ муносибатҳои савдуро ба роҳ монданд. Аврупоиҳо ашёи ороишии ночиз – шадда, оина ва зангӯлаҳоро бо маҳсулоти тиллоӣ иваз мекарданд. Баъзан экспедитсияҳои муфлисшуда мардуми маҳаллиро дошта, дар бозорҳои аврупоӣ ҳамчун ғулом мефурӯхтанд. Аз ҳамин давра ғуломфурӯшӣ дар тамоми бозорҳои аврупоӣ оғоз шуд.

Аврупоиҳо таҳқиқи ноҳияҳои дохилии Африқоро асри XIX барои арзон истехсол кардан ва қимат фурӯхтани маҳсулот шуруъ намуданд. Миёнаҳои асри XIX таҳқиқотчи машҳури британи – Дэвид Ливингстон муддати зиёда аз 30 сол дар материк (солҳои 1840–1873) саёҳат кард. Ӯ ҳавзаи дарёҳои Занбези, Конго, сарғаҳи Нил, кӯли Нйаса ва тамоми Африқои Ҷанубиро тай карда, маълумоти зиёд чамъ овард ва ба харитаҳои топографӣ ворид кард. Ливингстон бо мардуми маҳаллӣ муносибати хуб дошт ва эҳтироми аҳолиро сазовор шуда буд.

Баъдтар тамоми ноҳияҳои дохилии Африқо аз тарафи олимони англис, амриқой, русҳо ва ғайра таҳқиқ карда шуданд.

Охири асри XIX таҳқиқотчи рус Юнкер В. В. дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ саёҳат карда, оид ба табиати ноҳияҳои гуногун, аҳоли, наботот ва ҳайвонот маълумоти зиёд чамъ овард. Ӯ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст. Дар асоси ин маълумот қорҳои топографӣ гузаронидааст.

Солҳои 1926–1927 олими барҷастаи рус Николай Иванович Вавилов барои омӯхтани набототи дастпарвар (мазрӯъ) экспедитсия ташкил кард. Дар ин муддат зиёда аз 6000 намуди рустаниҳои дастпарвар чамъ шуд. Муайян карда шуд, ки Ҳабашистон ватани навъҳои пурқимати гандум мебошад.

Ҳоло ҳам барои омӯзиши обҳои дохилӣ, олами хок, наботот, ҳайвонот ва сарватҳои зерзаминии материкаи Африқо бисёр давлатҳо якҷоя Таҳқиқот мебаранд.

Хулоса:

- *Африқо аз ҷиҳати масоҳат дуоҷун материкаи ҷураи Замин буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад.*
- *Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин ва Осиё ба воситаи канали Суэц, баҳри Сурх ва гулгоҳи Баб-эл-Мандеб ҷудо мешавад.*
- *Ҷазираи калонтарини Мадагаскар мебошад.*
- *Ҳатти экватор материкаи Африқоро қариб баробар бурида мегузарад.*

- Соҳилҳои материкро оби ду уқёнус – Атлантик ва Ҳинд мешӯянд.
- Таҳқиқоти материк асри XV аз тарафи португалиҳо оғоз ёфтааст.
- Тамоми ноҳияҳои дохилии Африқо аз тарафи олимони англис, америкой, русҳо ва гайра тадқиқ карда шуданд.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ Африқоро материки гармтарин мегӯянд?
2. Масоҳати материк чӣ қадар аст ва аз рӯйи он дар ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад?
3. Ҷазираи аз ҷама калони атрофи Африқо чӣ ном дорад?
4. Обҳои кадом уқёнусҳо соҳилҳои материкро мешӯянд?
5. Олимони Таҳқиқотчи Африқоро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ уқёнусҳо, бахрҳо халиҷҳо, нуқтаҳои канори материкро ёбед ва қайд кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҷазираи Мадагаскар дар кадом уқёнус ҷойгир шудааст?

А. Яхбастаи Шимолӣ Б. Атлантик В. Ором Г. Ҳинд

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед)

Олимони таҳқиқотчи материкро бо хизматашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Николай Вавилов	А. Аввалин маротиба бо даври ҷанубии Африқо то Ҳиндустон шино кардааст.
2. Василий Юнкер	Б. Муддати 30 сол дар Африқои Марказӣ ва Ҷанубӣ саёҳат кардааст.
3. Бартоломео Диаш	В. Зиёда аз 6000 намуди рустаниҳои дастпарварро ҷамъ кардааст.
4. Дэвид Ливингстон	Г. Дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст.

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Ҳоло барои омӯзиши табиати материки Африқо бисёр давлатҳо _____ таҳқиқот мебаранд.

§ 45. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Материкҳои қадимаро номбар кунед.
- ♦ Кадом унсурҳои релефҳосилкунандаро медонед?
- ♦ Дар Африқо кадом шаклҳои релеф бартарӣ доранд?

Соҳти геологӣ ва релеф. Материки Африқо релефи ягона дошта, дар он суфақӯҳҳо бартарӣ доранд. Дар материки Африқо

ба мисли материки Авруосиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд. Баландии миёнаи материк аз сатҳи баҳр ба 750 м мерасад. Дар релефи материк баландии аз 200 то 1000 м бартарӣ доранд. Дар материк 10%-и ҳудуд ба қаторкӯҳҳо ва 20% ба ҳамвориҳо рост меоянд. Боқимонда ҳудуди материк аз биёбонҳо, баландии ва фурӯҳамидаҳо иборат аст.

Дар материки Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон – Саҳрои Кабир ҷойгир шудааст, ки қариб пурра қисми шимолии материкро ишғол кардааст. Релефи он ҳамвор набуда, дар ҷойҳои муайян баландии ва кӯҳҳо дучор омадан мумкин аст.

Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи Африқоро ташкил кардааст, ки ба ҳайати материки қадимаи Гондвана дохил мешуд.

Таҳкурсии платформа дар қисми зиёди материк бардошташудаҳои қадимаро ташкил мекунад, ки ба сатҳ баромада, баландии ҳоро ташкил кардаанд ва онҳо дар релефи маҳал акс ёфтаанд. Баландии бо фурӯҳамидаҳо ҷой иваз мекунад, ки дар ҳудуди онҳо таҳкурсии қадима бо тақсонҳои баҳрӣ ва континенталии синну солашон гуногун пӯшонидани шудаанд.

Таҳкурсии булӯрӣ, асосан, дар канораҳои материк ва қисми ҷанубии Африқо ҷойгир шудаанд ва дар давоми аҳди мезозой ва аввали аҳди кайназой ин ҷо таҳти таъсири баландшавӣ қарор доштанд, ки фурӯрафтаҳо ва тегаҳо ҳосил шуданд.

Ҳамаи канораҳои шарқии Африқо аз ҷараёни поёнии дарёи Занбези дар ҷануб то соҳилҳои баҳри Сурх дар шимол ба минтақаи бузурги фурӯрафтаи Африқо дохил мешаванд, ки ба воситаи баҳри Сурх то баҳри Мурда ва водии Урдун (Иордания) рафта мерасад. Дарозии он қариб 6000 км аст.

Ҳосил шудани ин тарқишҳо ба фаъолшавии қисми шарқии платформаи Африқо дар вақти ба охир расидани кӯҳпайдошавии Алпи вобаста аст. Лекин геологҳои англис Ф. Дикси дар асоси як қатор маълумоти нав ба хулосае омад, ки дар ин минтақа тарқишҳо ва бардошташудаҳои қадимаи давраҳои юра ва бурдида мешаванд, ки ба тарафи уқёнуси Ҳинд паस्त шуда рафтааст. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тарқишҳо нишонаҳои давраи кембриро доро мебошанд. Агар ин нуктаро ҳамчун асос бишуморем, қисми шарқии платформаи Африқо ҳаракатҳои тектоникиро то ҳол гум накардааст.

Тасмаи бардошташудаҳои канорӣ аз дарёи Занбези ба тарафи ҷануб то кӯҳҳои Аждаҳо, ки баландии онҳо зиёда аз 3000 м мебошад, тул қашидаанд. Қуллаи баландтарини материк дар

Паҳнкӯҳи Шарқи Африқо – вулкони Килиманчаро мебошад, ки баландии он ба 5895 м мерасад.

Сарватҳои табиӣ Африқо пурра омӯхта нашудаанд. Ҳамаи он сарватҳои зеризаминие, ки пайдо шудаанд, аз захираҳои гуногуни маъданӣ бой мебошанд. Дар Африқои Ҷанубӣ ва Марказӣ конҳои оҳан ёфт шудаанд. Маъданҳои хром

Вулкони Килиманчаро (5895)

ва мис дар канораҳои ҷанубу ғарбии суфакӯҳҳои Африқои Шарқӣ ва кони мису уран дар ҳудуди Ҷумҳурии Конго мавҷуданд.

Конҳои тилло дар ноҳияҳои гуногуни материк ва, махсусан, ҷануб ҷойгиранд.

Африқо бо конҳои алмос, ки асосан дар арзи 12°-и Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудаанд, шухрат ёфтааст. То солҳои охир, то он вақте ки конҳои алмоси Сибир ёфт шуд, Африқо материки ягонаи дорои захираҳои бойи алмос ҳисоб мешуд. Алмоси дар конҳои материк мавҷудбуда фақат аз конҳои, ки дар он заррачаҳои алмосро дидан мумкин аст, иборат нест, балки дар қабати табиӣ он найчаҳои кимберлитро дучор омадан мумкин аст. Таркиби ин конҳо ҷинсҳои вулкони синну соли аҳди мезозой доранд, ки ҷинсҳои қадимтарро бурида гузаштаанд.

Солҳои охир дар Африқо, махсусан дар ҳудуди ғарбии Саҳрои Кабир, кони қалони нафт ёфт шудааст. Шимолҳои Африқо бо конҳои қалони фосфоритҳо, ки моҳияти ҷаҳонӣ доранд (қариб 1/4 захираҳои ҷаҳонӣ), шухрат ёфтааст.

Табиати материки Африқо бо гуногунии наботот ва ҳайвоноти худ дар ҷаҳон машҳур аст. Саваннаҳо ва бешаҳои экватории материк бо гуногуннамудии худ сарвати бебаҳои табиӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи материки қадимаи Гондвана мебошад.
- Баландии миёнаи Африқо аз сатҳи баҳр 750 метрро ташкил медиҳад.
- Дар материки Африқо ба мисли Аврусиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд.
- Нуқтаи аз ҳама баландтарини Африқо вулкони Килиманчаро мебошад (5895 м).
- Материки Африқо аз сарватҳои табиӣ бой аст.
- Сарватҳои табиӣ Африқо то ҳол пурра омӯхта нашудаанд.

Савол ва супориш:

1. Материки қадимаи Гондвана дар ташаққули Африқои имрӯза чӣ нақш бозидааст?
2. Қуллаи баландтарини материк кадом аст?
3. Оид ба сарватҳои табиии материк Африқо маълумот диҳед.
4. Конҳои калонтарини алмос дар кадом қисми Африқо ёфт шудаанд?
5. Дар харитаи тарҳӣ ҳамвориҳо, кӯҳҳо ва конҳои асосии сарватҳои табиии Африқоро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дуруст ё нодуруст будани ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Дар материк Африқо ба мисли материк Аврусиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд.
ҳа	не	Саҳрои Кабири Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон аст.
ҳа	не	Биёбони Саҳрои Кабир дар ҷануби материк ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Қуллаи баландтарини материк дар Пахнкӯҳи Шарқи Африқо ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Африқо бо конҳои алмос шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.
ҳа	не	Дар Африқо намудҳои наботот ва ҳайвонот хеле каманд.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Солҳои охир дар Африқо, махсусан дар худуди ғарбии Саҳрои Кабир кони калони _____ ёфт шудааст.

§ 46. ИҚЛИМИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои омӯхтани иқлими Африқо аз кадом харитаҳо истифода бурдан зарур аст?
- ♦ Дар материк Африқо чанд минтақаи иқлимӣ вучуд дорад?
- ♦ Ҳарорати баландтарин ва пасттарини солона ба чанд дараҷа мерасад?
- ♦ Сабаби асосии тамоми сол гарм будани материк дар чист?

Омилҳои иқлимҳосилкунандаи материк. Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисм баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст. Ин тарзи ҷойгиршавӣ барои ҳосилшавии шароити иқлимии ҳар ду нимкура замина мегузорад.

Қисми зиёди Африқо дар ду тарафи тропикҳо зери таъсири антисиклонҳои тропикӣ ва гардишҳои пассатии ҳар ду нимкура қарор дорад. Пассатҳои Нимкураи шимолӣ аз тарафи хушкӣ

омада, ҳавои нисбатан хушки континенталӣ меоранд, ки боришот надоранд. Пассатҳои Нимкураи ҷанубӣ аз тарафи уқёнуси Ҳинд меоянд ва ба канораҳои шарқии материк ҳавои намноки номуътадилро меоранд.

Ҳарорат дар қисми зиёди Африқо дар давоми сол баланд аст, ки ин ба баландии Офтоб нисбат ба уфуқ ва нурафкании зиёди моҳҳои тобистон ва зимистон вобаста аст. Дар қисми зиёди Африқо ҳарорати миёнаи солана аз $+20^{\circ}\text{C}$ зиёд мебошад. Қисми миёнаи Африқо бузург мебошад. Аз ин сабаб он саҳттар метафсад ва ҳарорати баланди миёнаи моҳона ба $+35^{\circ}\text{C}$ $+40^{\circ}\text{C}$ расида баъзан то $+58^{\circ}\text{C}$ баланд мешавад.

Боришот дар ҳудуди материк ниҳоят нобаробар тақсим шудааст. Боришоти пайдарпай ва зиёд дар минтақаи назди экватор тахминан байни арзҳои 5° Нимкураи шимолӣ ва 10° Нимкураи ҷанубӣ мушоҳида шуда, боришоти аз ҳама зиёд дар нишебҳои кӯхистони Камерун дида мешавад. Миқдори боришот вобаста ба мавқеи географӣ ва релефи маҳал тағйир меёбад. То арзҳои 30° ҳар ду нимкура минтақаи боришоти кам ҷойгир шудаанд. Дар канораҳои шимолӣ ва ҷанубии минтақаи субтропикӣ миқдори боришот боз зиёд мешавад.

Дар зери таъсири ҳамаи қонуниятҳои номбаршудаи материки Африқо иқлими гуногун ҳосил мешавад. Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлимии материк ин дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мебошад.

Минтақаҳои иқлимӣ. Минтақаҳои иқлимӣ дар ҳудуди Африқо ду маротиба тақрор мешаванд, ғайр аз минтақаи экваториалӣ, ки омӯзиши минтақаҳои иқлимиро аз он оғоз мекунем.

Ба иқлими *минтақаи экваториалӣ* қисми зиёди ҳавзаи дарёи Конго, тахминан байни арзҳои 50° Нимкураи шимолӣ ва ҷанубӣ ва дар соҳилҳои халиҷи Гвинея то арзҳои $70-80^{\circ}$ Нимкураи шимолӣ дохил мешавад. Дар ҳавзаи дарёи Конго бинобар гарм шудани сатҳ бардоштани анбуҳҳои ҳаво ба амал омада, дар давоми сол боришоти зиёд дида мешавад. Дар соҳилҳои халиҷи Гвинея боришотро бодҳои ҷанубу ғарбӣ меоранд, ки миқдори он дар нишебҳои кӯхистони Камерун то 9000 мм мерасад. Ҳарорати баланди муътадил ($+25^{\circ}\text{C}$, $+27^{\circ}\text{C}$), миқдори зиёди боришот намнокии барзиёдро ҳосил мекунад. Аз рӯи ин хусусиятҳои иқлимӣ қисми экваториалии Африқо барои на фақат аврупоӣҳо, инчунин барои аҳолии маҳаллӣ мушкิลӣ пеш меорад.

Боронҳои саҳт ҳар рӯз ба амал меоянд ва дар давоми сол ба ҳисоби миёна дар ин минтақа то 2000-3000 мм бориш мешавад.

Минтақаи субэкваториалӣ дар қисми шимолии Африко то арзҳои 17°-ро дар бар мегирад. Дар Нимкураи ҷанубӣ минтақаи иқлимӣ субэкваториалӣ то укёноси Атлантик намерасад. Лекин ба тарафи ҷануб то арзҳои 20° рафта мерасад. Қонуниятҳои асосии иқлими минтақаи субэкваториалӣ даврзании анбуҳҳои атмосферӣ мавсимӣ мебошанд. Дар фасли тобистон дар ҳар ду нимкура муссонҳои экваториалӣ ҳукмфармо мебошанд, ки ҳавои намнок ва боришоти зиёдро меорад. Дар фасли зимистон вилоят дар зерин пассатҳо менамояд, ки ҳавои хушкӣ тропикиро меорад.

Давомнокии мавсими намнок, миқдори боришоти солони ва намнокӣ дар ҳудуди вилоят аз экватор ба тарафи тропикҳо ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад. Аз экватор ба тарафи тропикҳо мавсими намнокӣ аз 10 моҳ то 2-3 моҳ кам мешавад. Ҳарорат дар минтақаи субэкваториалӣ қисми зиёди сол баланд мебошад. Лекин ҳарорат нисбат ба минтақаи экваториалӣ фарқи калон дорад. Ҳарорати тафсонаи баландтарин дар аввали мавсими боронгарӣ мушоҳида мешавад, ки ҳарорати миёна аз +30°C зиёдтар мешавад. Лекин ҳарорати моҳи хунуктарин аз +20°C паст намешавад.

Минтақаи тропикӣ дар ҳудуди Африко, махсусан дар Нимкураи шимолӣ масоҳати ниҳоят калонро дар бар мегирад.

Дар Нимкураи шимолӣ иқлими тафсонаи хушкӣ тропикӣ ба қисми зиёди Саҳрои Кабир хос мебошад. Фасли тобистон сатҳи Африқои Шимолӣ ниҳоят сахт метафсад ва ба он ҷо пассатҳои шимолу шарқӣ ҳаракат мекунад, ки намнокии ҳаворо 20-25 % мекунанд. Фасли зимистон дар болои Африқои Шимолӣ речаи иқлими антисиклонӣ ҳукмфармо мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар Саҳрои Кабир дар давоми сол бориш ба амал намеояд. Хушк будани ҳаво, абрнокӣ кам ва мавҷуд набудани рустаниҳо барои тағйирёбии шабонарӯзии ҳарорат замина мегузорад, ки ҳарорат метавонад аз +50°C зиёдтар шавад. Бухоршавӣ дар ин ҷо 20-25 маротиба аз бухоршавии муътадил зиёдтар аст.

Иқлими хушкӣ тропикӣ дар Нимкураи ҷанубӣ ба фурӯҳамидаи Калахари хос мебошад, лекин дар ин ҷо боришот нисбат ба Саҳрои Кабир зиёдтар аст.

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми ҷанубу ғарбии Африқо ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир камтар борон меборад. Лекин қирав ва тумани ғафс зуд-зуд ба вучуд меояд, ки ин намнокӣ рустаниҳо мегузаранд. Ҳавои намнокӣ дамгиркунондаи биёбонҳои соҳилро нисбат ба ҳавои хушкӣ тафсонаи биёбони континенталӣ одам бо мушкӣ мегузарад.

Иқлими соҳилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Адан ҳам ниҳоят хушк мебошанд. Пассатҳо, ки фасли зимистон аз тарафи шимолу

шарқ мевазанд, аз болои баҳри Сурх гузашта, қариб намноқӣ намегиранд ва фақат дар соҳилҳо боришоти кам ба амал меоранд. Муссонҳои экваториалии тобистонаро, ки намнокиро ба вилояти Судон меоранд, онро паҳнкӯҳҳои ғарбӣ ва ҷанубу ғарбӣ мегиранд ва дар ин ҷо миқдори зиёди намнокии худро медиҳанд. Аз ин сабаб соҳилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Аден яке аз нуқтаҳои тафсон ва хушқарини сатҳи Замин ба ҳисоб мераванд.

Ду *минтақаи иқлими субтропикӣ* минтақаҳои канори материкро дар шимол ва ҷануби он ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо ду анбуҳи ҳаво ҳамдигарро иваз мекунанд. Тобистон дар ин ҷо анбуҳи ҳавои тропикӣ ҳукмронӣ мекунад, бинобар ин ҳаво гарми офтобӣ ва хушк аст (ба мисли тропикҳо). Зимистон ба ин ҷо аз минтақаҳои муътадил анбуҳи ҳаво меояд, ки бо худ боришот ва ҳавои салқинро меорад. Ин шакли иқлимро – баҳримиеназаминӣ меноманд. Дар фасли тобистон субтропикҳои Африқо ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошанд.

Хулоса:

- *Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисми баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст.*
- *Африқо материкаи хушқарин ва гармқарини ҷаҳон Замин мебошад.*
- *Дар Африқо ду фасли солро фарқ мекунанд – тобистон ва зимистон, гарчанде ба мисли минтақаҳои муътадил фарқи ҳарорати онҳо назаррас нест.*
- *Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлимии материк дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мебошад. Онҳо дар шимол ва ҷануби материк тақрор мешаванд.*
- *Дар Африқо чунин минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд: экваториалӣ, субэкваториалӣ, тропикӣ ва субтропикӣ.*

Савол ва супориш:

1. *Ҳарорати баландтарини материкаи Африқо ба чанд дараҷа мерасад?*
2. *Чаро дар Саҳрои Кабир дар давоми сол қариб боришот ба амал намеояд?*
3. *Миқдори боришоти солона дар материкаи Африқо чӣ қадар аст?*
4. *Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ дар Африқо ду маротиба тақрор мешаванд?*
5. *Минтақаҳои иқлимии материкаи Африқоро номбар кунед.*
6. *Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, минтақаҳои иқлимӣ ва дигар унсурҳои иқлими Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузored.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар ин чо ноҳияи гармтарин ва хушктарини
	Замин – биёбони Саҳрои Кабир воқеъ мебошад
	на танҳо Африко, балки тамоми рӯйи
	Иқлими Африқои Шимолӣ аз ҳама хушк буда,

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар материки Африко кадом ду фасли солро фарқ мекунад?

- А. Тобистону зимистон Б. Тобистону баҳор
В. Тирамоҳу тобистон Г. Баҳору тирамоҳ

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми чанубу ғарбии Африко ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир _____ борон меборад.

§ 47. ОБҶОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Шабакани дарёи чист?
- ♦ Обтақсимкунаки дарёҳо гуфта, чи ро мегӯянд?
- ♦ Фарқи байни дарёҳои бемаҷро ва дорои маҷро дар чист?
- ♦ Кӯлҳо аз рӯйи пайдоиши чанд хел мешаванд?

Дарёҳо. Дарёҳои сатҳи материк ниҳоят нобаробар тақсим мешаванд. Маҷрои тамоми дарёҳои Африко аз боришоти атмосферӣ вобаста мебошанд. Обтақсимкунаки асосии материки Африко аз канораи нисбатан баланди шарқӣ мегузарад.

Обҳои дохилии Африко ба се ҳавза шомил мебошанд. Миқдори зиёди дарёҳо ба ҳавзаи укёнуси Атлантик ва баҳри Миёназамин дохил мешаванд. Қисми ками он ба ҳавзаи укёнуси Ҳинд шомил мебошанд. Инчунин, қариб 9 млн км² ба ҳавзаи дохилий мансуб ҳастанд.

Саҳрои Кабир дар нимкураи шимолӣ ва қисми зиёди биёбони Калахари дар нимкураи чанубӣ тамоман беоб буда, дарёҳои хушкшаванда фақат дар вақти боришоти тасодуфӣ сероб мешаванд.

Дарёи дарозтарини Африко *дарёи Нил* мебошад. Дарозии он ба 6671 км баробар аст. Сарчашмаи Нил дарёи Когер ба ҳисоб меравад, ки аз баландии 2000 м ҷорӣ шуда, ба кӯли Виктория мерезад. Аз кӯли Виктория дарёи Нил ҷорӣ шуда, ба воситаи кӯли Кога ба кӯли Алберд мерезад, ки поёнтар номи Алберт-Нилро мегирад. Дар тамоми ин масофа дарёи Нил хосияти кӯҳиро дорост

ва якчанд шаршараро ташкил кардааст. Шаршараи калонтарин Мёрчисон ном дошта, 40 м баландӣ дорад.

Нили Кабуд нисбат ба Нили Сафед кӯтоҳтар мебошад. Нили Кабуд аз паҳнкӯҳҳои Абиссин сарчашма гирифта ба кӯли Тон мерезад. Аз ҳамин паҳнкӯҳҳо Нил шоҳоби сероби охирони худ дарёи Атбарро мегирад.

Паҳноии Нил аз шаҳри Асуан поёнтар 20-50 километрро ташкил медиҳад. Водии Нил дар

Дарёи Нил

назди резишгоҳ ба охир мерасад. Нил дар резишгоҳ делтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он 24 000 км²-ро ташкил медиҳад.

Манбаи дарёи Нил ягона дарёи шимолии Африқо мебошад, ки обҳои худро то баҳри Миёназамин оварда мерасонад. Ягона чашмаи ҳаёт дар биёбони беоб мебошад. Дарёи Нил аз ҳисоби боришоте, ки дар сарғаҳ меборад, об мегирад. Нили Сафед аз боронҳои минтақаи экваторӣ, ки тамоми сол меборанд, гизо мегирад.

Дарёи дуҷуми Африқо *дарёи Конго* мебошад. Аз рӯи масоҳати ҳавза ва серобӣ дарёи Конго дар Африқо ҷойи аввалро гирифта, дар ҷаҳон баъд аз дарёи Амазонка ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Дарозии дарёи Конго 4 320 км буда, масоҳати ҳавза ба 3 млн 700 ҳазор км² мерасад. Харчи миёнаи солона 46 000 м³/с-ро ташкил мекунад, ки нисбат ба дарёи Нил 15 маротиба зиёдтар аст. Дарёи Конго аз ҳар ду нимкура ҷорӣ шуда, ду маротиба хатти экваторро убуру мекунад.

□ Дарёи Конго кӯҳҳоро бурида, остона ва шаршараҳои зиёд ҳосил кардааст. Дарё дар назди экватор ҳафт шаршара дорад, ки бо номи тадқиқотчи он «шаршараҳои Стенли» номгузорӣ шудаанд. □

Дар укёноси Атлантик ҳаракати оби дарёи Конгоро то 150 км аз соҳил дуртар фарқ кардан мумкин аст. Конго миқдори зиёди обро ба укёнус дода, таркиби оби соҳилҳои укёнусро то андозае ширин мегардонад.

Дарёи Нигер аз рӯи дарозӣ ва масоҳати ҳавза хурдтар аст. Дарозии он 4 160 км, масоҳати ҳавза 2 млн км² мебошад. Дарёи Нигер аз баландии 900 метрай кӯҳистони Гвинеяи Шимолӣ сарчашма мегирад.

Хусусияти серобшавии дарёи Нигер ба он вобаста аст, ки минтақа дар ноҳияҳои сербориш ҷойгир шудааст. Дар маҷрои болоӣ ва миёна ба амал омадани обҳезӣ мумкин аст. Обҳезии

қисми болоии дарё аз боронҳои тобигона вобаста аст, ки аз моҳи июн то моҳи сентябрро дар бар мегирад.

Шаршараи Виктория дар дарёи Замбези

Замбези дарёи калонтарини Нимкураи ҷанубии материки Африко ба шумор рафта, обашро ба уқёноси Ҳинд мерезад. Дарозии дарёи Замбези 2 660 км, масоҳати ҳавза ба 1 млн 330 ҳаз. км² баробар аст.

Шаршараи калонтарини дарёи Замбези ва яке аз бузургтарин дар ҷаҳон – Виктория мебошад, ки баландиаш зиёда аз 120 м буда, паҳноии он ба 1800 м мерасад. Дар наздикии

ин шаршара обанбор ва НБО сохта шудааст.

Кӯлҳо. Кӯлҳои материки Африко, асосан, дар қисми шарқии он ҷойгир шудаанд. Яке аз кӯлҳои калони материк кӯли *Танганика* мебошад. Масоҳати кӯли Танганика 33 000 км² буда, чуқуриаш ба 1435 м мерасад. Ин кӯл аз ҷиҳати чуқурӣ баъди кӯли Байкал дар ҷаҳон ҷойи дуумро мегирад.

Каме ҷанубу шарқтар аз Танганика кӯли Нияса ҷой гирифтааст, ки масоҳаташ 31000 км² буда, чуқуриаш ба 700 м мерасад.

Кӯли калонтарини материки Африко Виктория мебошад, ки дар пастхамии ҳамвор ҷойгир аст. Масоҳати он 68 000 км², чуқурии миёна 40 м ва ҷойи чуқуртаринаш ба 80 м мерасад.

Дар минтақаҳои хушки нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ кӯлҳои бемаҷро пайдо шудаанд. Калонтарини онҳо кӯли Чад мебошад. Чуқуриаш аз 4 м зиёд нест. Вобаста ба мавсими сол масоҳати он то 22 000 км² расида, мавсими хушкӣ то 2 маротиба кам мешавад.

Дар ноҳияҳои биёбон ва нимбиёбони Африко кӯлҳои шӯри хушкнашаванда мавҷуданд. Чунин кӯлҳо дар Сахрои Кабир ва кӯҳҳои Атлас зиёданд. Онҳо фақат ҳангоми боришот бо об пур мешаванд. Қисми зиёди сол онҳо хушканд.

Хулоса:

- Материки Африко аз ҷиҳати захираи обӣ танқисӣ мекашад.
- Обҳои дохилии Африко ба се ҳавза шомил мебошад: ҳавзаи уқёноси Атлантик, ҳавзаи уқёноси Ҳинд ва ҳавзаи дохилӣ.
- Дарёи дарозтарини Африко дарёи Нил мебошад, ки дарозии он 6671 км аст.
- Конго, Нигер ва Замбези дарёҳои калонтарини материк мебошанд.

- Дар ноҳияҳои қўҳӣ дарёҳо остона ва шаршараҳоро ташиқил мекунад.
- Қўлҳои материк захираи калони оби ширин доранд.

Савол ва супориш:

1. Обтақсимкунаки асосӣ дар материки Африқо аз кучо мегузарад?
2. Дарёҳои асосии материкро номбар кунед.
3. Обҳои дохилии Африқо ба кадом ҳавзаҳо дохиланд?
4. Қўлҳои материки Африқоро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
5. Дарёҳо ва қўлҳои калонтарини материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед.

Мувофиқатии дарёҳоро бо резишгоҳашон муайян кунед:

1. Нил		А. Укёнуси Ҳинд
2. Конго		Б. Баҳри Миёназамин
3. Замбези		В. Укёнуси Атлантик

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дарёи Нил дар резишгоҳи дельтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он _____ км²-ро ташқил медиҳад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз қўлҳои номбаршудаи Африқо маҷрои доимӣ надорад?

А. Танганика Б. Викториа В. Чад Г. Нияса

§ 48. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом зонаҳои табиии материки Амрикои Ҷанубиро медонед?
- ♦ Ба фикри шумо, дар байни зонаҳои табиии материки Африқо ва Амрикои Ҷанубӣ чӣ шабоҳат вуҷуд дорад?
- ♦ Кадом зонаҳои табиӣ, ҳайвонот ва набототи Африқоро медонед, номбар кунед

1. Зонаҳои табиӣ. Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба ҳатти экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – **бешаҳои намноки экваторӣ** ҷойгир шудаанд, ки ҳавзаи дарёи Конго ва соҳилҳои халиҷи Гвинеяро ишғол кардааст. Иқлим дар ин минтақа даҳҳо миллион сол тағйир наёфтааст, бинобар ин бешаҳои экваториалӣ ба қадимӣ будани худ ва гуногунии набототи ҳайвонот фарқ мекунад.

Дар бешаҳои экваторӣ аз сабаби муборизаи доимӣ барои

Бешаҳои намноки экваторӣ

равшани якчанд қабат рустаниҳо месабзанд (то 5 қабат). Қабати аз ҳама болоро дарахтоне ташкил медиҳанд, ки то 70м баландӣ доранд ва чӯби хушсифат медиҳанд: дарахти сурх, палмаи равғанӣ, фикусо, дарахти пахтагӣ (сейба). Дар қабатҳои поёни – дарахти қаҳва ва банан мерӯянд. Дар ин бешаҳо

рустани аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана месабзад, ки дарозии он то 300 м мешавад. Инчунин, орхидеяҳо, моғҳо ва сарахшаклҳо бисёр вохӯрдан мумкин аст.

Африко ватани бисёр рустаниҳои маданӣ, ба мисли палмаи равғандор, дарахти қаҳва, кунчит, тарбуз, ирис, лилия ва ғайра мебошад.

Эпифит – рустание, ки дар танаи рустании дигар месабзад ва онро ҳамчун таъя истифода мебарад.

Дар соҳилҳои қангалзори анбаҳ (мангровые леса) мерӯянд, ки таркибашон аз наботот он қадар бой нест.

Анбаҳ – қангалзори ҳамешасабзи иборат аз дарахтон ва буттаҳо мебошад, ки ҳангоми ба амал омадани ҳодисаи мадд (баланд шудани сатҳи об) зери об мемонанд.

Бешаҳои намноки экваторӣ дар ҳокҳои зарду сурхчатоби ферралитӣ месабзанд, ки таркибаш аз моддаҳои органикӣ бой нест. Дар байни ҳайвоноти ин бешаҳо намудҳои эндемикӣ зиёданд.

Эндемик – намуди ҳайвон ё рустаниро мегӯянд, ки танҳо дар ҳудуди муайян вохӯранд.

Дар қисми паттазори ин бешаҳо баҳмут, гавазни хурди обӣ, зарофаи пакана (окап), дар обанборҳо тимсоҳ зиндагӣ мекунанд. Аз даррандаҳо паланг ва шағол дучор мешаванд. Намудҳои гуногуни маймун: маймуни антар, павиан; аз маймунҳои одамшакл шимпанзе ва горилларо вохӯрдан мумкин аст. Аз

парандаҳо тӯтиҳои гуногун: мурғи шохдор, товуси африқоӣ ва ғайра умр ба сар мебаранд.

Дар байни бешаҳои намноки экваторӣ ва саваннаҳо – ҷангалҳои гузарандаи намноки субэкваторӣ мавҷуданд. Дар зери таъсири пайдо шудани давраи кӯтоҳи бебориш, баробари намудҳои дарахтони ҳамешасабз дар ин ҷо дарахтоне мерӯянд, ки баргашон мерезад.

Дар Африқо **саваннаҳо** масоҳати калонро ишғол кардаанд. Ба ҳиссаи онҳо 40%-и ҳудуди материк рост меояд.

Саванна – ҳамворӣ дар минтақаҳои иқлимии субэкваториалӣ ва тропикӣ буда, бо рустаниҳои алафӣ пӯшида шудааст ва баъзан дарахтону буттаҳо низ дорад.

Саваннаҳо атрофи фуруҳамидаи Конго, паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ ва минтақаҳои ҷанубии Саҳрои Кабирро дар бар мегирад. Саваннаҳо дар шароити типии иқлими муссонии субэкваторӣ ташаккул ёфтаанд. Дар ин ҷо аз наботот – акатсияи чатрӣ, палмаи дум, баобаб ва алафҳои гуногун мерӯянд, ки қадашон то 2 м мешавад. Хоки саваннаҳо сурхчатоб ва сурхчатоби хокистарӣ аст.

Саваннаҳои Африқо аз захираҳои хӯроқӣ бой аст. Саваннаҳо аз рӯйи гуногунӣ ва саршумори ҳайвонҳои сумдор (зиёда аз 40 намуд) дар ҷаҳон ҳамто надорад. Хусусан, ғизолҳои гуногун – гну, канна, куду, бубал хеле зиёданд. Зарофа, фили африқоӣ, хуки ёбӣ, говмеш ва гӯрхар ҳайвонҳои эндемикӣ мебошанд.

Ба намудҳое, ки нест шуда истодаанд ва шумораашон кам мондааст, каркаданҳои сафед ва сиёҳ дохил мешаванд. Ҳайвонҳои алафхӯрро даррандаҳо шикор мекунад. Ба ҳайвонҳои даррандаи саваннаҳои Африқо – шер, юз, паланг, шағол ва қафторҳо дохил мешаванд.

Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд. Ин зонаро, асосан, биёбонҳои Саҳрои Кабир, Намиб ва қисми ғарбии Калахари ташкил медиҳанд. Зона дар шароити иқлими биёбонӣ ташаккул ёфта, бо кам будани наботот фарқ мекунад. Дар минтақаи тропикии шимолӣ ин зона бо гиёҳҳои хӯшадор ва буттаҳои хордор фарқ мекунад. Ҷойҳои санглоҳи ин зона қариб нишонаҳои ҳаёт надоранд. Рустаниҳоро дар оазисҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

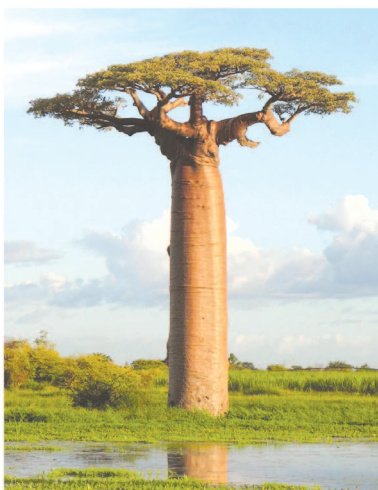
Оазис – қитъаи замини биёбон, ки аз рустани бой аст ва дар наздикии обанборҳо, дарёҳо ва чашмаҳо ҷойгир шудааст.

Оазисҳо ба мисли тасма қад-қади маҷроҳои дарёҳои хушкшуда тул мекашанд. Аҳоли дар ин ҷойҳо ангур, анор ва ғалладона мерӯянд. Рустани асосии оазисҳо – нахли хурмо мебошад. Оазиси калонтарини Саҳрои Кабир водии дарёи Нил мебошад.

Дар биёбонҳои намноки минтақаи тропиқи ҷанубӣ рустаниҳои мерӯянд, ки дар бадани худ обро захира мекунанд.

Олами ҳайвоноти биёбон ва нимбиёбон камбағал аст. Ҳайвонҳо ба шароити душвори гарм ва хушк мутобиқ шудаанд. Онҳо барои ба даст овардани об ва хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд.

Дар кӯҳҳои Аждаҳо ва соҳилҳои шарқии ҷазираи Мадагаскар **чангалҳои намноки тропиқи** месабзанд. Ин чангалҳоро одамон бисёр буридаанд. Дар ин бешаҳо дарахти баобаб ва намуди эндемикӣ – «дарахти сайёҳон» мерӯянд. Ҷазираи Мадагаскар ватани лемуриҳо мебошад.

Дарахти баобаб

Эрозияи хок вайрон кардааст, ки дар натиҷаи он ҳосилнокии хок кам шудааст.

Оазиси Фарафра дар биёбони Ливия

Нишебҳои шимолии кӯҳҳои Атлас ва ғарбии кӯҳҳои Кап дар шароити иқлими баҳри-миёназаминӣ ва хокҳои қаҳваранг бо **чангалҳои дуруштбарг** ва **буттаҳо** пӯшида шудаанд. Дар чангалҳои кӯҳҳои Атлас аз булуту мулоим (барои маҳкам кардани даҳони зарфи шишагӣ истифода мешавад), булуту саҳт, санавбари алепӣ, дарахти ҷалғӯзаи атласӣ.

2. Ҳифзи табиат. Ба ҳолати табиати Африқо иқлими хушкӣ табиӣ, дараҷаи пасти тараққиёти кишварҳо ва афзоиши баланди аҳоли таъсири манфӣ мерасонад. Масофаҳои калонро дар материк

Чаронидани чорвои хонагӣ дар заминҳои хушки намиашон кам ба нестшавии қабати хоку наботот овардааст. Аз тарафи аҳолии маҳаллӣ буридан ва ба сифати сӯзишворӣ истифода бурдани дарахтону буттаҳо вазъиятро боз ҳам бадтар кардааст. Ин боиси паҳн шудани биёбонҳо дар минтақаҳои саванна гаштааст. Ҳар сол то 10 км зонаи саваннаҳо ба биёбон табдил мешавад.

Биёбоншавӣ – васеъ шудани масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири тағйирёбии иқлим ё фаъолияти хоҷагидорӣ инсон.

Баъзе намуди ҳайвонот, ба мисли гӯрхари квагга, шери капӣ аз тарафи инсон пурра нест карда шуда, каркадани сиёҳ ва оқап зери хавфи нестшавӣ қарор доранд.

Дар Африқо бо мақсади ҳифзи табиати зинда ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. Ин гуна ҳудудҳо 9%-и қаламрави материкро ташкил медиҳанд. Қисми зиёди чунин ҳудудҳо дар Шарқ ва Ҷануби Африқо ҷойгир шудаанд. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд, ки дар онҳо ҳайвонҳои алафхӯр, даррандаҳо ва маймунҳо ҳифз карда мешаванд.

Хулоса:

- *Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба хатти экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд.*
- *Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – бешаҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст.*
- *Дар бешаҳои экваторӣ рустани аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана ротанг месабад, ки дарозии он то 300 м мешавад.*
- *40%-и масоҳати Африқоро саваннаҳо ишғол кардаанд, ки макони зисти ҳайвонҳои гуногун мебошанд.*
- *Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд.*
- *Дар кӯҳҳои Аждаҳо ва соҳилҳои шарқии ҷазираи Мадагаскар ҷангалҳои намноки тропикӣ месабаданд.*
- *Бо мақсади ҳифзи табиати зинда дар материк ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд.*

Савол ва супориш:

1. Қойгиришавии зонаҳои табиии Африқо ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?
2. Кадом зонаҳои табиӣ дар қаламрави Африқо қойгир шудааст?
3. Оид ба олами зиндаи зонаи саваннаҳо нақл кунед.
4. Оазис чист ва он дар кучо пайдо мешавад?
5. Табиати материки Африқо дар кадом ҳолат қарор дорад?
6. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шоҳи ҳайвонҳо – шер дар кадом зонаи табиии Африқо зиндагӣ мекунад?

- А. Бешаҳои экваторӣ Б. Саваннаҳо
В. Ҷангалҳои тропикӣ Г. Биёбон ва нимбиёбонҳо

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Рустани асосии оазисҳо – нахли _____ мебошад.

3. Дар хончаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири
	Биёбоншавӣ ин васеъ шудани
	хоҷагидории инсон мебошад
	тағйирёбии иқлим ё фаъолияти

§ 49. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Дар ҳудуди Африқо кадом наҷод бартарӣ дорад?
- ♦ Аҳолии Африқо кадом хусусиятҳо доранд?
- ♦ Барои чӣ дар ҷаҳон баъзе минтақаҳо сераҳоли ва баъзе қойҳо камаҳоли мешаванд?

Аз рӯйи маълумоти солҳои охир, дар ҳудуди материки Африқо қариб 1,5 млрд нафар зиндагӣ мекунад, ки ба наҷодҳои аврупоӣ, зангӣ ва муғул дохил мешаванд. Дар ҳудуди материк аҳоли нобаробар паҳн шудааст. Вилоятҳои калони Африқо тамоман бе одам ё қисман аҳоли доранд. Масалан, дар Саҳрои Кабир, биёбони Калахари ва биёбони Намиб зичии аҳоли камтар аз 1 нафар дар 1 км² мебошад. Ҷангалҳои тропикии хавзаи дарёи Конго, кӯҳҳои шарқии Африқо, саваннаҳои шимолӣ ва ҷанубии Африқо ҳам камаҳоли мебошанд.

Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил, махсусан сараҳои мебошад. Ин минтақа яке аз ноҳияҳои зичтарини на фақат материки Африко, инчунин тамоми сайёраи Замин ба шумор меравад. Зичии аҳоли дар ин ҷо аз 300 то 700 нафарро дар 1 км² ташкил медиҳад.

Африко ба мисли Аврусиё ватани аввалин аҷдоди инсоният аст. Дар ҳудуди Африко вобаста ба шароити табиӣ-географӣ яқинд наҷоди одамон ба вучуд омадаанд.

Шимолӣ Африко (Саҳрои Кабир) бо Аврупои Ҷанубӣ ва Осиёи Ғарбӣ ба шоҳаи ҷанубӣ наҷоди аврупоӣ дохил мешавад. Қисми зиёди аҳолии Африко ба шоҳаи негроидӣ (африқоӣ ё зангӣ)-и наҷоди экваторӣ дохил мешаванд. Дар ҳудуди ин шоҳа наҷодҳои хурд, ба монанди негроидҳо (ё негрӣ), негрӣлӣ (пигмейҳо), кансан (ё бушменҳо) ҷудо мешаванд. Дар ноҳияҳои қадима аз омехташавии аврупоидҳо ва негроидҳо наҷоди миёна ё гузаранда – эфиопӣ ба вучуд омадааст.

Аҳолии давлатҳои мамлакатҳои Африқои шимолӣ (бо Саҳрои Кабир) бо забони арабӣ гап мезананд. Аҳолии давлатҳои Ливия, Тунис, Алҷазоир, қисми зиёди Сомалӣ, Мавритания ва Судон низ ба забони арабӣ сухан мегӯянд.

Халқиятҳои материки Африко

Гуруҳи махсус ва ниҳоят хосро аҳолии Ҳабашистон ва Ҷумҳурии Сомалӣ ташкил медиҳанд. Аз рӯи хусусиятҳои антропологӣ дар онҳо нишонаҳои гузарандаи негроидӣ ва аврупоидӣ мавҷуд аст, ки онҳоро ба гуруҳи махсус, *наҷоди эфиопӣ* дохил мекунанд. Пусти сурхчаи сиёҳтоб, мӯи нисбатан

чингила ва лабҳои ғафс ба нажоди негроидӣ ва бинии борику дароз, устухони дарозрӯяи косахонаи сар ва дарозчоғӣ ба нажоди аврупоӣ хос аст.

Аҳолии Африқо, ки нишонаҳои табиӣ-негроидӣ доранд, дар бисёр ҳолат зери мафҳуми «негр» истифода мешаванд. Ин ном аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънои «сиёҳ»-ро дорад ва онро аврупоиҳо ба мардуми таҳҷой дода буданд. Дар ҳудуди ҳуди Африқо ин калима истифода намешавад.

Гурӯҳи махсусро дар ҳайати аҳолии материки Африқо пигмейҳо ташкил мекунанд, ки дар баъзе ноҳияҳои чангалҳои намноки тропикии ҳавзаи дарёи Конго зиндагӣ мекунанд.

Пигмейҳо то ҳол дар дараҷаи ниҳоят пасти маданияти маънавӣ қарор доранд. Бо камон ва найза шикор карда рустаниёт ва ҳайвоноти майдари чамбоварӣ менамоянд. Шакли зиндагии нимкӯчманчигиро доранд.

Гурӯҳи махсуси антропологиро аҳолие ташкил мекунанд, ки замониҳои гузашта дар қисми ҷанубии Африқо зиндагӣ мекарданд. Ҳоло онҳо қариб тамоман нест карда шудаанд. Инҳо *бушменҳо* ва *готтентотҳо* мебошанд. Онҳо баъзе нишонаҳои умумӣ ва негроидӣ (мӯйи чингила, бинии паҳн) доранд. Лекин хусусиятҳои дигари сохти физиологии онҳоро ба нажоди монголоидӣ (пӯсти сафеди зардча, рӯйи паҳн, абрувони шакли монголоидӣ) наздик мекунанд. Ҳамаи ин нишонаҳо на дар натиҷаи омехташавӣ бо муғолоидҳо, балки дар натиҷаи таъсири шароити табиӣи Африқои Ҷанубӣ, ки ба шароити табиӣи Осиёи Марказӣ монанд мебошанд, ба вуҷуд омадаанд.

Бушменҳо то омадани аврупоиҳо дар қисми зиёди Африқои Ҷанубӣ паҳн шуда буданд. Боқимондаи ин қабила ҳоло фақат дар биёбонҳои Калахари ва Намиб, аммо боқимондаҳои қабилаи готтентотҳо фақат дар ҷанубу ғарбии материк боқӣ мондаанд.

Аҳолии ҷазираи Мадагаскар – малагашҳо аз аҳолии материк фарқ мекунанд. Онҳо бештар ба нажоди монголоидӣ монандӣ доранд. Лекин шакли негроид доранд, ки аз аҳолии қадимаи ҷазира ба онҳо гузаштааст.

Дар Африқо, инчунин аврупоиҳо зиндагӣ мекунанд, ки баромади аврупоӣ дошта, солҳои наздик Африқоро ватани худ интиҳоб кардаанд. Қисми зиёди аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубиро наслҳои ояндаи мустанликадорони голландӣ ташкил мекунанд, ки бо аҳолии маҳаллӣ омехта шуда, ба забонҳои

африқоӣ гап мезананд. Инчунин, фоизи хурди аҳолиро англисҳо ташкил мекунанд.

Хона дар Мали

Хонаи пигмейҳо

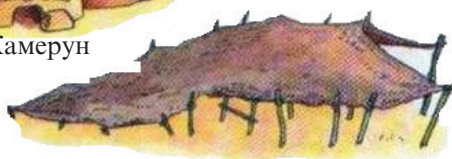
Хонаи мадагаскариҳо

Хона дар Камерун

Хонаи аҳолии Замбия

Хона (каппа)-и бодиянишинон

Манзили халқҳои Африқо

Давлатҳо ва минтақаҳо. Материки Африқоро аз рӯи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии давлатҳо ба якчанд минтақаҳо ҷудо мекунанд: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ.

Африқои Шимолӣ. Африқои Шимолӣ қисми зиёди биёбони Саҳрои Кабирро ишғол мекунад. Шояд аз ҳамин сабаб аст, ки бисёри давлатҳои Африқои Шимолӣ масоҳати калон доранд. Ҳамагӣ қаламрави чанд давлат аз 1 млн км² камтар аст. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Алҷазоир мебошад, ки масоҳаташ ба 2 млн км² баробар аст.

Дар Африқои Шимолӣ қариб ҳамаи давлатҳо низоми ҷумҳуриявӣ доранд. Фақат давлати Марокаш шохигарӣ аст.

Африқои Ғарбӣ. Дар минтақаи Африқои Ғарбӣ 14 давлат ҷойгир шудааст. Низоми ҳамаи онҳо ҷумҳуриявӣ мебошад. Дар муқоиса бо давлатҳои Африқои Шимолӣ давлатҳои ин минтақа он қадар калон нестанд. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Нигер мебошад.

Африқои Марказӣ. Ин минтақаро бисёр вақт Африқои Экваторӣ меноманд. Дар минтақаи Африқои Марказӣ ҳамагӣ якчанд давлат ҷойгир шудааст. Дар байни онҳо давлати аз ҳама калон ҷумҳурии Конго мебошад. Ин давлат аз рӯи масоҳат

сеюмин давлати Африко ва калонтарин дар чануби Сахрои Кабир ба ҳисоб меравад.

Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ. Африқои Шарқӣ давлатҳоеро дар бар мегирад, ки дар соҳилҳои кӯлҳои калони Африқо – Виктория, Танганика ва Ньяса ҷойгир шудаанд.

Дар Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ қариб 20 давлати мустақил ҷойгир шудаанд. Ҳамаи онҳо сохти ҷумҳуриявӣ доранд, ғайр аз Лесото ва Свазиленд, ки дар онҳо давлатро шоҳ идора мекунад.

Хулоса

- Дар материки Африқо қариб 1,5 млрд одам зиндагӣ мекунад.
- Дар Африқо намояндагони қариб ҳамаи наҷодҳо ро дучор омадан мумкин аст.
- Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил, махсусан, сераҳоли мебошад.
- Африқо ба мисли Авруосиё ватани аввалаи аҷдоди инсоният аст.
- Қариб ҳамаи халқҳои таҳҷоии материки Африқо дар дараҷаи насти иҷтимоӣ қарор доранд.
- Материки Африқоро аз рӯйи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии кишварҳо ба якҷанд минтақа ҷудо мекунад: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии Африқо чӣ қадар аст?
2. Ҷойҳои сераҳолитарин ва камаҳолии материкро номбар кунед.
3. Дар материки Африқо намояндаи кадом наҷодҳо зиндагӣ мекунад?
4. Барои чӣ Африқоро ватани аҷдоди қадимаи инсоният мегӯянд?
5. Сабаби дар сатҳи насти иҷтимоӣ қарор доштани аксари халқҳои Африқоро шарҳ диҳед.
6. Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Африқоро ба минтақаҳо ҷудо карда, ранг кунед. Номи халқҳои калони Африқоро нависед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Аҳолии кадоме аз минтақаҳои Африқо ба наҷоди аврупоӣ дохил мешаванд?

А. Африқои Шимолӣ	Б. Африқои Марказӣ
В. Африқои Шарқӣ	Г. Африқои Ҷанубӣ

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Қабилаи бушменҳо то ҳол ҳуҷровории худро аз ҳисоби _____ таъмин мекунад.

3. Мувофиқа кунед.

Давлатҳоро бо минтакаи ҷойгиршавиашон дар материки Африко мувофиқ гузоред:

1. Миср	А. Африқои Марказӣ
2. Либерия	Б. Африқои Ҷанубӣ
3. Конго	В. Африқои Ғарбӣ
4. Ботсвана	Г. Африқои Шимолӣ

§ 50. ҶУМҲУРИИ АФРИҚОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Ҳангоми омӯзиши давлатҳои алоҳида ба кадом масъалаҳо диққат додан лозим аст?*
- ♦ *Кадам давлатҳои пеш омӯхтаатонро медонед?*

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ (ҶАҶ) яке аз давлатҳои калони материки Африқо мебошад, ки дар тамошавии қисми ҷанубии материк ҷойгир шудааст. Ин давлат ягона мамлакати африқоест, ки ба қатори давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон дохил мешавад. Аз шимол бо Мозамбик, Зимбабве, Ботсвана ва Намибия ҳамсарҳад мебошад. Аз ҷануб, ғарб ва шарқ ҶАҶ бо уқёнусҳои Атлантик ва Ҳинд ихота шудааст. Масоҳаташ 1,2 млн км² буда, пойтахташ шаҳри Претория аст.

Аҳоли бо забони африқоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳоли дини насрониро мепарастанд.

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлате аст, ки шароити гуногуни табиӣ ва сарватҳои табиӣ бой дорад. Қисми зиёди давлатро паҳнкӯҳи ҳамвор ишғол кардааст, ки ба самти ҷанубу шарқ оҳиста-оҳиста баланд шуда, кӯҳҳои Аждаҳо ва Капро ҳосил мекунанд. Фурӯҳамидаи Калахари ҷойи пасттарини давлат ба ҳисоб рафта, аз сатҳи баҳр 500 м баланд аст. Қисми зиёди қаламрави ҶАҶ дар баландҳои аз 1000 м зиёд ҷойгир шудааст.

Зери замини Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ аз сарватҳои гуногуни табиӣ бой аст. Дар ин ҷо конҳои калони тилло, уран ва хром ҷойгир шудаанд. Дар ҷинсҳои магматикӣ конҳои маъдани оҳан, марганетс, қалъагӣ ва платина ёфт шудаанд. Бойигарии асосии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ – алмос мебошад. Захираҳои ангиштсанг низ хеле зиёданд.

Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ дар минтақаҳои иқлимии субтропикӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст.

Дарёи калонтарини давлат – дарёи Норинчи ном дорад, ки

обҳои худро аз кӯҳҳои Аждаҳо гирифта, ба укёноси Атлантик мерезад. Дар чараёнҳои болоӣ ин дарё сероб аст ва пастиву баландихоро тай мекунад. Дар минтақаҳои хушки поёноб сатҳи об паст ва ором мешавад.

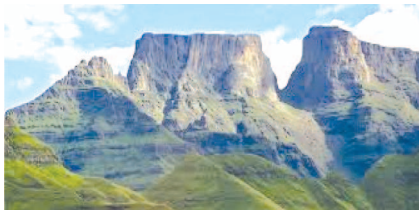
Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати саваннаҳо аст. Дар ҷойҳои, ки боришот зиёд аст, дарахтони баобаб, нахл мерӯянд. Дар шимолу ғарб ба дарахтони боғӣ иваз мешаванд. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ аз олами ҳайвонот низ бой мебошад. Дар бисёр минтақаҳо шикори ҳайвонот ва моҳидорӣ шугли асосии аҳоли ба ҳисоб меравад.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ба ҳифзи табиат диққати ҷиддӣ дода мешавад. Киштзорҳо (плантатсияҳо)-и калони дарахтон ташкил карда шудаанд. Дар боғи миллии Калахари-Гемсбок ва боғи миллии Крюгер қариб тамоми намуди ҳайвоноте, ки дар материк зиндагӣ мекунанд, ҷамъ оварда шудаанд.

Аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо таркиби мураккаби худ фарқ мекунад. Дар мамлакат қариб 60 млн одам зиндагӣ мекунад, ки ба се наҷоди асосӣ мансубанд. Қисми калони аҳолиро халқияти Банту ташкил медиҳад, ки бо якҷанд забон сухан меронанд. Ҷойи дуҷумро аз рӯи шумора (5 млн нафар) Африқонерҳо – авлоди муҳочирони ҳоландӣ ва англоафриқоӣҳо ишғол мекунанд. Ба ҳиссаи аҳолии сиёҳпӯст қариб 3 млн одам ва аҳолии аз Осиё омада қариб 1 млн одам рост меояд.

Дар байни дигар давлатҳои Африқо Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо мавҷуд будани аҳолии сафедпӯсти аврупоӣ ва сокинони кишварҳои осийӣ фарқ мекунад.

Микдори зиёди аҳоли, асосан, дар қисмҳои ҷанубӣ ва шарқии давлат ҷамъ омадааст. Дар ин қисмҳои ҶАҶ шароит барои зиндагӣ мусоид аст. Дар минтақаҳои хушк, асосан, аҳолии сиёҳпӯсти африқоӣ зиндагӣ мекунанд. Биёбонҳои Намиб ва Калахари камаҳоли мебошанд. Қисми асосии аҳолии сафедпӯст (75%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.

Кӯҳҳои Аждаҳо

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ҳамагӣ 5%-и масоҳати Африқоро ишғол кардааст, аммо молу маҳсулоти саноатии ин кишвар ҳиссаи зиёдро нисбат ба дигар давлатҳои материк ташкил медиҳад. Давлат аз рӯи истеҳсоли алмос, тилло,

платина, уран ва маъдани оҳан дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Соҳаи саноати истеҳсол ва коркарди металл, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи электрик дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ хуб тараққӣ кардааст.

Кишоварзӣ низ босуръат рушд карда истодааст. Дар ин ҷо офтобпараст, гандум, лӯбиёгӣҳо, найшакар, ситрусҳо, пахта, ҷой ва дигар зироатҳоро парвариш мекунанд. Дар минтақаҳои баланд, ки ҷарогоҳҳои хуб дорад, фермаҳои чорводорӣ ташкил карда шудааст, ки ба парвариши гов, буз, гӯсфанд ва хук машғуланд.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ нақлиёти ҳавоӣ ва баҳрӣ хеле тараққӣ кардааст. Бандарҳои калони баҳрии Дурбан, Порт-Элизабет ва Кейптаун ҳар сол миллионҳо тонна борҳои гуногун ва мусофиронро қабул мекунанд ва мефиристанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати аз ҷамаи тараққиқардаи материки Африқо мебошад.*
- *Дар Африқои Ҷанубӣ намоёндаи ҷамаи наҷодҳо зиндагӣ мекунанд.*
- *Соҳилҳои Африқои Ҷанубиро оби уқёнусҳои Атлантик ва Ҳинд мешиӯянд.*
- *Аҳолӣ бо забонҳои африқоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳолӣ дини насрониро мепарастанд.*
- *Бойигарии асосии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ – алмос мебошад.*
- *Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст.*
- *Соҳаи саноат ба истеҳсол ва коркарди металл, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи барқӣ машғул аст.*
- *Соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёти ҶАҶ дар материк пешсаф аст.*

Савол ва супориш:

1. *ҶАҶ-ро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
2. *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*
3. *Дар бораи халқҳои сокини ҶАҶ нақл кунед.*
4. *Кадам намуди сарватҳои табиӣ дар ҳудуди Африқои Ҷанубӣ ёфт шудаанд?*
5. *Оид ба иқтисодиёти ҶАҶ мисолҳо оред ва фикрҳоятонро шарҳ диҳед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ соҳаҳои тараққиқардаи хоҷагии Африқои Ҷанубиро гузаронед. Номи боғҳои миллии ин кишварро дар дафтар нависед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Дарёи калонтарини Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ чӣ ном дорад?

А. Грон Б. Дуринг В. Норинҷӣ Г. Рит

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Кӯҳе, ки дар қисми ҷанубу шарқии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ҷойгир аст, чӣ ном дорад?

А. Кап Б. Аждаҳо В. Карруи Калон Г. Каткин Пик

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ миқдори зиёди аҳоли, асосан, дар қисмҳои ҷанубӣ ва _____ он ҷамъ омадааст.

§ 51. ҶУМҲУРИИ МИСРИ АРАБ

Ба хотир меорем:

- *Оид ба давлати Мисри Араб чӣ медонед?*
- *Мисри Араб кадом намуди шароити табиӣ дорад?*
- *Даромади асосии Миср аз кадом ҳисоб аст?*

Ҷумҳурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африқо ҷойгир аст. Дар ғарб бо Ливия, дар ҷануб бо Судон ва дар шимолу шарқ бо Исроил ҳамсарҳад мебошад. Соҳилҳои Миср дар шимол бо баҳри Миёназамин ва дар шарқ бо баҳри Сурх пайваст ҳастанд. Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км² мебошад. Шумораи аҳоли зиёда аз 105 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира аст.

Мавқеи географӣ ва табиат. Миср давлати аз ҳама калони арабӣ мебошад. Қисми зиёди ҳудуди Миср дар Шимолу Шарқи материки Африқо ва қисми ками сарзамини он дар китъаи Осиё (нимҷазираи Синай) ҷойгир шудааст. Гарданаи танги Суэтс, ки материкҳои Африқо ва Авруосиёро мепайвандад, аз қадим ҷойи асосии робитаи байни мардуми ду материк буд. Ҳоло дар ин гардана канал кофта шудааст, ки оби ду укёнус, укёнуси Атлантик ва Ҳиндро бо ҳам мепайвандад. Дарозии канали Суэтс 193 км буда, он дар нимаи дуҷуми асри XIX кофта шудааст. Ҳар рӯз бо ин канал тахминан 50 киштии боркаш мегузарад, ки ба давлати Миср даромади зиёд меорад.

Дар байни ду баҳр (Миёназамин ва Сурх) ҷойгир будани Миср ба он мавқеи хосси географӣ медиҳад.

Қариб тамоми қаламрави Миср дар зонаи биёбон ҷойгир шудааст.

Меҳвари асосии давлати Миср – дарёи Нил мебошад. Нил ба қатори дарозтарин дарёҳои ҷаҳон дохил мешавад. Ин дарё аз қаламрави Судон сарчашма гирифта, ҳудуди Мисрро аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Водии он дар ҷануби кишвар 1-2 км ва дар шимол 20-25 км паҳноӣ дорад, ки дар онҳо оазисҳои махсус ташаккул ёфтаанд. Дар ин минтақа қариб тамоми аҳолии Миср ҷамъ омадаанд. Дар давоми ҳазорсолаҳо дарёи Нил лойқои серхосилро оварда дар ин заминҳо хобондааст, ки бо гузаштани вақт ба заминҳои ҳосилхез табдил ёфтаанд.

Делтаи дарёи Нил

Аҳоли. Ханӯз дар асрҳои пеш аз мелод (тақрибан се-чор ҳазор сол пеш) дар водии Нил тамаддуни мисриён вучуд дошт. Асоси ташаккулёбии ин тамаддуни қадимаро забони мисрӣ ташкил медод, ки ҳазорсолаҳо пеш пайдо шуда буд. Мисриён дар дунё яке аз қадимтарин хатро ба вучуд овардаанд.

Аҳолии ҳозираи Миср, асосан, аз мисриҳои арабшуда иборатанд (90%-и аҳолиро ташкил медиҳанд). Қисми зиёди аҳоли дини исломро мепарастанд.

Миср дар Африқо баъд аз Нигерия дуҷумин давлати сараҳоли ба ҳисоб меравад. Аз сабаби зиёд будани афзоиши табиӣ шумораи аҳоли зуд меафзояд.

Ҷойгиршавии аҳолии Миср нобаробар аст. Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар 1 км² 1000 нафарро ташкил медиҳад. Дар минтақаҳои биёбон қариб аҳоли зиндагӣ намекунад. Дар водии дарёи Нил шаҳрҳои асосии Миср ҷойгир шудаанд. Пойтахти давлат шаҳри Қоҳира низ дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

Кӯчаҳои Қоҳира, асосан, қад-қадӣ сохилҳои рости дарёи Нил ва ҷазираҳо тул кашидаанд. Номи Қоҳира аз калимаи арабии «мағлубнашаванда» баромадааст. Дар Қоҳира осорхонаи машҳури Миср вучуд дорад, ки миёнаҳои асри XIX сохта шудааст. Дар ин осорхона коллексияи бӯи ёдгориҳои қадимаи маданият ва санъати Миср нигоҳ дошта мешаванд. Аз ҷумла, ганҷи мақбараи фараон Тутанхамон дар ин ҷо махфӯз аст.

Фаъолияти хочагидорӣ. Дар таркиби хочагии Миср намудҳои хочагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд. Аз як тараф, ин давлат маданияти қадимаи заминдорӣ ва чорводорӣ кўчманчигӣ дар биёбон мебошад, аз тарафи дигар давлати дорони саноати пуриқтидори нафт ва соҳибқорӣ сайёҳӣ аст.

Даромади асосии Мисрро фуруши нафт ва пахта, қабули сайёҳон, инчунин, даромади аз ҳисоби киштиҳое, ки бо канали Суэс мегузаранд, ташкил медиҳанд.

Ҳоҷагии Миср ба мисли аҳолиаш нобаробар паҳн шудааст. Қисми асосии он дар соҳилҳои дарёи Нил ва баъзе оазисҳои минтақаи биёбон ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо корхонаҳои саноатӣ мавҷуданд ва пахтаи маҳиннаҳ парвариш карда мешаванд.

Баҳрҳои гарм, соҳилҳои мувофиқ, инчунин ёдгориҳои зиёди қадима (ба мисли Аҳромҳои Миср) диққати сайёҳонро сол аз сол зиёдтар ҷалб мекунанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африқо ҷойгир аст.*
- *Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км², шумораи аҳолиаш 105 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира мебошад.*
- *Қисми зиёди ҳудуди Миср дар материки Африқо ва қисми ками он дар қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- *Дар гардани танги Суэс канал кофта шудааст, ки оби ду уқёнусро бо ҳам мепайвандад (Атлантик ва Ҳинд).*
- *Биёбонҳо 96%-и ҳудуди Мисрро ташкил медиҳанд.*
- *Меҳвари асосии давлати Миср дарёи Нил мебошад.*
- *Аҳолии ҳозираи Миср асосан аз мисриҳои арабишуда иборат буда, қисми зиёди аҳоли дини исломо мепарастанд.*
- *Дар таркиби хочагии Миср намудҳои хочагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд.*

Ниқоби Тутанхамон

Савол ва супориш:

1. Мавқеи географии Мисрро шарҳ диҳед.
2. Канали Суэтс барои Миср чӣ манфиат дорад?
3. Хусусияти табиати Миср чӣ гуна аст?
4. Барои чӣ қисми зиёди аҳолии Миср дар водиҳои дарёи Нил зиндагӣ мекунад?
5. Хоҷагии Миср бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунад?
6. Дар харитаи тарҳӣ шаҳрҳои калонтарин ва марказҳои хоҷагидорӣ Мисрро нишон диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳо пойтахти Мисри Араб мебошанд?

А. Касабланка Б. Душанбе В. Москва Г. Қоҳира

2. Ба ҷойи холӣ калимаи мувофиқро гузоред (ҷумларо пурра кунед).

Ҷумҳурии Мисри Араб дар Африко баъд аз _____ дуоимин давлати сараҳоли ба ҳисоб меравад.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	инчунин, даромади аз ҳисоби киштиҳое, ки
	фурӯши нафт, пахта, қабули сайёҳон,
	бо канали Суэтс мегузаранд, ташкил медиҳанд
	Даромади асосии Мисрро

БОБИ 7. МАТЕРИКИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ (ОКЕАНИЯ)

Австралия – материки аз хама хурди кураи Замин буда, бо хамаи чазираҳои гирду атрофаш дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудааст. Австралия аз калимаи юнонии «аустралис» гирифта шуда маънояш «чанубӣ» аст.

Тропики чанубӣ Австралияро ҷунон мегузарад, ки дар шимол қисми кам ва дар чануб қисми калони материк ҷойгир мебошад. Дарозии материки Австралия аз шимол ба чануб 3200 км, аз ғарб ба шарқ қариб 4100 км буда, масоҳати умумии он ба 7,6 млн км² баробар аст.

Австралия
дар глобус

Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешӯянд. Австралия бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.

Дар қисми шимолу ғарбии Австралия галаҷазираҳои Малай ҷойгиранд. Ин ҷазираҳо дар замони пеш Австралияро бо Осиё пайваست мекарданд. Ин қисми хушкӣ қисман зери оби тунукобаҳои баҳрӣ мондааст.

§ 52. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТ. СОХТИ ГЕОЛОГӢ ВА РЕЛЕФИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- Ба мавҷеи географӣ ин ё он материк аз рӯи кадом нақша баҳо медиҳанд?
- аз рӯи пайдоиши кадом намуди ҷазираҳоро фарқ мекунад?
- Барои чӣ Австралия нисбат ба дигар материкҳо дертар кашф шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Материки Австралия пурра дар нимкураҳои чанубӣ ва шарқӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки материк дар арзҳои тропиқи чанубӣ ҷойгир шудааст, қисми зиёди он ҳавои гарми тоқатфарсо дорад.

Нуқтаҳои канорӣ дар шимол – димоғаи Йорк, дар чануб – димоғаи Чанубу Шарқӣ, дар ғарб – димоғаи Стип-Пойнт ва дар шарқ – димоғаи Байрон мебошанд.

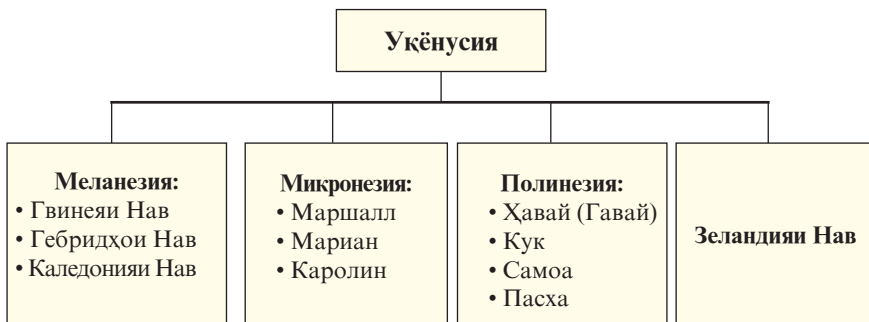
Тарҳи соҳилҳои материк нисбатан рост аст. Танҳо дар қисми шимолии материк халиҷи Карпентария ба дохили хушкӣ даромадааст, ки нимҷазираҳои Кейп-Йорк ва Арнем-Лендро аз ҳам ҷудо мекунад.

Қад-қад соҳилҳои шимолу шарқии материк Рифи Калони Саддӣ тул кашадааст, ки дарозии он 2300 км мебошад. Ин дар ҷаҳон дарозтарин силсилакӯҳи марҷонии зеробӣ аст. Соҳилҳои ҷанубии материкро оби халиҷи Калони Австралия мешӯяд. Ҷазираи калони Тасмания аз материк бо гулугоҳи Бас ҷудо шудааст.

Австралия аз дигар қисмҳои калони хушкӣ дар масофаи дур ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқ Австралияро ҷазираҳо бо Аврусиё пайваст кардааст.

2. Укёнусия. Ба Укёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёнии укёнуси Ором дохил мешаванд. Масоҳати хушкӣи Укёнусия қариб ба 1,3 млн км² баробар аст. Қисми зиёди ҷазираҳои Укёнусия дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Таърихан Укёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд. Ҷазираи аз ҳама калони Укёнусия – Гвинеяи Нав мебошад, ки масоҳати он 790 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад.

Таркиби Укёнусия

3. Таърихи таҳқиқот. Баҳрнаварди ҳоландӣ Виллем Янсзон аз байни аврупоиён аввалин шуда, соли 1606 ба соҳилҳои материк Австралия расид. Дертар, соли 1642 баҳрнаварди дигари ҳоландӣ Абел Тасман материкро давр зада, исбот кард, ки он хушкӣи калон ва яклухт аст. Тасман соҳилҳои шимолии материкро ба харита даровард, ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро кашф кард. Ҳоландӣҳо заминҳои кашфнамудаи худро, ки Ҳоландияи Нав номида буданд, аз дигар халқҳои Аврупо солҳои зиёд махфӣ нигоҳ медоштанд.

Соли 1770 баҳрнаварди машҳур – Ҷеймс Кук ҳангоми аввалин саёҳати даврилоамии худ Австралияро маротибаи дуюм кашф намуда, онро мустамликаи Англия эълон кард. Ӯ соҳилҳои

шарқии материк, Рифи Калони Марҷонӣ ва як қатор қазираҳои Укёнусияро ба харита дохил кард.

Зеландияи Нав аз қазираҳои Шимолӣ ва Ҷанубӣ иборат аст. Байни онҳо гулугоҳи Кук мавҷуд аст. Дар қазираи Шимолӣ вулкони конусии Руапеху, вулкони тарқишии Таравера, гейзерҳо ва чашмаҳои гарм мавҷуданд. Қазираи Ҷанубӣ бо релйефи пирияхӣ ва кӯлҳои худ машҳур аст.

Кашфи қисмҳои дохилии материки Австралияро муҳоҷирони аврупоие, ки сокини материк шуда буданд, анҷом доданд. Эдуард Эйр минтақаҳои ҷанубии материкро омӯхта, кӯли калонтарини Австралияро кашф кард, ки баъдтар ба номи ӯ – кӯли Эйр номгузорӣ шуд.

Ба омӯзиши табиат ва халқҳои Укёнусия дар асри XIX сайёҳи рус Николай Миклухо-Маклай машғул шудааст.

4. Сохти геологӣ. Материки Австралия яке аз пораҳои Гондвана мебошад, ки 150 млн сол пеш аз он ҷаҳд шудааст. Материк дар маркази плитаи литосферии Ҳинду Австралия, каме дуртар аз ҷойи ба ҳам расидани плитаҳои дигар ҷойгир шудааст.

Қад-қади канорҳои шарқии материк минтақаи чиндоршудаи қадимаи Шарқи Австралия тӯл кашидааст.

Сохти қишри замин ва релйефи Австралия (30° а.ҷ.)

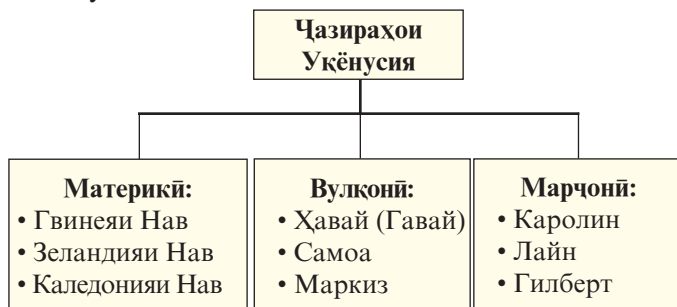
5. Релйефи материк. Зиёд будани платформаҳо ва муддати дуру дароз ба вучуд наомадани кӯхпайдошавӣ, сабаби ҳамвор ва қадима будани релйефи материк гардидааст. Австралия материки аз хама паст ба ҳисоб меравад. Баландии миёнаи он аз сатҳи баҳр 350 м мебошад. Дар платформаи қадима паҳнкӯҳи Ғарби Австралия мавҷуд аст. Қисми зиёди ин паҳнкӯҳро биёбон ишғол кардааст.

Дар плитаи ҷавон Пастии Марказӣ хобидааст, ки то 100 м баландӣ дорад. Ин ҷо дар байни тепаҳои регӣ (дюн) маҷрои дарёҳои хушкшаванда давр мезананд.

Дар қисми шарқии материк ба дарозии 4000 км қаторкӯҳҳои чиндоршудаю харсангии Обтақсимкуни Калон тул кашидааст. Қисми аз ҳама баланди ин қаторкӯҳ – Алпҳои австралиягӣ мебошанд. Қуллаи баландтарини он Коссиушко (2228 м) ном дошта, баландтарин нуқтаи материк ба ҳисоб меравад.

6. Пайдоиши релеф ва қазираҳои Укёнусия. Масоҳати умумии ҳамаи қазираҳои Укёнусия қариб 1,3 млн км² мебошад. Қазираҳои Укёнусия пайдоиши гуногун доранд. Қазираҳои материкӣ ҳаҷман калонанд. Онҳо ба ҳайати Ҳалқҳои Оташи Укёнусиоромӣ дохил шуда, дар натиҷаи кӯҳпайдошавии охирон, ҳангоми ба ҳам таъсирукунии пластаҳои литосферии Ҳинду Австралиягӣ ва Укёнусиоромӣ ба вучуд омадаанд.

Қазираҳои вулкони дар натиҷаи аз об боло баромадани қуллаи вулкониҳои зеробӣ ба амал меоянд. Қазираҳои Гавай (дар тарҷума «замини биҳиштӣ») – занҷири вулкониҳои баландтарини ҷаҳон ба ҳисоб меравад (8 км дар зери об ва 4 км аз об боло). Дар ин ҷо вулкони аз ҳама ғаъоли кураи Замин – Килауэа ва вулкони аз ҳама калони сипарӣ – Мауна-Лоа ҷойгир шудааст. Қазираҳои марҷонӣ танҳо дар арзҳои поёнии Укёнуси Ором дучор мешаванд. Дар ин ҷо барои инкишофи марҷонҳо шароити хуби табиӣ муҳайё аст.

Қазираҳои Укёнусия аз рӯи пайдоиш

7. Сарватҳои табиӣ. Чун ҳамаи материкҳои дигари Нимкураи ҷанубӣ, Австралия аз маъдани металлҳои сиеҳ ва ранга бой аст. Дар сипари платформаҳои қалони маъданҳо (оҳан, марганетс, кӯрғошиму руҳ, мису никел), нукра, тилло, сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ (алмос, опал) ҷой гирифтаанд. Материки Австралия 1/3 ҳиссаи захираи маъдани урани ҷаҳониро доро мебошад.

Дар ҷинсҳои таҳшинии платформаи Австралия қанҷҳои фосфорит, намаки ошӣ ва гач ҳобидаанд. Австралия аз рӯи

захираи боксит дар ҷаҳон машҳур аст. Дар минтақаҳои тунукобаи соҳили уқёнусҳо захираҳои калони нафту газ мавҷуд аст. Инчунин, дар материк захираҳои қалъагӣ, волфрам, мис, молибден ва титан ёфт шудаанд.

Хулоса:

- Австралия – материки аз ҷамаи хурди кураи Замин буда, бо ҷамаи ҷазираҳои гирду атрофаи дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
- Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешиянд, он бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.
- Қад-қади соҳилҳои шимолу шарқии материки Рифи Калони Саддӣ тул кашидааст, ки дарозии он 2300 км мебошад.
- Ба Уқёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёни уқёнуси Ором дохил мешаванд.
- Таърихан Уқёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд.
- Дар Таҳқиқоти материки Австралия олимони Виллем Янсзон, Абел Тасман, Ҷеймс Кук, Эдуард Эйр ва Николай Миклухо-Маклай саҳм гузоштаанд.
- Ҷазираҳои Уқёнусия пайдоиши материкӣ, вулқонӣ ва марҷонӣ доранд.
- Австралия аз сарватҳои табиии маъданӣ бой аст.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Австралия чӣ қадар аст ва он дар кадом нимкура ҷойгир шудааст?
2. Материки Австралияро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
3. Австралия аз тарафи кадом олимони Таҳқиқотчиён омӯхта шудааст?
4. Ҷазираҳои Уқёнусияро аз рӯи пайдоиш ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?
5. Дар бораи сохти геологии материки Австралия маълумот диҳед.
6. Унсурҳои рельефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Ҳудро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Таҳқиқотчиёро бо фаъолиятшон дар материки Австралия мувофиқ гузоред:

1. Абел Тасман	А. Соли 1770 соҳилҳои шарқии Австралияро кашф кардааст.
2. Виллем Янсзон	В. Соли 1642 соҳилҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии материкро омӯхтааст.
3. Ҷеймс Кук	Г. Соли 1606 аввалин шуда ба соҳилҳои материки Австралия расид.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Австралия аз калимаи латинии «аустралис» гирифта шуда, маънояш _____ мебошад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Австралия бештар аз кадом сарватҳои табиии номбаршуда бой мебошад?

- А. Чангалҳои экваторӣ Б. Ангишти сиёҳтоб
В. Металҳои сиёҳ ва ранга Г. Бешаҳои сӯзанбарг

§ 53. ИҚЛИМ ВА ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВСТРАЛИЯ ВА УҚЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ фаслҳои сол дар Австралия бо фаслҳои соли мо мувофиқат намекунад?
- ♦ Нишондиҳандаҳои асосии иқлимро номбар кунед.
- ♦ Вобаста ба мавҷудияташон обҳои зерзаминиро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?

1. Хусусиятҳои умумии иқлим. Материки Австралия дар байни арзҳои 10 ва 38 дар Нимкураи ҷанубӣ ҷой гирифтааст. Бинобар ин, Австралия дар давоми сол гармии зиёди офтобро мегирад. Пас, маълум мешавад, ки дар тамоми ҳудуди материк ҳавои гарм ҳукмфармо аст.

Азбаски дар материк анбуҳи ҳавои континенталии тропикӣ бартарӣ дорад, Австралия материки аз ҳама хушк ба ҳисоб меорад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил. Уқёнусия дар панҷ минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки Уқёнусия аз шимол ба ҷануб дар масофаи зиёд тул кашидааст, қисмҳои шимолии он дар минтақаи иқлими экваторӣ ҷойгир шудаанд.

Минтақаи экваториалӣ ҷазираҳои Меланезия ва шимоли ҷазираи Гвинеяи Навро дар бар мегирад. Типи экватории иқлим бо хусусияти гармии худ (26-28°C) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм) дар давоми сол фарқ мекунад.

Минтақаи субэкваторӣ қисми ҷанубии ҷазираи Гвинеяи Навро соҳилҳои шимолии материкро дар бар мегирад. Ба ин минтақа гардиши доиравии муссонҳою пассатҳо хос аст.

Минтақаи тропикӣ масоҳати аз ҳама зиёдро дар материк ишғол кардааст. Дар ин минтақа се вилояти иқлимиро ҷудо мекунанд: дар шарқ типҳои иқлими намноки тропикӣ, дар марказ

иқлими биёбонии тропикӣ ва иқлими биёбонҳои сохилӣ дар ғарб. Дар қисми марказии Обтақсимкуни Калон зери таъсири пассатҳои намнок ва ҷараёнҳои гарм – типҳои иқлими намнокҳои тропикӣ пайдо мешавад, ки дар давоми сол боришоти муътадил (1000-1500 мм) дорад. Ҳарорати моҳи хунуктарин (июл) $+14 +18^{\circ}\text{C}$ ва моҳи гармтарин (январ) $+22 +26^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад.

Минтақаи субтропикӣ канорҳои ҷанубии Австралия, шимолӣ ҷазираҳои Тасмания ва Зеландияи Навро дар бар мегирад. Дар минтақаи субтропикӣ се типҳои иқлимро ҷудо мекунанд: намнок, континенталӣ ва баҳримиёназаминӣ. Ба ҷанубу шарқи материк типҳои иқлими субтропикӣ намнок хос аст, ки ин ҷо дар давоми сол 600-1000 мм боришот ба амал меояд. Фасли зимистон ҳарорати ҳаво аз $+6 +10^{\circ}\text{C}$ паст намефарояд ва фасли тобистон то $+18 +24^{\circ}\text{C}$ боло меравад. Типҳои иқлими субтропикӣ континенталӣ дар мобайни иқлими субтропикӣ паҳн шудааст. Он бо пасту баландшавии назарраси ҳарорати ҳаво ва боришоти кам (150-300 мм) фарқ мекунад. Типҳои иқлими субтропикӣ баҳримиёназаминӣ дар канораҳои ҷанубу ғарбии материк ва ҷанубу ғарбии ҳавзаҳои дарёи Муррей мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо тобистон ҳавои гарм ($+23 +26^{\circ}\text{C}$) ва хушк ҳукмрон буда, зимистон ҳавои муътадил ($+12 +14^{\circ}\text{C}$) ва намнок (500-1000 мм) мушоҳида мешавад.

Минтақаи муътадил. Ин минтақа қисмҳои ҷанубии ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро фаро гирифтааст. Миқдори боришот дар давоми сол 600-800 мм аст. Боришотро бодҳои ғарбӣ меоранд, ки дар арзҳои 40-уми ҷанубӣ пайдо шудаанд. Ин минтақаи иқлимӣ бо ҳарорати мунтазами худ дар давоми сол фарқ мекунад.

Дарёи Дарлинг

3. Дарё ва кӯлҳо. Материки Австралия аз обҳои сатҳӣ камбағал аст. Ба ҳиссаи он танҳо 1%-и оби дарёҳои кураи Замин рӯст меояд. Дарёҳои материк ба ҳавзаҳои ду укёнус тааллуқ доранд – Ором ва Ҳинд. Тақсимшавии обҳо, асосан, аз қаторкӯҳи Обтақсимкуни Калон мегузарад. Аз сабаби калону васеъ

будани хушкӣ 60%-и масоҳат, обҳои худро ба укёнусҳо рехта наметавонанд. Шабакаҳои дарёҳои материк дар сатҳи он ниҳоят нобаробар тақсим шудаанд.

Ба ҳавзаи уқёнуси Ҳинд дарёҳои хурд ва хушкшавандаи канорҳои қисми шимолӣ, ғарбӣ ва чанубии материк дохил мешаванд. Дарёи аз ҳама калони ин ҳавза ва тамоми материк Муррей (2570 км) мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Алпҳои Австралия сарчашма мегирад. Физогирии он боронӣ ва барфӣ мебошад. Муррей дар аввали фасли тобистон сероб мешавад. Он ба воситаи Пастии Марказии хушк қорӣ шуда, қисми зиёди оби худро бухор мекунад ва камоб мешавад. Инчунин, қисми муайяни оби Муррей барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Шохоби асосии Муррей – Дарлинг дарёи дарозтарини материк ба ҳисоб меравад, ки дарозии он ба 2739 км баробар аст. Ин дарё нисбатан камоб аст ва дар фасли гарму хушки тобистон ба қисмҳо чудо шуда пора-пора мешавад ва то дарёи асосӣ – Муррей намерасад.

Ба ҳавзаи уқёнуси Ором дарёҳои кӯҳии нишебиҳои қаторкӯҳи Обтақсимкуни Калон дохил мешаванд. Онҳо кӯтоҳ ва тезчараён буда, аз ҳисоби борон тамоми сол серобанд.

Ба минтақаҳои беоб ва минтақаҳои мачрои дохили ноҳияҳои марказии паҳнкӯҳи Ғарби Австралия ва пастии Марказӣ дохил мешаванд. Дар ин ҷо дарёҳое, ки мачрои доимӣ дошта бошанд, вучуд надоранд. Мачрои хушки дарёҳо танҳо ҳангоми боронҳои муваққатӣ аз об пур мешаванд.

Крик – дарёҳое, ки дар мавсими хушк дар материки Австралия хушк мешаванд.

Крикҳо боқимондаи шабакаи кӯлу дарёҳое мебошанд, ки дар замонҳои пеш, дар давраи намнок будани минтақа ба таври зич ҷойгир буданд. Дар мавсими хушк онҳо дар дохили қум гум мешаванд ё ба ҳавзаи кӯлҳои хушкшуда мерезанд. Крики аз ҳама калони материк Купер-Крик ном дорад ва оби он танҳо дар вақти боронҳои шадид то резишгоҳ рафта мерасад.

Қисми зиёди кӯлҳои Австралия хурд ва шӯранд. Онҳо баъди боронҳои кӯтоҳмуддат аз об пур мешаванд ва дар вақти хушки сол бо қабати тунуки намак пӯшида мешаванд. Ин кӯлҳо пайдоиши қадима доранд. Калонтарини онҳо кӯли Эйр аст, ки дар Пастии Марказӣ ҷой гирифтааст. Дар замони ҳозира ин кӯл дар ду обанбори тунукӯб ҷой гирифтааст: дар шимол Эйр-Норт (чуқурӣ 3,3 м ва масоҳат 8,4 ҳазор км²) ва дар чануб кӯли хурдтар Эйр-Саут. Ин кӯл ниҳоят шӯр аст ва бо надоштани соҳилҳои доимӣ фарқ мекунад.

Дар чануби материк, дар тарқишҳои тектоникӣ кӯлҳои Торренс ва Гэрднер ҷойгир шудаанд. Дар Алпҳои Австралия кӯлҳои хурди пирахӣ мавҷуданд.

4. Обҳои зеризаминӣ. Материки Австралия захираи калони обҳои зеризаминӣ дорад (зиёда аз 1 млн км³). Онҳо дар ҳавзаҳои артезианӣ, дар ҷойҳои ҳамидаи таҳкурсии платформа ҷамъ шудаанд. Ҳавзаҳои артезианӣ 60%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд. Дар байни онҳо Ҳавзаи Калони Артезианӣ аз ҳама калон мебошад, ки масоҳати он 1,7 млн км²-ро ташкил медиҳад. Оби ин ҳавза дар чуқуриҳои гуногун то 2100 м ҷойгир шудааст. Обҳои Ҳавзаи Калони Артезианӣ шӯр мебошанд, бинобар ин бештар дар соҳаи чорводорӣ истифода мешаванд.

Хулоса:

- Иқлими Австралияро дар арзҳои поёни ҷойгир шудани он муайян мекунад.
- Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ – субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил мавҷуд аст.
- Минтақаи иқлими тропикӣ дар материк аз ҳама масоҳати зиёдро ишғол кардааст.
- Австралия аз ҳисоби обҳои сатҳӣ танқисӣ мекашиад.
- Дарёи калонтарини материк – Муррей ва дарёи дарозтарини он Дарлинг аст.
- Кӯли аз ҳама калонтарини Австралия Эйр мебошад.
- Материк аз обҳои зеризаминӣ бой аст, захираи аз ҳама калони об дар Ҳавзаи Калони Артезианӣ ҷойгир шудааст.

Савол ва супориш:

1. Чӣ гуна мавқеи географии материк ба иқлими он таъсир мерасонад?
2. Кадом минтақаҳои иқлимӣ дар материк паҳн шудаанд?
3. Кадом қисми материк нисбатан хушк аст ва барои чӣ?
4. Хусусияти обҳои дохилии Австралияро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?
5. Қриқ чист ва он дар қучои материк воқеъ шудааст?
6. Барои чӣ ба ҳиссаи материки Австралия ҳамагӣ 1%-и оби дарёҳои ҷаҳон рост меояд?
7. Минтақаҳои иқлимӣ, дарё ва қӯлҳои Австралияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
8. Аз матни китоб, харитаҳо ва дигар маводди дастрас истифода бурда ҷадвали «Иқлимҳои Австралия»-ро пур кунед:

Минтақаи иқлимӣ	Типҳои анбуҳи ҳаво		Ҳарорат		Боришот	
	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон

Худро бисанчел:

1. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Дарёҳо ва кӯлҳои материки Австралияро мувофиқ гузоред:

1. Дарёҳо		А. Эйр
2. Кӯлҳо		Б. Дарлинг
		В. Муррей
		Г. Эйр-Саут

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Обҳои зеризаминии материки Австралия дар ҳавзаҳои артезианӣ чамъ омадаанд, ки _____%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлими Австралия аз ҳама зиёд масоҳати онро ишғол кардаанд?

- А. Субэкваторӣ Б. Тропикӣ В. Субтропикӣ Г. Муътадил

§ 54. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- Материки Австралия дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?
- Аз рӯйи кадом аломатҳо зонаҳои табииро ҷудо мекунанд?
- Мафҳуми «эндемик»-ро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?

1. Хусусиятҳои наботот ва ҳайвонот. Гуногунии фавкулода наботот ва ҳайвоноти Австралияро олимон дар муддати дароз дур будани он аз дигар материкҳо мебинанд. Қисми зиёди наботот (75%) ва ҳайвонот (90%)-и материки Австралия эндемик мебошанд. Бисёри онҳо реликт ҳастанд.

Реликт – намуди ҳайвон ё рустание, ки аз наботот ва ҳайвоноти қадима ба мо мерос мондаанд.

Дар байни ҳайвоноти Австралия ширхӯрон каманд, аммо дар ин ҷо ҳайвонҳои зиндагӣ мекунанд, ки дар дигар материкҳо кайҳо нест шудаанд (қариб 160 намуд), аз ҷумла, ҳайвонҳои халтадор. Рустаниҳои хосси Австралияро эвкалиптҳо (600 намуд), ақоқиё (490 намуд) ва казуаринҳо (булутӣ биёбонӣ) ташкил медиҳанд.

Аз сабаби дур ва ҷудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Укёнусия камбағал аст ва хусусияти эндемизм дорад. Дар қазираҳо ширхӯрон каманд, парандагон, ҳашарот ва

хазандагон бештар паҳн шудаанд. Гуногунии олами наботот ва хайвонот аз синну сол, ҳаҷм ва дурии қазираҳо вобаста аст. Дар қазираҳои марҷонӣ миқдори намудҳо аз ҳама кам аст, ки ба ин норасоии хок ва оби ширин таъсир кардааст.

2. Зонаҳои табиӣ. Материки Австралия дар чор ва Уқёнусия дар панҷ зонаи табиӣ ҷойгир шудаанд (аз экваторӣ то муътадил). Ҳамвор будани релефи материки Австралия барои ба таври арзӣ ҷойгир шудани зонаҳои табиӣ мусоидат кардааст. Танҳо дар қисми шарқии материк, ки кӯҳҳо ҷойгиранд, ин қонуният вайрон мешавад.

Дар Австралия қариб 60 намуди кенгуру зиндагӣ мекунад. Бачаи кенгуру тамоман нотавон таваллуд мешавад ва ба дохили халтаи модараш мебарояд. Дар он ҷо аз 6 то 8 моҳ шири модарашро меҳӯрад. Кенгуруҳо аз рӯйи ҷаҳидан ба дарозӣ дар байни ҳайвонҳои ҷойи аввалро мегиранд. Онҳо дар як ҷаҳиш, ки бо ду пойи қафо анҷом медиҳанд, 10-12 м масофаро тай мекунанд. Расман кенгуру ва шутурмурғи эму дар нишони давлати Австралия тасвир ёфтаанд.

Дар минтақаҳои иқлимии субэкваторӣ ва тропикӣ масоҳати калонро зонаҳои **саванна ва чангалҳои тоқа** ишғол кардаанд. Дар ин ҷо хокҳои сурх, қаҳвай сурхчатоб ва сурхи хокистарӣ бартарӣ доранд. Саваннаи Австралия аз майдонҳои қушоди бо алафҳои ҳархела пӯшидашуда иборат буда, дар баъзе ҷойҳо дарахтони тоқа ё гурӯҳи дарахтони эвкалипт, ақоқиё, казуарин ва баобабии грегорино мушоҳида кардан мумкин аст. Дар минтақаҳои хушқ ақоқиё, эвкалипт ва казуаринҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд.

Қисми ҷудонашавандаи саваннаҳои австралиягӣ ҳайвонҳои халтадор: кенгуру ва вомбат мебошанд. Инчунин, парандаҳои калони парвознакунанда: шутурмурғи эму, казуар ва дугдоғи австралиягӣ паҳн шудаанд. Дар чангалҳои тоқай эвкалипти тӯтиҳои гуногун зиндагӣ мекунанд. Дар ҳама ҷо хонаи термитҳоро дучор омадан мумкин аст.

Биёбони спинефексӣ

Калон, биёбони Викториа Калон) ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд. Барои ҳамин Австралияро «континенти биёбонӣ» мегӯянд. Дар паҳнкӯҳи Ғарби Австралия, дар шароити иқлими

тропикии *биёбонӣ, биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ* пайдо шудаанд. Дар хоки тираи нимбиёбонҳо, қад-қадӣ маҷрои дарёҳо бешаҳои камдарахтро дучор омадан мумкин аст. Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои субтропикӣ дар иқлими субтропикии континенталӣ бо хокҳои сиёҳтоби хокистарранг дар ҷануби материк ташаккул ёфтаанд.

Ҳайвонҳои биёбон ба камобӣ ва ҳарорати баланд мутобиқ шудаанд. Баъзеи онҳо, ба мисли кӯрмуши халтадор ва калламуши кенгурумонанд ба зерӣ хок медароянд. Дигарашон, ба мисли сағи динго дар ҷустуҷӯи хӯрок метавонанд масофаи зиёдро тай кунанд. Дар тарқиши харсангҳо аз таъсири гармӣ калтакалосҳо ва мори захрдори тайпан пинҳон мешаванд.

Дар канорҳои шарқии материки Австралия, Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав *зонаҳои табиӣи ҷангалӣ* паҳн шудаанд. Дар шимоли ҷазираи Гвинеяи Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби ферралитӣ бешаҳои намноки экваторӣ месабзанд, ки таркибашон аз набототи гуногун бой аст. Дар ин бешаҳо намуди рустаниҳои мерӯянд, ки ба набототи ҷанубу шарқии Авруосиё монанданд: нахл, панданус, фикус, сарахшаклҳои дарахтмонанд, сахлабҳо (орхидеяҳо).

Ҷануби ҷазираи Гвинеяи Нав ва канорҳои шимолу шарқии Австралия, зерӣ таъсири иқлими муссонӣ бо ҷангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ пӯшида шудааст. Дар онҳо баробари дарахтони дигар, дарахтони эндемикии ҷалғӯза ва араукария мерӯянд.

Дар ҷанубу шарқи Австралия ва шимоли ҷазираи Зеландияи Нав онҳоро дар хокҳои зардхок ва сурххок ҷангалҳои омехтаи намноки субтропикӣ иваз мекунанд (эвкалипт, буки ҷанубӣ ва сӯзанбаргҳои реликтӣ). Дар канори охири ҷанубу ғарбии материк дар шароити иқлими баҳримӣёназаминӣ ва хокҳои зард ва сурх ҷангалҳо ва буттаҳои хушки дуруштбарг мерӯянд (эвкалипт, ксанторреи «дарахти алафӣ»).

□ Эвкалипт – рамзи материки Австралия мебошад. Онҳо босуръат месабзанд ва то 100 м баланд мешаванд. Баргҳои он нисбати шӯи офтоб тавре ҷой мегиранд, ки шохаҳои дарахтро соя намеkunанд. Решаҳои нуқуввати он обро аз ҷуқурии 30 м гирифта метавонанд. Ҷӯби эвкалипт дар сохтмон ва равангаш дар тиб истифода мешавад. □

Олами ҳайвоноти ҷангалҳои Австралия бо гуногуннамудии худ фарқ мекунад. Ин дунёи халтадорон аст: кенгуруи дарахтӣ, хирси халтадор (коала) ва ғайра. Дар ҷангалҳо ширхӯрони тухмзо

– ехидна ва мурғобинӯл зиндагӣ мекунад. Олами парандагони чангалҳо низ бой аст. Парандаи бихиштӣ, тӯтии какаду, лирадум, мурғи хокӣ низ сокини чангалҳо мебошанд. Дар дарёҳо туъмаи худро тимсоҳҳо интизор мешаванд. Дар ҷазираи Зеландияи Нав парандаи кивӣ, ки қобилияти парвозии худро гум кардааст ва пингвини чашмзард зиндагӣ мекунад.

Кенгуру

3. Ҳифзи табиат. Дар вақти мустамлика будани Австралия 40% чангалҳои он бурида шуданд, ки боиси кам шудани олами наботот ва ҳайвоноти он шуд. Ба ин боз аз тарафи мустамликадорон овардани ҳайвонҳо (заргӯш, шутур ва асп) мусоидат кард. Вайрон кардани муҳити табииро

дар ҷойҳои истехсоли маъдани сарватҳои табиӣ, дар шимол ва ғарби материк низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҷаронидани аз ҳад зиёди чорво дар заминҳои хушк боиси биёбоншавии ин заминҳо шудааст. Масъалаи норасоии захираҳои обӣ яке аз муҳимтаринҳост.

Худудҳои муҳофизатшаванда 11%-и масоҳати материкро ташкил медиҳанд. Дар материк комплекси биёбонҳо зери Ҷимоя қарор гирифтаанд. Олами афсонавии марҷонҳо дар парки калонтарини обии ҷаҳон – Рифи Калони Марҷонӣ Ҷимоя карда мешаванд.

Хулоса:

- *Хусусияти флора ва фаунаи Австралия бартаарӣ доштани эндемикҳо ва реликтҳо, Уқёнусия бошад, эндемизм ва камнамудӣ аст.*
- *Қисми зиёди масоҳати материкро саваннаҳо шигол кардаанд.*
- *Канорҳои шарқии материк, ҷазираи Гвинеяи Нав ва Зеландияи Навро зонаи табиӣи чангалҳо шигол кардаанд.*
- *Дар бозҳои миллӣ намудҳои гуногуни комплексҳои табиӣи Австралия ва Уқёнусия ҳифз карда мешаванд (биёбонҳо, чангалҳои эвкалиптӣ, рифҳои марҷонӣ).*
- *Материки Австралия ватани ҳайвонҳои халтадор мебошад. Ҳайвони аз ҷама калони халтадор кенгуру аст.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти олами наботот ва ҳайвоноти Австралия дар чӣ зоҳир мешавад?*

2. Кадом омилҳо ба паҳниавии наботот ва ҳайвоноти Австралия ва Уқёнусия таъсир кардааст?
3. Доир ба ҳайвонҳои эндемикии Австралия ва Уқёнусия мисолҳо оред.
4. Дар Австралия ва Уқёнусия кадом зонаҳои табииро чудо мекунад?
5. Аз атлас, харита ва дигар сарчашмаҳо истифода бурда, зонаҳои табиии Австралия ва Уқёнусияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Кадоме аз рустаниҳои номбаршуда дар Австралия бештар мерӯяд?

- А. Найшакар Б. Эвкалипт В. Тус Г. Каучукдиханда

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Аз сабаби дур ва чудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Уқёнусия камбағал аст ва хусусияти _____ дорад.

3. Дар хонаҷаҳои ҳолӣ рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	экваторӣ месабзанд
	Дар шимоли ҷазираи Гвинеяи
	ферралитӣ бешаҳои намноки
	Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби

§ 55. АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО.

ИТТИФОҚИ АВСТРАЛИЯ ВА ЗЕЛАНДИЯИ НАВ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ Австралия материки камаҳолӣ мебошад?
- ♦ Кадом хусусиятҳои таърихи таҳқиқи материкро дар хотир доред?
- ♦ Оё мумкин аст, ки халқҳои таҳҷоии Австралия ва Африқо пайдоиши ягона дошта бошанд?

Австралия материки камаҳолитарини сайёраи Замин ба шумор меравад. Дар ҳудуди он зиёда аз 26 млн ва дар ҷазираҳои Океания қариб 18 млн нафар зиндагӣ мекунад.

Аҳолии Австралия ва Уқёнусия ба ду гурӯҳи нобаробар тақсим мешаванд, ки инҳо аҳолии маҳаллӣ (таҳҷоӣ) ва аҳолии муҳочир (кӯчида омада) мебошанд. Аҳолии маҳаллӣ дар материк микдори камро ташкил дода, дар ҷазираҳои Уқёнусия ба ғайр аз ҷазираҳои Зеландияи Нав, Гавай ва Фичи аксариятро ташкил медиҳанд.

Манзили аҳолии таҳҷойии Австралия ва Укёнусия

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳо меноманд. Онҳо ба шароити иқлими гарм ва хушки материк хуб мутобиқ шудаанд. Барои ҷустуҷӯии об ва ғизо қабилаҳои аборигенҳо дар биёбон тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ мебарданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва парандаҳои гуногун иборат буд.

Аҳолии таҳҷойии Австралия Тасмания, Гвинеяи Нав ва баъзе қазираҳои дигар, ки дар наздикии материк ҷойгиранд, ба шоҳаи укёнусияи (австралоидии) наҷоди калони экваториалӣ дохил мешаванд.

Иттифоқи Австралия. Иттифоқи Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст. Ин давлатро бисёр вақт «давлат-материк» ё «давлат-континент» меноманд. Масоҳати Иттифоқи Австралия 7,6 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 26 млн нафарро ташкил медиҳад. Тарзи давлатдорӣ Австралия – давлат дар дохили Иттиҳод мебошад.

Ба ҳаёти Иттифоқи Австралия инчунин, қазираи Тасмания ва қазираҳои дур дар Укёнусия дохил мешаванд.

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд. Онҳо тахминан 40 ҳазор сол пеш дар ин ҷо сокин шудаанд. Қабилаҳои онҳо дар қисмҳои ҷанубу шарқии Австралия зиндагӣ мекарданд. Онҳо тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ доштанд ва ба шикор, моҳидорӣ ва ҷамъоварии тухму меваи рустаниҳо машғул буданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва калтакалосҳо иборат

буд, ки бо ёрии найза ва бумеранг (силоҳи австралиягиҳо ва баъзе қабилаҳои дигар ба шакли гурзи қач, ки баъд аз ҳаво додан боз ба сӯйи каси ҳаводода бармегардад) анҷом меоданд.

Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ охириҳои асри XVIII ба Австралия омаданд. Ҳоло қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва ирландиҳо ташкил медиҳанд.

Шумораи аҳолии Австралия дар муқоиса бо қаламраваш ниҳоят кам аст. Қисми зиёди австралиягиҳо дар ҷанубу шарқи кишвар зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра ҷойгиранд.

Қисми зиёди аҳолии Австралия осудаҳои ва серу пуранд. Аз ҷиҳати дарозумӣ аҳолии Австралия дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунанд. Аҳолии Австралия аз динҳои мавҷуда, шохаҳои гуногуни дини насрониро мепарастанд, ки аз тарафи аврупоӣ ба ин ҷо оварда шудааст.

Фаъолияти хоҷагидорӣ. Аз рӯзҳои аввали мустамликадорӣ аврупоӣ, муддати дуру дароз самти асосии фаъолияти хоҷагидорӣ ғусфандпарварӣ буд. Ин фаъолият то замони мо нақши ҳудро гум накардааст. Ҳоло Австралия аз рӯйи саршумори ғусфанд ва пашм дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунанд. Самти дигари хоҷагидорӣ ин рӯёнидани ҳосили баланди гандум аст. Молю маҳсулоти гуногуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидори зиёд дорад.

Ҳоло Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯйи истеҳсоли бисёр сарватҳои табиӣ қиматнок пешсаф аст. Дар ин ҷо захираҳои маъдани оҳан, мис, боксит (ашёи хом барои истеҳсоли алюминий), ангишт ва алмос ниҳоят зиёданд.

Зеландияи Нав. Ин давлат дар қисми ҷанубу ғарбии уқёнуси Ором, дар Полинезия (ҷазираҳои ҳайати Уқёнусия) ҷойгир шудааст. Зеландияи Нав аз ду ҷазираи калон – Шимолӣ ва Ҷанубӣ, инчунин қариб 700 ҷазираҳои хурди гирду атроф иборат аст. Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км²-ро ташкил медиҳад. Аҳолиаш 5,1 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

Табиат. Релефи Зеландияи Нав, асосан, аз тепаҳои баланд (дар Ҷазираи Шимолӣ) ва кӯҳҳо (дар Ҷазираи Ҷанубӣ) иборат аст. Зиёда аз 75%-и масоҳати давлат дар баландии зиёда аз 200 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Бисёри кӯҳҳои Ҷазираи Шимолӣ

аз 1700 м баланд нестанд. Дар Ҷазираи Ҷанубӣ 19 қулла аз 3000 м зиёдтар баландӣ доранд. Соҳилҳои ҷазираи Шимолӣ водиҳои кушод дорад.

Иқлими Зеландияи Нав аз субтропикии гарм дар шимоли Ҷазираи Шимолӣ, то минтақаи муътадили салқин дар қисмҳои марказӣ ва ҷанубии Ҷазираи Ҷанубӣ тағйир меёбад. Дар бисёри қаламрави Зеландияи Нав миқдори боришот аз 600 то 1600 мм дар як солро ташкил медиҳад. Ҳарорати миёнаи солона дар шимол аз +10 то +16° С-ро ташкил медиҳад. Моҳи аз ҳама хуноки давлат июл ва моҳҳои аз ҳама гарм – январ ва феврал мебошанд.

Ҳарорати аз ҳама пасттарини Укёнусия маҳз дар Зеландияи Нав ба қайд гирифта шудааст, зеро он нисбат ба дигар давлатҳои Укёнусия аз экватор дуртар ҷойгир шудааст.

Сарватҳои табиӣ Зеландияи Нав хеле назаррас аст, аммо ба таври саноатӣ танҳо қонҳои нафт, газ, тилло, нукра, реги оҳандор ва ангиштсанг қор қарда мешаванд. Инчунин, дар Зеландияи Нав захираҳои қалони оҳақ ва гили сохтмонӣ ёфт шудаанд.

Обҳои дохилӣ. Вобаста ба шароити маҳсули геологӣ ва географӣ, дар Зеландияи Нав дарё ва кӯлҳои зиёд вучуд доранд. Бисёри дарёҳо кӯтоҳанд (то 50 км), онҳо аз кӯҳҳои баланд сарчашма гирифта, босуръат ҷорӣ мешаванд ва ба ҳамворӣ расида, суръати худро суст мекунанд. Қалонтарин дарёи кишвар – Уаикато мебошад, ки дарозии он 425 км аст.

Дар Зеландияи Нав 3280 кӯли хурду бузург вучуд дорад, ки андозаи баъзеашон ниҳоят хурданд (якчанд метр). Кӯли аз ҳама қалони Зеландияи Нав – Таупо (623 км²) ва кӯли аз ҳама чуқур – Хауроко (462 м) мебошанд. Пайдоиши аксари кӯлҳои кишвар вулкони аст.

Олами наботот ва ҳайвоноти кишвар низ гуногун аст. Вобаста ба муддати дароз дур будан аз материкҳои дигар, дар Зеландияи

Нав низ намудҳои эндемикӣ зиёданд. Баробари ба ин сарзамин омадани аврупоиён бисёр намуди ҳайвоноти нави пайдо шуд – қалламуш, ҳук, гов, буз, сағ,

гурба ва ғайра. Дертар аврупоиён барои шикор ба ин сарзамин заргӯш ва барои идоракунии саршумори онҳо ҳайвони дарранда – хазро оварданд. Бисёр ҳайвонҳои ба ин ҷо овардаи аврупоиён ба табиати ин кишвар зарар мерасонанд. Аз намояндагони ҳайвонҳои Зеландияи Нав парандаи киви рамзи ин кишвар мебошад. Фақат дар Зеландияи Нав парандае, ки дар дигар минтақаҳои кураи Замин 500 сол пеш нест шуда буданд, боқӣ мондаанд. Ин парандаи бузурги моа мебошад, ки қадаш ба 3,5 м баробар аст ва қобилияти парвозиашро гум кардааст.

Набототи Зеландияи Нав хеле гуногун аст. Дар ин мамлакат зиёда аз 2000 навъи рустаниҳо мерӯянд, ки қисми зиёдашон эндемикӣ мебошанд.

Иқтисодиёт. Зеландияи Нав давлати тараққикарда буда, дорои иқтисодиёти бозаргонӣ мебошад. Соҳаҳои пешрафтаи иқтисодиёт кишоварзӣ, саноати коркард, хӯрокворӣ ва сайёҳӣ аст. Кишвар ба бисёр давлатҳои ҷаҳон молу маҳсулоти худро мефурӯшад. Шаҳрҳои калонтарини Зеландияи Нав – Окленд ва пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошанд. Зеландияи Нав аз рӯи бисёр нишондиҳандаҳои иқтисодии байналмилалӣ дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад.

Шаҳри Веллингтон

Хулоса:

- Австралия материки камаҳолитарини сатҳи Замин ба шумор меравад.
- Дар ҳудуди он зиёда аз 26 млн ва дар қазираҳои Уқёнусия қариб 18 млн нафар зиндагӣ мекунад.
- Иттифоқи Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст.
- Аҳолии таҳҷойиши Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.
- Аввалин муҳожирони аврупоӣ охирҳои асри XVIII ба Австралия омадаанд ва ҳоло қисми зиёди аҳолии материкро насли англисҳо ва ирландиҳо ташкил медиҳанд.
- Шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра мебошанд.
- Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯи истеҳсоли бисёр сарватҳои табиӣ қиматнок нешсаф аст.

- Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км², аҳолиаш 5,1 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.
- Зеландияи Нав дорои табиати зебо, захираҳои бой, сарватҳои фойданок ва набототу ҳайвоноти нодир мебошад.

Савол ва супориш:

1. Аҳолии таҳҷойии материки Австралияро чӣ меноманд?
2. Оид ба масоҳат, миқдори аҳоли ва пойтахти Иттифоқи Австралия маълумот диҳед.
3. Барои чӣ миқдори аҳолии Австралия дар муқоиса бо масоҳаташ кам аст?
4. Самтҳои асосии хоҷагии Австралияро номбар кунед.
5. Зеландияи Нав аз кадом ду ҷазираи калон иборат аст?
6. Тараққиёти иқтисодиёти Зеландияи Нав чӣ гуна аст?
7. Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Навро гузаронед, онҳоро ранг кунед ва унсурҳои географии онҳоро тасвир кунед (ба қадри имкон).

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳои пойтахти давлати Иттифоқи Австралия мебошанд?

А. Канберра Б. Сидней В. Веллингтон Г. Окленд

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Холо қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва _____ ташкил медиҳанд.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.
ҳа	не	Масоҳати Иттифоқи Австралия 7,6 млн км ² буда, аҳолиаш зиёда аз 26 млн нафарро ташкил медиҳад.
ҳа	не	Аввалин муҳочирони аврупоӣ охириҳои асри XVIII ба Австралия омадаанд.
ҳа	не	Моли маҳсулоти гуногуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидорони зиёд дорад.
ҳа	не	Шаҳри аз ҳама калони Зеландияи Нав пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошад.
ҳа	не	Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км ² , аҳолиаш 5,1 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

БОБИ 8. МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Антарктида материки Қутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти географӣ калимаҳои Антарктида ва Антарктикаро дучор омадан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки зери Антарктида фақат материки ҷанубӣ ва зери мафҳуми Антарктика материк бо ҳавзаҳои обии атроф ҷаҳмида мешавад. Антарктика аз калимаи «анти-муқобил» ва «арктик-шимолӣ» гирифта шудааст. Материки Антарктикаро «шоҳзодаи хунукӣ», «замини беодам», «канори Замин» меноманд. Ин бесабаб нест, зеро сатҳи материк аз биёбони калони яхӣ иборат аст. Новобаста аз он ки Антарктида дар рӯзҳои қутбӣ нисбати материки Африқо гармиро зиёдтар мегирад, ҳарорати аз Ҷама хунуктарини кураи Замин дар ҳамин ҷо мушоҳида мешавад. Қабати ғафстарини яхӣ сайёраи Замин дар Антарктида ҷойгир шудааст. Дар материк аҳолии доимӣ зиндагӣ намекунад, аммо коркунони илм ва сайёҳон хеле зиёданд. Ҳоло ин «қитъаи беодам» диққати одамонро бештар ба худ ҷалб карда истодааст.

Антарктида дар глобус

§ 56. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ Антарктикаро материки сард мегӯянд?
- ♦ Сабаби қаҳратун будани иқлими Антарктида дар чист?
- ♦ Таҳқиқоти илмӣ аз кадом сол дар атрофи Антарктида сар шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Антарктида аз рӯйи масоҳат панҷумин материки кураи Замин мебошад. Масоҳати он бо ҷазираҳои атрофаш зиёда аз 14,1 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз рӯйи масоҳат Антарктида фақат аз Австралия пеш аст.

Антарктида материке аст, ки дар маркази Қутби Ҷанубии Замин ҷойгир аст. Қариб тамоми ҳудуди материк ҷанубтар аз хатти доираи Қутби Ҷануб ҷойгир шудааст. 90%-и қаламрави материк бо ях пӯшида шудааст. Ғафсии қабати ях дар баъзе ҷойҳои материк то якчанд км мерасад. Танҳо канори охири нимҷазираи Антарктида аз ях озод мебошанд, ки дар он ҷо димоғаи Сифре мавҷуд аст.

Соҳилҳои Антарктида ба оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд пайванд ҳастанд. Хатти соҳилии материк, ки дарозии он

ба 30 ҳаз. км баробар аст, қачу килебиҳои кам дорад. Атрофи материкро баҳрҳои калон ишғол кардаанд, ки ба номи таҳқиқотчиёни онҳо – Росса, Уэдделла, Белинсгаузен, Амундсен гузашта шудаанд.

Яхҳои Антарктида

2. Кашф ва таҳқиқоти Антарктида. Барои ҷустуҷӯи «Заминҳои номаълуми ҷанубӣ» Ҷейм Кук бори дуюм

ба саёҳати давриоламии худ баромад, аммо бо сабаби хунокии қаҳратун ва ҳалал расонидани яхҳои атрофи материк, ҳатто ба соҳилҳои атрофи он наздик шуда натавонист. Аз сабаби он ки материки Антарктида дастнорас буд, онро аз ҷама дер кашф карданд. Танҳо 28-уми январӣ соли 1820 баҳрнавардони рус Фаддей Фаддеевич Беллинсгаузен ва Михаил Петрович Лазарев бо ду кишти – «Восток» ва «Мирный» ба соҳилҳои материк наздик шуданд. Баҳрнавардон ба соҳил фууромада натавонистанд, аммо экспедитсия исбот кард, ки материки Антарктида вуҷуд дорад. Онҳо ҳатти соҳилии материк ва хусусиятҳои иқлими онро тасвир карданд.

Фатҳкунандаҳои Қутби Ҷануб таҳқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис Роберт Скотт ба ҳисоб мераванд. Руал Амундсен бо роҳи нисбатан кӯтоҳ ҳаракат карда, қутбро 14-уми декабри соли 1911 фатҳ кард. Ба Скотт ин кор 18-уми январӣ соли 1912 муяссар шуд. Дар роҳи бозгашт экспедитсияи ӯ ба ҳалокат дучор шуд. Дар аввали асри ХХ зиёда аз сад экспедитсия аз кишварҳои гуногун ба Антарктида сафар карданд, аммо фақат аз соли 1955 таҳқиқоти мунтазами байналмилалӣ материк оғоз ёфт.

Солҳои 40-50-уми асри гузашта дар материки Антарктида аз тарафи давлатҳои гуногун экспедитсияҳои зиёд гузаронида шуда, як қатор марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ сохта шуданд.

Давраи нави таҳқиқот дар материки Антарктика ба соли 1957 вобаста ба тайёри ва гузаронидани соли 3-юми байналмилалӣ геофизикӣ рост омад. Таҳқиқоте, ки 12 давлати ҷаҳон аз рӯи як барнома гузарониданд, ҳоло ҳам давом дорад. Дар материки Антарктида як қатор марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ фаъолият доранд ва барои омӯзиши ҳаматарафаи шароити табиӣ вилояти Қутби Ҷанубӣ усулҳои навтаринро истифода мебаранд.

Ҳоло материки шашуми Замин, материки сулҳ ва ҳамкорӣ аст. Дар ин ҷо олимони маълумоти илмиро озодона мубодила мекунанд, сарҳад вуҷуд надорад ва олимони давлатҳои гуногун

бе раводид ва гумрук муносибат мекунад. Гарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо 39 истгоҳҳои илмӣ-Таҳқиқотӣ ва базаҳо, ки ба 18 давлати дунё тааллуқ доранд, амал мекунад. Барои омӯзиши материк аз киштиҳои махсус ҷиҳозонидашуда, авиатсияи махсус, чанаҳои ҳайвонию нақлиётӣ ва ҳамсафарҳои обуҳавосанҷӣ, ки аз кайҳон мушоҳида мешаванд, истифода мебаранд.

Дар Таҳқиқоти материки Антарктида олими тоҷик, профессор Абдулҳамид Қаюмов низ саҳм гузоштааст. Айни ҳол профессор Қаюмов директори муассисаи давлатии “Маркази омӯзиши пиряхҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” мебошад. Ӯ солҳои 1983-1984 ва 2008-2009 ба материки Антарктида сафар карда, 6-уми январи соли 2009 Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар материк барафрохтааст.

Абдулҳамид Қаюмов дар Антарктида

Хулоса:

- Антарктида материки Қутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида ба ҳаёати материкҳои ҷанубӣ дохил шуда, пурра бо қабати ях нӯшонида шудааст ва ҷойи хунуктарини қураи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида аз рӯйи масоҳат панҷумин материки қураи Замин мебошад. Масоҳати он бо қазираҳои атрофи зиёда аз 14 млн км²-ро ташиқ медиҳад.
- Соҳилҳои Антарктида бо оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд вазл ҳастанд.
- 28-уми январи соли 1820 баҳрнавардони рус Фаддей Фадеевич Беллинсгаузен ва Михаил Петрович Лазарев ба соҳилҳои материк наздик шуда, мавҷудияти материкро исбот карданд.
- Фатҳунандаҳои Қутби Ҷануб Таҳқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис – Роберт Скотт мебошанд.
- Аз солҳои 50-уми асри гузашта Таҳқиқоти мунтазами байналмилалӣ материк оғоз ёфт.
- Ҳоло материки шашуми Замин – Антарктида, материки сулҳ ва ҳамкорӣ байни олимони ҷаҳон аст.

Савол ва супориш:

1. Материки Антарктида дар кучо ҷойгир шудааст?
2. Он чӣ гуна материк аст ва бо кадом хусусияташ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
3. Оид ба мавқеи географии материк маълумот диҳед.
4. Кадом олимони ва Таҳқиқотчиён дар кашф ва омӯзиши материк саҳм гузоштаанд?
5. Таҳқиқоти пурраи байналмилалӣ материки Антарктида аз кадом солҳо оғоз ёфт?
6. Дар харитаи тарҳӣ унсурҳои мавзӯро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз олимони номбаршуда дар омӯзиши Антарктида саҳм дорад?

А. Р. Амундсен Ф. Ф. Беллинсгаузен В. П. Лазерев Г. Марко Поло

2. Ҷумларо пурра кунед (калми мувофиқро гузоред).

Зиёда аз ___ фоизи сатҳи материки Антарктида бо ях пӯшида шудааст.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапӣ ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	тааллуқдоранд, амал мекунанд.
	Гарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо,
	базаҳо, ки ба 18 давлати дунё
	39 истгоҳҳои илмӣ-Таҳқиқотӣ ва

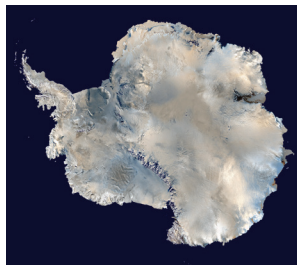
§ 57. ТАБИАТИ МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- ♦ Оазис чист?
- ♦ Хусусияти иқлими континенталӣ дар чӣ зоҳир мешавад?
- ♦ Ба фикри шумо табиати Антарктида аз табиати дигар материкҳо чӣ фарқ дорад?

Рӯйпӯши яхӣ дар материк. Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд. Дар асл чунин нест. Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати ғафси ях пӯшида шудааст. Масоҳати қабати яхӣ Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад. Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 4 км баробар

аст. Ин қадар яхи зиёд дар Антарктида аз кучо пайдо шудааст? Ба ин савол танҳо як ҷавоб додан мумкин аст – аз ҳисоби боридани барф. Барфе, ки фасли зимистон дар материк меборад, тобистон об намешавад, зеро дар фасли тобистон ҳам ҳарорати ҳаво хунук аст. Бинобар ин дар болои он зимистони дигар боз барф меборад, ки тобистон об намешавад. Ин ҳодиса ҳазорҳо сол боз идома дорад. Қабатҳои поёнии пешинаи барф зери фишори барфи болоӣ фишурда шуда, бо гузаштани вақт ба пирах табдил меёбанд. Ба андешаи олимон, қабати яхи ҳозираи Антарктида дар муддати 20 млн сол ба вучуд омадааст. Қисми зиёди захираи оби ширини сайёраи Замин дар яхҳои Антарктида ҷамъ омадаанд. Тамоми дарё, кӯлҳо ва обанборҳои дигар материкҳо дар муқоиса бо захираи оби ширини Антарктида фоизи ночизро ташкил медиҳанд.

Қабати яхи Антарктида
(намуд аз кайҳон)

Дар Антарктида қонҳои ангишт, мағдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

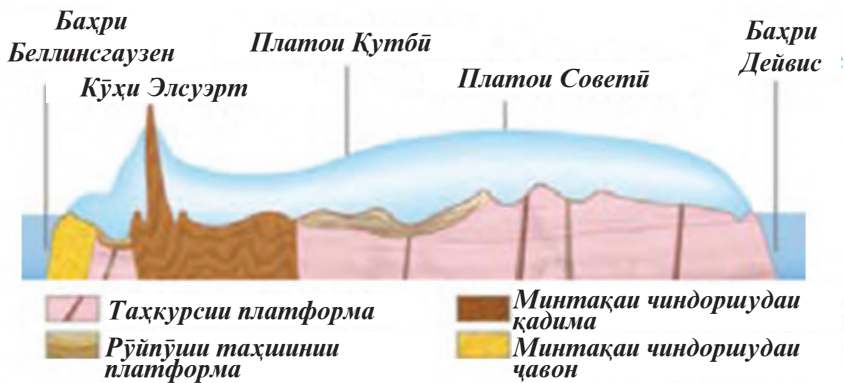
Ҳамагӣ 3%-и масоҳати Антарктида аз ях озод мебошад. Ҷойҳои аз ях озоди материки Антарктидаро низ оазис меноманд. Албатта дар онҳо ба мисли оазисҳои биёбони Саҳрои Кабир об ва рустаниҳои зиёд вучуд надоранд. Оазисҳои Антарктида – харсангҳои мебошанд, ки шамол (бод) онҳоро аз барф тоза кардааст.

Соҳти геологӣ ва релефи зери ях. Антарктида дар натиҷаи пора шудани Гондванаи қадима пайдо шудааст. Материк тахминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Қутби Ҷанубии Замин наздик шуд. Вай дар маркази плитаи литосферии Антарктикӣ ҷойгир шудааст.

Аз рӯи соҳти тектоникӣ ва хусусиятҳои релеф Антарктидаро ба ду қисм ҷудо мекунанд – Шарқӣ ва Ғарбӣ. Дар таҳкурсии Антарктидаи Шарқӣ платформаи қадимаи Антарктида хоб рафтааст. Дар Антарктидаи Ғарбӣ плитаи ҷавон ва минтақаи ҷавони чиндоршудаи Ғарби Антарктида ҷойгир шудааст. Он ба таркиби минтақаи глобалии чиндоршудаи Укёнусиоромӣ дохил мешавад. Дар ин ҷо вулкони Эребус – ягона вулкони амалкунандаи зерияҳӣ мавҷуд аст.

Дар Антарктида сатҳи пирахӣ ва релефи зерияхиро ҷудо

мекунанд. Дар платформаи Антарктида ҳамворихое, ки аз 500 то 1000 м баландӣ доранд, ҷойгир шудаанд.

Соҳти қишри замин ва релефи Антарктида аз рӯйи 88° т.ғ. ва 92° т.ш.

Дар байни онҳо ҳамвории Шмидт аз ҳама калон мебошад. Қад-қад сохилҳо минтақаи кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудааст, ки дар онҳо кӯҳҳои Замини Шохзодаи Мӯдро ҷудо мекунанд. Кӯҳҳои Трансантарктикӣ (аз рӯйи материк гузаранда) материкро ба ду ҳисса – Антарктидаи Шарқӣ ва Ғарбӣ ҷудо мекунанд. Қуллаи онҳо ба рӯйи пирахҳои сатҳи материк мебароянд. Дар Антарктидаи Ғарбӣ, дар кӯҳистони Элсуэрт нуқтаи баландтарини Антарктида – кӯҳистони Винсон ҷойгир шудааст, ки баландии он ба 5140 м баробар аст. Дар нимҷазираи Антарктида кӯҳҳои ҷавон – Андҳои Антарктида ҷойгир шудаанд, ки онҳо давоми Андҳои Амрикои Ҷанубӣ ба ҳисоб мераванд. Қаторкӯҳҳои Антарктидаи Ғарбӣ бо ҳамворихо ҷудо шудаанд. Ҳамвории аз ҳама калон – ҳамвории Берд ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо хушкӣ зери таъсири вазни пирах ба 2,5 км нисбати сатҳи баҳр фуру рафта, фуруҳамидаи Бентлиро ба вучуд овардааст.

Иқлими материк. Антарктида материки аз ҳама хуноки сайёраи замин мебошад. Дар истгоҳи Таҳқиқотии «Восток» (аз давлати Русия) ҳарорати хунуктарини Замин $-89,2$ °C ба қайд гирифта шудааст. Сабаби чунин хунок будан дар он аст, ки истгоҳ аз ҳамаи укёнусхо дур ва дар баландии 3488 м ҷой гирифтааст.

Ба мо сокинони арзҳои муътадил, хунокии Антарктидаро тасаввур кардан душвор аст. Дар ин ҷо маводди сӯзишворӣ (керосин, солярка) ғафс шуда, ба модаи часпак табдил меёбад ва он бо корд бурида мешавад. Пӯлод ба мисли шиша зудшикан мешавад. Агар дар чунин ҳавои хунок одам бе ниқоб якчанд дақиқа нафас кашад, шушҳои ӯро шамол мезанад.

Сабаби асосии чунин хунокии саҳт яхбандӣ аст. Барфу ях хусусияти инъикос намудани нурҳои офтобро доранд ва намегузоранд, ки сатҳи материк гармиро ба худ гирад. Инчунин дарозии шабҳои доимӣ (қариб шаш моҳ) ба хунукшавии материк сабаб мешавад.

Дар соҳилҳои материк ҳарорати ҳаво нисбат ба қисмҳои марказии он гарм аст. Ҳарорати моҳи январ ба ҳисоби миёна 0°C мебошад. Ин ба пайдоиши сиклонҳо вобаста аст. Баъзан сиклонҳо ба дохили материк медароянд. Дохилшавии сиклонҳо бо худ боришоти зиёди барф ва шамолу тӯфонҳоро меоранд.

Олами зинда. Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад. Ҳаёт дар ин материк ба мисли ҳамаи дигар биёбонҳо асосан дар оазисҳо ҷамъ омадааст. Аммо оазисҳои Антарктида ба оазисҳои Африқо ё Австралия ягон монандӣ надоранд. Бинобар ин танҳо дар оазисҳо гулсангу лишайникҳо ва дар кӯлҳои хурди он обсабзҳои сабзи кабудчатобро дидан мумкин аст. Дар нимҷазираи Антарктида баъзе рустаниҳои гулдор мерӯянд.

Ҳаёти бисёр ҳайвоноти материк ба соҳилҳои Антарктида ва уқёнус алоқаманд аст. Ҳайвони аз ҳама паҳншудаи Антарктида пингвин мебошад. Пингвин парандае аст, ки парвоз қарда наметавонад, вале дар об хуб шино мекунад. Дар материк пингвинҳои хурд ва шохпингвинҳо зиндагӣ мекунанд. Вазни шохпингвинҳо то 50 кг, қадашон ба зиёда аз 1 м баробар аст.

Парандаи албатрос (уқоби кӯҳӣ) дар соҳилҳои материк зиндагӣ мекунад. Инчунин чанд намуди моҳихӯракҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар шабҳои кӯҳӣ лона гузошта, бача мебароранд.

Шохпингвин бо бачааш

Дар обҳои соҳили материк тюленҳо, фили баҳрӣ ва гурбаи баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Дар баҳрҳои атрофи материк китҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар байни онҳо аз ҳама ҳайвони калони сайёраи Замин – кити кабуд, дарозиаш 33 м, вазнаш то 150 тоннаро дидан мумкин аст. Ин ҳайвон аз соли 1967 инҷониб зери химоя қарор дорад.

Хулоса:

- Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати гафси ях нӯшида шудааст.

- *Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 4 км баробар аст.*
- *Қисми зиёди захираи оби ширини сайёраи Замин дар яхҳои Антарктида ҷамъ омадаанд.*
- *Материк тахминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Қутби Ҷанубии Замин наздик шуд.*
- *Антарктида материки аз ҷама хунуки сайёраи Замин мебошад.*
- *Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Барои чӣ Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд?*
2. *Барои чӣ дар материк ин қадар барфу яхи зиёд ҷамъ шудааст?*
3. *Доир ба сохти геологии материки Антарктида маълумот диҳед.*
4. *Кадам хусусиятҳои релефи материкро медонед?*
5. *Доир ба нуқтаи хунуктарини материк маълумот диҳед.*
6. *Барои чӣ олами зиндаи Антарктида камбағал аст?*
7. *Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои релеф ва иқлими материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадоме аз ҳайвонҳои номбаршуда дар Антарктида зиёд паҳн шудааст?

- А.** Шер **Б.** Мор **В.** Тӯтӣ **Г.** Пингвин

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Вазни шохпингвинҳои Антарктида то ___ кг, қадашон ба зиёда аз ___ м баробар аст.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии маълумоти ҷадвали зеро муайян кунед:

ҳа	не	Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 4 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 2 км баробар аст.
ҳа	не	Масоҳати қабати яхи Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад.
ҳа	не	Дар Антарктида қабатҳои поёнии пешинаи барф зери фишори барфи болоӣ фишурда шуда, бо гузашти вақт ба пирах табдил меёбад.
ҳа	не	Аз ҳамворихони материк – ҳамвории Шмидт аз ҷама хурд аст.
ҳа	не	Дар Антарктида конҳои ангишт, маъдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.
ҳа	не	Дар Антарктида сатҳи пирахӣ ва релефи зерияхиро ҷудо мекунанд.

ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО

БОБИ 9. ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Табақаи географӣ – маҷмуи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд. Ҳама гуна алоқаи байни ин қабатҳо асосан бо иштироки нури Офтоб ва энергия (неру)-и дохили Замин мегузарад.

§ 58. ХУСУСИЯТҲОИ ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом табақаҳои Заминро номбар карда метавонед?
- ♦ Алоқаи табақаҳои Заминро чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст?
- ♦ Интихобан оид ба яке аз табақаҳо (геосфераҳо)-и Замин нақл кунед.

Пайдоиши материкҳо ва уқёнусҳо ба релефи Замин алоқаманд аст, ки пайдоиши он дар навбати худ ба неруи дохили Замин вобаста мебошад. Ҳар як материк ё уқёнус аз рӯи шароити табиӣ худ такрорнашаванда аст. Ин пеш аз ҳама ба мавқеи ҷойгиршавӣ, ҳаҷм, тарҳ ва релефи онҳо вобастагӣ дорад.

Табақаи географӣ ин муҳите мебошад, ки дар он ҷамъияти инсонӣ зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Инсон ҳама чизи барои худ заруриро аз табиат мегирад ва бисёр вақт қонунҳои

онро вайрон карда, ҳам ба табиат ва ҳам ба худ зарар мерасонад. Мо медонем, ки барои нигоҳ доштани табиати атроф оқилона рафтор кардан лозим аст. Ин дар он ҳолат имконпазир мегардад, ки агар мо хусусият ва қонуниятҳои табақаи географиро хуб донем.

Ҳар як унсури табақаи географӣ хусусият ва қонуниятҳои худро дорад. Масалан, ҳамвории қалони Замин ба қисмҳои мустаҳками қишри Замин тааллуқ доранд, ки онҳоро платформа меноманд. Кӯҳҳо ба минтақаҳои чиндоршудаи зилзиладори канорҳои пластаҳои литосферӣ мансубанд.

Аммо дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ низ қонуниятҳои муайян мавҷуд аст, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд. Ин қонуниятҳо ҳам ба табақаи географӣ ва ҳам ба ҷузъҳои алоҳидаи он дахл доранд. Донишмандони қонуниятҳои умумигеографӣ ба инсоният имкон медиҳад, ки сарватҳои табииро пурра ва ба таври сарфакорона истифода баранд. Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – *якҷухтӣ*, *муназзамӣ* ва *минтақавӣ* дохил мешаванд.

Якҷухтӣ ё *томияти* табақаи географӣ аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад. Он ба гардиши мунтазам ва мубодилаи моддаҳои энергия вобастагӣ дорад. Ба хотир оред, ки ҷи гуна гардиши об гидросфера, тропосфера, қабатҳои болоии литосфера ва тамоми организмҳои зинда, аз ҷумла одамро бо ҳам алоқаманд мекунад. Оё организмҳои зинда бе ин гардиш вучуд дошта метавонанд? Ибтидои якҷухтии табақаи географӣ он аст, ки дар ҳолати тағйир ёфтани як қисмат таъсири он ҳатман ба дигар қисматҳо мерасад. Масалан, агар дар ин ё он маҷмуи табиӣ об ифлос шавад, ин ба ифлосшавии тамоми комплекси табиӣ оварда мерасонад.

Ҳодисаи муназзамӣ дар табақаи географӣ. Даврӣ будан ва такроршавандагии ҳамон як ҳодисаро дар вақти муайян муназзамӣ (ритмика) меноманд. Муназзамӣ хусусияти асосии табақаи географӣ мебошад. Он ҳам ба табиати зинда ва ҳам ғайризинда дахл дорад. Ҳаракати Заминро дар атрофи меҳвари худ муназзамии шабонарӯзӣ меноманд. Барои ҳар як маҷмуи қалони табиӣ хусусияти хоси ҳарорати шабонарӯзӣ, намнокӣ, ғаъолияти набототу ҳайвонот ва ғайра хос аст. Ҳамаи организмҳои зинда дар давоми шабонарӯз барои худ вақти оромӣ ва ғаъол буданро доранд. Ҳаёти одам низ дар давоми шабонарӯз аз рӯи тартиб (ритм)-и муайян ҷараён мегирад: шабона истироҳат, рӯзона қору ғаъолият.

Ҳаракати Замин дар атрофи Офтоб муназзамии ҷараёнҳои табииро дар фаслҳои сол ба вучуд овардааст. Муназзамии солна

дар тағйирёбии ҳарорат, ивазшавии бодҳо (муссонҳо), боришот, речаи дарёҳо, пайдошавии хок, дар ҳаёти рустаниҳо ва ҳайвонот зоҳир мегардад.

Минтақавияти географӣ. Бо қонуниятҳои минтақавияти географӣ, яъне ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан, тағйирёбии ҳамаи қисматҳои табиат шумо ҳангоми омӯзиши ҳар як материк ва уқёнус шинос шудед. Иқлим ва ҳамаи ҷараёнҳои берунӣ (бодхӯрдашавӣ, хокпайдошавӣ ва ғ.) ба қонуниятҳои минтақавият тобеъ мебошанд, ки ба таври гуногун дар хушкӣ, уқёнус, ҳамворию кӯҳҳо, қисмҳои дохилӣ ва наздизоҳилии материкҳо зоҳир мешаванд. Ҳамаи ин фарқҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки ба шароити табиӣ қисматҳои табиат на фақат омилҳои минтақавият, балки омилҳои ғайриминтақавият: релеф, тарҳи материку уқёнусҳо ва ғайра таъсир мекунанд.

Инкишофи бемайлоии табақаи географӣ хусусияти асосӣ ва ҷудонашавандаи он мебошад. Сабаби инкишофи табақаи географӣ ин муҳолифати қувваҳои мутақобил аст. Муҳолифати асосӣ дар байни омилҳои минтақавияту ғайриминтақавият ва байни қувваҳои дохилӣ ва берунии Замин мебошад. Ҳангоми ташаккули табиӣ релеф муборизаи ду қувва сурат мегирад: қувваҳои созанда ва қувваҳои вайронкунанда. Бо таъсири қувваҳои дохилӣ (созанда)-и Замин кӯҳҳои баланд ва фӯрӯҳамидаҳои калон ҳосил мешаванд. Аз таъсири қувваҳои берунӣ (вайронкунанда) сатҳи Замин ҳамвор мегардад. Тағйирёбиро на танҳо дар шаклҳои релеф, инчунин дар андозаю тарҳи материкҳо ва уқёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамаи ин ба тағйирёбии иқлим овардааст ва оварда истодааст. Ҳамаи қувваҳои берунӣ асосан ба воситаи иқлим таъсир мерасонанд.

Солҳои охир ба инкишофи ҳар як маҷмуи табиӣ ва дар умум ба табақаи географӣ таъсири омилҳои антропогенӣ (инсонӣ) зиёд шудааст.

Хулоса:

- *Табақаи географӣ ин маҷмуи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд.*
- *Дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ қонуниятҳои муайян вучуд дорад, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд.*
- *Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – яклухтӣ, муназзамӣ ва минтақавият дохил мешаванд.*
- *Сабаби инкишофи табақаи географӣ – муҳолифати байни қувваҳои дохилӣ ва берунии Замин мебошад.*

Савол ва супориш:

1. Табақаи географӣ чист?
2. Табақаи географӣ кадом қабатҳои Заминро бо ҳам алоқаманд мекунад?
3. Қонуниятҳои асосии табақаи географиро номбар кунед.
4. Хусусиятҳои ҳар кадоми онро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
5. Барои чӣ таъсири инсон ба табақаи географӣ сол аз сол зиёд шуда истодааст?
6. Мафҳумҳои асосии табақаи географиро дар дафтари география нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Қонуниятҳои умумии табақаи географиро бо шарҳашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Яклухтӣ	А. Ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ҳамаи қисматҳои табиат тағйир меёбанд.
2. Муназзамӣ	В. Аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад.
3. Минтақавият	Г. Дар табақаи географӣ ҳодисаҳо ба таври даврӣ ва такрорӣ дар вақти муайян ба амал меоянд.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳамагуна алоқаи байни қабатҳои Замин дар табақаи географӣ асосан бо иштироки кадом омилҳо мегузаранд?

- А. Нури Офтоб ва энергияи дохили Замин;
- Б. Таъсири наботот ва ҳайвонот;
- В. Нури Офтоб ва бод;
- Г. Иқлим ва олами ҳайвонот.

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Солҳои охир ба инкишофи табақаи географӣ таъсири омилҳои _____ зиёд шудааст.

§ 59. ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛИ ТАБИАТ ВА ҶАМЪИЯТ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ замонҳои пеш таъсири инсон ба табиат камтар буд?
- ♦ Ба талаботи аввалияи инсоният чӣ дохил мешавад?
- ♦ Кадом намуди сарватҳои табииро одамон зиёдтар истифода мекунанд?

Аҳаммияти сарватҳои табиӣ. Инсоният наметавонад аз табиат ва бойиғарихҳои он чудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад. Асосан панҷ намуди сарватҳои табииро чудо мекунад: минералӣ, иқлимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ. Табиат ҳамаи талаботи инсонро бо энергия, сӯзишворӣ ва ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад.

Ҳисоб шудааст, ки ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз 3 кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истехсол мешавад. Ин талабот рӯз аз рӯз афзуда истодааст.

Сарватҳои табиӣи Замин

Дар байни сарватҳои табиӣи одам аз ҳама зиёд обро истифода мебаранд. Зиёда аз 70%-и оби истифодашаванда барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Вақтҳои охир истифодаи об дар дигар соҳаҳои ҳоҷагӣ зиёд шуда истодааст. Сокинони шаҳр ба ҳисоби миёна дар як шабонарӯз 150 л ва сокинони деҳот 50 л об сарф мекунанд. Аз ин хотир истифодаи сарфакоронаи об барои ҳар як сокини сайёраи Замин зарур мебошад.

Барои ҳаёт ва фаъолияти инсон масоҳатҳои калони замин лозим аст, ки дар он шаҳрҳо, деҳаҳо, заводу фабрика, роҳҳо бунёд

карда мешаванд. Қариб 1/3 ҳиссаи хушкиро инсон барои кишту кор, бунёди боғҳо ва чарогоҳ истифода мебарад.

Яке аз бойигариҳои асосии табиат ҳок мебошад. Ҳок талаботи инсонро бо озӯқаворӣ таъмин мекунад. Аз рӯйи ҳосилнокӣ ҳоки зонаҳои табиӣ гуногун мебошанд, аз ин ҷиҳат бо онҳо муносибати эҳтиёткорона лозим аст.

Нақши ҷангалҳо барои ҳаёти инсон бузург аст. Айни замон 30%-и сатҳи Замин бо ҷангалҳо пӯшида шудааст. Ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он оқилона истифода бурда шавад.

Шикори беназорат ва бераҳмонаи баъзе намуди ҳайвонҳои ваҳшӣ ва парандаҳо ба камшавии саршумори онҳо оварда расонидааст. Ин ҳодиса, хусусан дар давлатҳои Африқо, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқӣ мушоҳида мешавад.

Таъсири табиат ба шароити ҳаёти одамон. Нақши табиат ҳамчун муҳити зист барои мо – инсонҳо хеле бузург аст. Табиат барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкамкунии саломатии инсон мусоидат мекунад. Бинобар ин тозагии ҳаво ва об аҳаммияти махсус дорад. Дар ин ҷо нақши ҷангалҳоро ҳамчун «шуш»-и сайёра қайд кардан зарур аст. Ҷангалҳо атмосфераи заминро бо гази оксиген таъмин менамоянд ва гази карбонатро фуру мебаранд. Дарахтон ҳавои ифлоси шаҳрҳоро аз дуд ва гарду ҷанги зарарнок тоза мекунанд. Барои бисёр одамон ҷангал ҳамчун ҷойи дамгирӣ ва истироҳат мебошад.

Шароити ҳаётии одамонро аз бисёр ҷиҳат хусусиятҳои релеф ва иқлим муайян мекунад. Вобаста ба релеф ва шароити иқлим одамон корҳои хоҷагидорӣ худро ба нақша мегиранд ва ба роҳ мемонанд.

Ба ҳаёт ва фаъолияти инсон офатҳои табиӣ низ таъсир мерасонанд. Баъзе офатҳои табиӣ хусусияти фоҷиавӣ доранд. Бинобар ин дар замони ҳозира пешгӯии географии ин ҳодисаҳо муҳим аст. Саривақт пешгӯӣ кардани онҳо оқибатҳои нохуши ин ҳодисаҳоро кам мекунад.

Тағйирёбии табиат дар натиҷаи таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли. Дар нимаи дууми асри XX, дар натиҷаи тараққиёти босуръати илму техника ва азхудкунии нав ба нави сарватҳои табиӣ таъсири инсон ба табиат тамоми сайёраи Заминро аз Арктика то Антарктида фаро гирифт. Ҳаҷми ҳозираи истеъмоли сарватҳои табиӣ ва усулҳои истифодаи он ба табиат имкон намедихад, ки худро барқарор кунад. Олимонро масъалаи кам шудани сарватҳои табиӣ, зиёд шудани аҳоли ва таъмин кардани аҳоли бо маҳсулоти озӯқаворӣ ба ташвиш овардааст.

Олимон гуфта наметавонанд, ки Замин чӣ қадар одамро хӯронда ва пӯшонда метавонад.

Ҳолати атмосфераи Замин торафт бад шуда истодааст. Дар таркиби атмосфера миқдори гази оксиген кам шуда, баръакс миқдори гази карбонат ва гарду чанг зиёд шудааст. Атмосфера нури офтобро хуб мегузаронад, аммо сабаби зиёд шудани гази карбонат наметавонад гармиро ба фазои кайҳон сар диҳад, ки дар натиҷа иқлими сайёра гарм шудааст. Гармшавии иқлим метавонад боиси обшавии яхҳои Арктика ва Антарктида шуда, сатҳи оби уқёнусҳоро баланд кунад. Ин ба оқибати фоҷиавӣ оварданиш мумкин, зеро хамворихҳои сераҳолии зери об мемонанд.

Зиёд шудани истифодаи сарватҳои табиӣ боиси кам шудани захираи онҳо шудааст. Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки то миёнаҳои асри XXI инсоният ҳамаи захираи металлҳоро ба охир мерасонад ва коркарди баъзеи онҳо (тилло, нукра, қалъағӣ ва ғ.) солҳои наздик қатъ мегардад.

Ифлосшавии оби Уқёнуси ҷаҳонӣ ва кам шудани сарватҳои биологӣ он, хусусан дар минтақаи шелф (тунукобаҳои назди соҳили материкҳо) ташвиши зиёдро ба вучуд овардааст.

Ҳамкорихҳои байналмилалӣ дар самти истифодаи табиат. Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкорихҳои байналмилалӣро дар ин самт ба миён овард.

Ҳифзи табиат бо мақсади ҳал намудани проблемаҳои экологӣ дар сатҳи маҳаллӣ, миллӣ (дар ҳудуди як давлат) ва ҷаҳонӣ ба роҳ монда шудааст. Амали якҷояи давлатҳо имкон медиҳад, ки ба тағйирёбии ҳолати табиат дуруст баҳо дода, қоидаҳои асосии истифодаи сарватҳои он таҳия шаванд. Тавре бояд амал кард, ки рушди истехсолотро бознадошта, дар баробари ин ба хато роҳ надода, табиатро аз харобшавӣ нигоҳ доштан имконпазир шавад.

Ҳоло бисёр давлатҳо барои ҳалли проблемаҳои экологӣ қувваи худро якҷоя равона кардаанд. Масалан, Иттифоқи Байналмилалӣи Ҳифзи Табиат ва сарватҳои табиӣ, ки бисёри давлатҳои ҷаҳон аъзои он мебошанд, барои ҳифзи наботот ва ҳайвоноти камшудаи стода Китоби сурхро таҳия кардаанд.

Хулоса:

- *Инсоният наметавонад аз табиат ва бойиғарихҳои он ҷудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад.*
- *Панҷ намуди сарватҳои табииро ҷудо мекунад: минералӣ, иқлимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ.*
- *Талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст.*
- *Ҳамаи унсурҳои табиат (релеф, иқлим, об, ҳаво, наботот, ҳайвонот*

ва г.) барои инсон ҳамчун шароити зист хизмат мекунад ва одам бе онҳо дар алоҳидагӣ зиндагӣ карда наметавонад.

- Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкориҳои байналмилалиро дар ин самт ба миён овард.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз афзуда истодааст?
2. Барои чӣ ҷангалҳоро ба «шуши сайёраи Замин» ташибеҳ медиҳанд?
3. Дар натиҷаи фаъолияти инсон дар табиат кадом тағйирот ба амал омадааст?
4. Оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли проблемаҳои экологӣ мисолҳо оред.
5. Аз расми китоб ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда сарватҳои асосии Замиро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз чанд кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истехсол мешавад?

- А. 1 кг Б. 2 кг В. 3 кг Г. 10 кг

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Захираи ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он _____ истифода бурда шаванд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	оксиген таъмин намуда, гази
	аз дуд ва гарду чанги зарарнок тоза мекунад
	Ҷангалҳо атмосфераи замиро бо гази
	карбонатро фурӯ мебаранд, ҳавои ифлоси шаҳрҳоро

§ 60. ГУЗАШТА ВА ОЯНДАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ То пайдо шудани инсоният Замин чӣ тавр инкишоф ёфтааст?
- ♦ Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст?
- ♦ Дар оянда бо Замин чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?

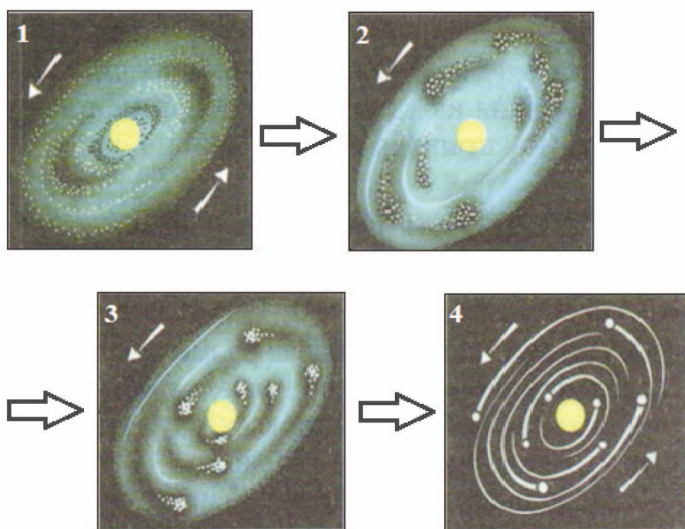
Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст? Оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин ҳамчун яке аз сайёраҳои ин манзума фарзияҳо (ақидаҳо)-и зиёд вучуд доранд. Соли 1940 олими рус О. Ю. Шмидт фарзияе пешниҳод кард, ки мувофиқи он Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) аз абри газу

чанги сард ҳосил шудааст. Ҳоло ин фарзия аз тарафи олимони зиёд ҳамчун асос ҳисобида мешавад.

Мувофиқи фарзияи Шмидт, Офтоб дар фазои Галактика ҳаракат карда, ба худ абри газу чангро ҷазб кардааст. Аз зарраҳои бо ҳам частидани ин абри кайҳонӣ чирмҳои Манзумаи Офтоб пайдо шудаанд.

Замин дар аввали пайдоиш шакли ҳозираро надошт. Дар он ба мисли ҳозира сатҳи саҳти мустаҳкам, гидросфера, атмосфера ва организмҳои зинда мавҷуд набуд. Ҳамаи ин дар давоми 4,6 млрд соли таърихи сайёраи мо пайдо шудааст, ки онро инкишофи эволютсионии Замин меноманд.

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши чирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро атмосфера надошт. Афтидани ин чирмҳо ҳарорати моддаҳои сайёро баланд мекард. Дар дохили Замин ҳарорат аз ҳисоби таъзияи элементҳои химиявии радиоактивӣ баланд мешуд. Чинсҳои нисбатан вазнин ба монанди оҳан ва никел ба маркази сайёра фуру рафта, чинсҳои сабук ба боло ҳаракат мекарданд. Ҳамин тариқ, қабатҳои дохилии Замин – қишри Замин, мантия ва ядро ҳосил шуданд.

Пайдоиши Манзумаи Офтоб аз абрҳои газу чангӣ

Қабати обӣ ва ҳавои сайёраи моро моддаҳои тамоман сабук – маҳлули обӣ ва газҳо ҳосил карданд. Онҳо ба таркиби чинсҳои кӯҳӣ дохил шуда буданд ва дар ҳолати ба Замин бархӯрдани чинсҳои кайҳонӣ ва оташфишонии вулқонҳо озод шуданд.

Атмосфераи қадимтарин ба ҳозира монанд набуд. Ҳавои он давраро мо нафас қашида наметавонистем. Чунки дар таркибаш миқдори оксиген ниҳоят кам буд. Дар натиҷаи ба ҳолати моеъ табдил ёфтани буғи об дар қисми поёнии қабати атмосфераи қадима укёнуси қадима ҳосил шуд, ки тамоми сатҳи заминро ҳамчун пардаи тунук пӯшонид.

Дар обҳои укёнуси қадима аввалин молекулаҳо (чисмҳои хурдтарин)-и органикӣ пайдо шуданд. Баъдтар аввалин организмҳои зинда ба вучуд омаданд. Организмҳои зиндаи қадима, ки аз обсабзҳои сабзи кабудчатоб иборат буданд, ба таркиби атмосфера таъсири сахт расониданд. Сабаби асосии дар таркиби атмосфера ба миқдори зиёд пайдо шудани оксиген маҳз онҳо мебошанд.

Қитъаҳо ва укёнусоҳои сохти қишри Замиро ҳосил карданд, ки қабат ва сохти гуногун доштанд. Чӣ тавре ки шумо аллақай медонед, дар замони қадим материки бузурги ягонаи Пангея вучуд дошт, ки онро укёнуси Панталласа иҳота карда буд. Минбаъд дар натиҷаи бардошташавии моддаҳои мантия Пангей пора шуд ва материку укёнусоҳои ҳозира пайдо шуданд.

Чӣ гуна ҳодисаи кӯҳпайдошавӣ ба шакли сатҳи Замин таъсир кард? Қитъаҳои қишри замини материкӣ ва укёнуси дар плитаҳои ҳаракаткунандаи литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар вақти таъсири мутақобилаи ду плита бо чинсҳои кӯҳии ковоки қишри Замин, онҳо шикаста майда шуда, чинҳоро ташкил мекунанд. Давраҳои кӯҳпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонид. Ин ҳодиса ба давраҳои яхбандиҳо рост омадааст.

Замин дар таърихи инкишофи худ якчанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст. *Давраи яхбандӣ* – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад. Ҷойи тааҷҷуб нест, ки ҳоло мо дар давраи нисбатан гарми байни яхбандиҳо зиндагӣ карда истодаем. Чунки дар қитъаҳои алоҳидаи хушкӣ пирахҳои кӯҳӣ ва водигӣ ҳоло ҳам вучуд доранд. Қайд кардан зарур аст, ки дар таърихи Замин давраҳои буданд, ки пирахҳо умуман вучуд надоштанд. Масалан, дар тамоми аҳди мезозой пирахҳо дар сатҳи Замин мавҷуд набуданд.

Сайёраи моро дар ояндаи дур чӣ интизор аст? Сарчашмаи асосии тамоми ҷараёнҳои дар сайёра гузаранда Офтоб ва

қаъри Замин мебошад. Замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд. Баъд аз миллиардҳо сол қаъри Замин оҳиста-оҳиста сард мешавад ва ҳаракати материкҳо қатъ мегарданд. Оташфишонии вулкониҳо тамом шуда, заминчунбиҳо ба амал намеоянд. Ҳодисаҳои кӯҳпайдошавӣ дигар ба амал намеояд. Аз таъсири қувваҳои берунӣ сатҳи Замин ба ҳамворӣ мубаддал мегардад, ки бо қабати тунуки оби Уқёнуси ҷаҳонӣ пӯшонида мешавад. Ситораи мо – Офтоб муддати тулонӣ равшанию гармӣ диҳад ҳам вақти таназзул дорад. Баъд аз миллиардҳо сол равшанию Офтоб чунон зиёд мешавад, ки дар сатҳи Замин тамоми қабати об бухор шуда меравад. Сипас Офтоб ба ситораи хурд – паканаи сафед мубаддал мегардад ва дар сайёраи Замин сардӣ ва торикӣ фаро мерасад.

Дар ин ҳолат бо организмҳои зинда ва одамон чӣ ҳодиса рӯй медиҳад? Аввал ин ки ақидаҳои дар боло қайдшуда фақат пешгӯӣ мебошанд ва қувваҳои зиёди ҳоло ба мо номаълумро ба инобат намегиранд. Дуюм, ин ҳодиса баъд аз миллиардҳо сол шояд ба вуқӯъ пайвандад. Давраи мавҷудияти инсонӣ оқил қариб 1 млн сол аст. Аз ин сабаб маълум нест, ки мавҷудоти зинда дар ояндаи дур ба кадом шакл боқӣ мемонанд.

Мувофиқи ҳисоби олимони умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст, ки инро мо аз омӯзиши таркиби ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда метавонем. Таърихи инсоният дар муқоиса бо ин ночиз бошад ҳам, лекин инсон аллақай шакли сайёраи моро хеле дигар кардааст.

Хулоса:

- Доир ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин фарзияҳои зиёд вуҷуд доранд, ки дар байни онҳо фарзияи олими рус О. Ю. Шмидт тарафдорони зиёд пайдо кардааст.
- Мувофиқи фарзияи Шмидт, Манзумаи Офтоб газу ҷанги сард ҳосил шудааст.
- Тамоми давраи инкишофи Замиро – инкишофи эволюционии Замин меноманд, ки зиёда аз 4,6 млрд сол давом кардааст ва ҳоло ҳам давом дорад.
- Аввалин организмҳои зиндаи сайёраи Замин обсабзҳои сабзи кабудҷатоб буданд, ки сабаби дар таркиби атмосфера зиёд шудани оксиген шудаанд.
- Замин дар таърихи инкишофи худ якҷанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
- Мувофиқи ҳисоби олимони умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

Савол ва супориш:

1. Фарзия Шмидтро оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб шарҳ диҳед.
2. Инкишофи эволюсионии Замин чиро мегӯянд?
3. Барои чӣ атмосфераи аввалии Замин ба имрӯза монанд набуд?
4. Давраи яхбандӣ чист?
5. Ояндаи Заминро чӣ интизор аст?
6. Мафҳумҳои асосии мавзӯро дар дафтар нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

- Мувофиқи ақидаи Шмидт, Манзумаи Офтоб чӣ гуна пайдо шудааст?
- А. Аз ҳисоби пора шудани сайёраҳо;
 - Б. Аз абри газу чангҳои кайҳонӣ;
 - В. Аз обсабзҳои сабзи кабудтоб;
 - Г. Аз афтидани чирмҳои осмонӣ.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши чирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро _____ надошт.

3. Ҷавобҳои дурусти «Ҷа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳои қадвали зеро тасдиқ кунед:

Ҷа	не	Давраҳои кӯхпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки дар Замин ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонидааст.
Ҷа	не	Давраи яхбандӣ – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад.
Ҷа	не	Замин дар таърихи инкишофи худ як давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
Ҷа	не	Умри сайёраи Замин ҳеҷ гоҳ ба охир намерасад ва ҳаёт дар он аз байн намеравад.
Ҷа	не	Сарчашмаи асосии тамоми чараёнҳои дар Замин гузарандаи Офтоб ва қаъри Замин мебошад ва замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд.
Ҷа	не	Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

МУҲИМТАРИН РҶЙДОДҶОИ ТАЪРИҲИ ГЕОГРАФИЯ

Замони қадим

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Қариб 1500 сол пеш аз мелод	Экспедицияи мисриён ба давлати Пунт, ки тахминан дар шарқи Африко мавҷуд буд, сафар кард.
2.	Тахминан 600 сол пеш аз мелод	Баҳрнаврдони финиқӣ атрофи материки Африкоро шино карда гузаштанд.
3.	Солҳои 212–194-и пеш аз мелод	Олими юнонӣ – Эратосфен андозаи Заминро муайян кард.
4.	Тахминан 195 сол пеш аз мелод	Олими Юнон – Кратес Маллоский аввалин глобусро сохт.
5.	Солҳои 23–24-и замони мо (мелод)	Аз тарафи олими Юнон Страбон «География дар 17 ҷилд» нашр шуд.

Асрҳои миёна

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 860	Норманҳо қазираи Исландияро кашф карданд.
2.	Соли 962	Норманҳо қазираи Гренландияро кашф карданд.
3.	Солҳои 1000-ум	Норманҳо бо роҳбарии Лейв Эриксон соҳилҳои шарқии материки Амрикои Шимолиро кашф карданд.
4.	Солҳои 1271–1295	Саёҳати савдогарони итолиёӣ бо роҳбарии Марко Поло ба Хитой (Чин).
5.	Солҳои 1466–1472	Саёҳати савдогари тврӣ Афанасий Никитин ба Ҳиндустон.
6.	Соли 1492	Олими олмонӣ аввалин глобуси калонро сохт.
7.	Солҳои 1492–1493	Аз тарафи экспедицияи испанӣ бо роҳбарии Христофор Колумб кашф шудани Олами Нав (Қитъаи Амрико).
8.	Солҳои 1497–1499	Аз тарафи экспедицияи португалӣ бо роҳбарии Васко-да-Гама аз ҷануби Африко кушода шудани роҳи баҳрӣ.

9.	Солҳои 1519–1522	Аввалин саёҳати давриоламии Фернан Магеллан.
10.	Солҳои 1607–1617	Экспедитсияи баҳрнаварди англис бо роҳбарии Г. Гудзон дар ҷустуҷӯи гузаргоҳи обии шимолу ғарбӣ аз уқёнуи Атлантик ба уқёнуи Ором.
11.	Солҳои 1642–1643	Экспедитсияи баҳрнавардии Абел Тасман ба соҳилҳои Австралия.
12.	Соли 1648	Аз уқёнуи Яхбастаи Шимолӣ ба уқёнуи Ором шино карда гузаштани Семён Дежнёв.

Давраи нав

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Солҳои 1697–1699	Саёҳати В. Атласов ва Л. Морозко ба Камчатка.
2.	Солҳои 1733–1743	Кори Экспедитсияи Калони Шимолӣ (В. Беринг, Х. Лаптев, С. Челюскин, С. Крашенинников ва дигарон). Соҳилҳои шимолии Осиё ба харита дароварда шуд, табиати Камчатка омӯхта шуд, соҳилҳои Амрикои Шимолӣ кашф шуд.
3.	Солҳои 1768–1779	Саёҳати давриоламии экспедитсияи англисӣ бо роҳбарии Чеймс Кук.
4.	Солҳои 1819–1821	Аввалин экспедитсияи антарктикии русӣ бо роҳбарии Ф. Ф. Беллинсгаузен ва М. П. Лазерев. Кашф шудани Антарктида.
5.	Солҳои 1821–1845	Ташкилҳои ҷамъиятҳои миллии географӣ дар давлатҳои Аврупо.
6.	Соли 1845	Дар шаҳри Петербург кушода шудани Ҷамъияти географии рус.
7.	Солҳои 1830–1856	Муайян кардани баландии як қатор қуллаҳои Ҷимолой, аз ҷумла Эверест (Ҷомолунгма).
8.	Солҳои 1870–1885	Таҳқиқоти табиати Осиёи Марказӣ аз тарафи Н. М. Пржевальский.
9.	Солҳои 1871–1883	Саёҳати Н. Н. Миклухо-Маклай ба Гвинейи Нав ва ҷазираҳои Уқёнусия.

10.	Солҳои 1872–1876	Кори экспедитсияи укёнушинуи англисӣ бо киштии «Челенчер».
11.	Солҳои 1903–1906	Аввалин баҳрнавардии Р. Амундсен ба воситаи гузаргоҳи шимолу ғарбӣ аз укёнуси Атлантик ба Ором. Кашфи кутби магнитии шимолӣ.
12.	Соли 1909	Ба Кутби Шимол расидани Р. Пири (ИМА).
13.	Солҳои 1911–1912	Ба Кутби Ҷануб расидани Р. Амундсен (ИМА).

Давраи навтарин

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 1922	Ташкил шудани Иттиҳоди географии байналхалқӣ.
2.	Соли 1932	Аввалин саёҳати дутарафа бо роҳи баҳрии Шимолӣ бо киштии яхшикани «Сибиряков» дар як мавсим.
3.	Солҳои 1947–1971	Кашф шудани қаторкӯҳҳои зерибии Ломоносов, Менделеев ва ғайра дар укёнуси Яхбастаи Шимолӣ.
4.	Солҳои 1955–1956	Аввалин экспедитсияи комплекси Шуравӣ бо роҳбарии М. Сомов.
5.	Солҳои 1957–1959	Соли байналхалқии геофизикӣ: Таҳқиқоти чараёнҳои умумисайёравӣ, омӯзиши ҳаматарафаи Антарктида.
6.	Соли 1957	Ба фазои кайҳон сар додани аввалин радиои маснуи Замин аз тарафи Иттиҳоди Шуравӣ. Муайян кардани ҷойи чуқуртарини Укёнуси ҷаҳонӣ дар фурӯҳамидаи Мариана аз тарафи экспедитсияи Шуравӣ бо киштии «Витяз».
7.	Соли 1960	Ба қазри фурӯҳамидаи Мариана фурумадани Ж. Пикар ва Д. Уолш.
8.	Соли 1961	Аввалин парвози инсон ба кайҳон аз тарафи Ю. Гагарин бо киштии кайҳонии «Восток». Оғози омӯзиши бевоситаи кайҳон.

9.	Соли 1965	Огози кор аз рӯйи барномаи 10-солаи гидрологии байналхалқӣ: кашфи фуруҳамидаҳои укёнусӣ, қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ, кафишҳо, чараёнҳои муқобил ва дигар кашфиётҳо дар Укёноси ҷаҳонӣ.
10.	Соли 1972	Аввалин конференсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити атроф дар Стокгоlm (Шветсия).
11.	Соли 1992	Конференсияи СММ оид ба муҳити атроф ва тараққиёт дар Рио-де-Жанейро (Бразилия)
12.	Соли 2009	Аз тарафи Таҳқиқотчи тоҷик профессор Қаюмов Абдулхамид Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистон дар материки Антарктида барафрохта шуд.

НАҚШАИ ТАВСИФИ ОБЪЕКТҲОИ ГЕОГРАФӢ

Нақшаи тавсифии мавқеи географии материк:

1. Муайян кардани материк нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани нуқтаҳои канории материк аз шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб. Дарозии он аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Дар қадом арзҳо ҷойгир будани ҷойи аз ҳама паҳн ва борики материк.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки материк дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани баҳру укёнусҳое, ки ба соҳилҳои материк васл ҳастанд ва чараёнҳои наздисоҳилӣ.

5. Тавсиф додани мавқеи материк нисбати дигар материкҳо.

6. Додани маълумот оид ба хатти соҳилии материк. Номбар кардани баҳрҳои калон, халиҷҳо, гулугоҳҳо, нимҷазираҳо ва ҷазираҳои наздисоҳилӣ.

Нақшаи тавсифии мавқеи географии укёнус:

1. Муайян кардани укёнус нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани дарозии тахминии укёнус аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Нишон додани арзи ҷойи паҳнтарини укёнус.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки укёнус дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани материкҳое, ки укёнус бо соҳилҳои онҳо пайваст аст. Бо кадом укёнусҳои дигар алоқаманд будани укёнус ва бо воситаи кадом объектҳои географӣ ин алоқамандӣ барқарор шудааст?

5. Номбар кардани баҳрҳо, халиҷҳо ва гулгоҳҳои калонтарини укёнус.

Нақшаи тавсифӣ-географии давлати алоҳида:

1. Номбар кардани материке, ки ин давлат дар он ҷойгир шудааст. Дар кадом қисми материк ҷойгир шудани он.

2. Номбар кардани номи давлат ва номи пойтахти он.

3. Номбар кардани давлатҳои ҳамсоя ва аз кадом объектҳои географӣ гузаштани сарҳади байни онҳо.

4. Муайян кардани он ки оё ин давлат ба баҳр ё укёнус роҳи баромад дорад ё не. Агар ҳа, пас кадом баҳр ё укёнус? Агар давлат роҳи баромад ба баҳр надошта бошад, масофаи тахминии онро то укёнуси наздиктарин муайян кардан лозим.

5. Муайян кардани ҷойгиршавии давлат нисбати шаклҳои калони релеф ва минтақаҳои серзилзила.

6. Номбар кардани минтақаҳои иқлим ва зонаҳои табиии давлат, хусусиятҳои онҳо.

7. Муайян кардани ҳавзаи дарёҳои калонтарин ва кӯлҳои давлат.

8. Тавсифи аҳолии давлат:

- шумораи аҳоли;
- ҳайати наҷодии аҳоли;
- халқҳои нисбатан калон;
- ҷойгиршавии аҳоли;
- шаҳрҳои калон.

9. Тавсифи фаъолияти хочагидорӣ аҳолии давлат.

Нақшаи тавсифии шакли релеф:

1. Муайян кардани қисми материк, ки дар он шакли релеф ҷойгир шудааст.

2. Муайян кардани намуди шакли релеф аз рӯи баландии мутлақ. Барои кӯҳҳо муайян кардани нуқтаи баландтарин, ном ва баландии он.

3. Аз харитаи сохти қишри Замин истифода бурда, муайян кардани асос (тахкурсӣ)-и шакли релеф.

4. Муайян кардани самти кашолёбии шакли релеф ва ҳисоб кардани дарозии тахминии он.

Нақшаи тавсифии иқлим:

1. Аз рӯйи харитаи минтақаҳо ва вилоятҳои иқлимӣ муайян кардани минтақаи иқлим ва вилояти иқлимие, ки қаламрав дар он ҷойгир шудааст.

2. Аз рӯйи харитаи иқлимӣ муайян кардани:

– ҳарорати миёнаи моҳҳои июл ва январ, тағйир ёфтани он дар қаламрав, хусусияти тағйирёбӣ;

– бодҳо ва анбухҳои ҳавои ҳукмрон;

– миқдори солонаи боришот ва тағйирёбии он дар қаламрав.

3. Муайян кардани омилҳои, ки ба тақсмоти ҳарорат ва боришот дар қаламрав таъсир мекунад.

4. Баҳо додан ба хусусиятҳои иқлими қаламрав аз нуқтаи назари фаъолияти хоҷагидорӣ инсон.

Нақшаи тавсифии дарё:

1. Муайян кардани материк ва қисми он, ки дар он дарё ҷорӣ аст. Ҳавзаи укёнусе, ки дарё ба он тааллуқ дорад.

2. Муайян кардани сарғаҳ ва резишгоҳи дарё, самти ҷоришавии он.

3. Муайян кардани вобастагии хусусияти ҷоришавии дарё ба релеф.

4. Муайян кардани сарчашмаҳои пуробшавӣ ва речаи дарё дар вобастагӣ бо иқлим.

5. Баҳо додан ба хусусияти истифодашавии оби дарё дар хоҷагии инсон.

Нақшаи тавсифии зонаи табиӣ:

1. Муайян кардани мавқеи географии зонаҳо ва дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудани онҳо.

2. Муайян кардани шароити табиӣ зонаи табиӣ (релеф, иқлим).

3. Муайян кардани олами органикии зонаи табиӣ (наботот ва ҳайвонот).

4. Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон дар зонаи табиӣ.

САЙТҲОИ ГЕОГРАФӢ

www.pogoda.ru

www.nationalgeographic.ru

www.geography.about.com

www.nature.com

www.krugosvet.ru

www.ocean.com

www.google.com

www.geo.ru

«КАЛИД»-и ТЕСТҲО

№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст	№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст
§1	1	укёнусихо	§2	1	Б
	2	В		2	Ҳа-1,3,4,5,7,8; Не-2,6
§3	1	чаҳони имрӯза	§4	1	Г
	2	1-В; 2-А; 3-Г; 4-Б		2	1-В; 2-Г; 3-Б; 4-А
§5	1	В	§6	1	геологии
	2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3		2	Б
				3	Ҳа-1,2,4,6; Не-3,5
§7	1	Г	§8	1	хосиятҳои
	2	тағйир		2	В
	3	1-5; 2-3; 3-4; 4-1; 5-2		3	Ҳа-1,3,4,5; Не-2,6
§9	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1	§10	1	Ҳа-1,3,6; Не-2,4,5
	2	А		2	Б
				3	экватор, қари
§11	1	А	§12	1	Г
	2	хушкӣ		2	Ҳа-1,2,5; Не-3,4
				3	аломатҳои
§13	1	В	§14	1	А
	2	Ҳа-1,3,4,6; Не-2,5		2	Ҳа-1,2,5,6; Не-3,4
	3	Гвинеяи Нав, Зеландияи Нав			
§15	1	сеюро	§16	1	В
	2	Б		2	кам
	3	Ҳа-1,2,3,6; Не-4,5		3	1-4; 2-3; 3-1; 4-2

§17	1	В		§18	1	Г
	2	осорхонаи			2	1953
	3	1-Г; 2-В; 3-Б; 4-А			3	1-3; 2-1; 3-4; 4-2
§19	1	А		§20	1	А
	2	муътадили			2	1-Б; 2-А; 3-Г; 4-В
	3	В			3	20
§21	1	Б		§22	1	паст
	2	1-4; 2-2; 3-1; 4-3			2	Г
	3	Аралкум			3	1-В; 2-А; 3-Б;
§23	1	А		§24	1	Б
	2	5			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	ду
§25	1	В		§26	1	В
	2	1-Б,Г; 2-А,В,Ф			2	Афғонистон
	3	Ҳа-1,3,4,6; Не- 2,5			3	Ҳа-1,2,5,6,7; Не- 3,4,8
§27	1	Г		§28	1	А
	2	Беринг			2	Ором
	3	Ҳа-1,2,5,6; Не- 3,4			3	1-4; 2-2; 3-3; 4-1
§29	1	Б		§30	1	Миссисипи
	2	чанубӣ			2	1-Б; 2-В; 3-А
	3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4			3	В
§31	1	арктикӣ		§32	1	30, Беринг
	2	Ҳа-1,2,4,5,7; Не- 3,6,8			2	Ҳа-1,3,4,6,7; Не- 2,5
§33	1	А		§34	1	В
	2	80			2	сайёҳӣ
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	1-2; 2-4; 3-3; 4-1

§35	1	Мехико		§36	1	Ором, Атлантик
	2	Б			2	Г
	3	1-1; 2-4; 3-2; 4-3			3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4
§37	1	Гондвана		§38	1	Памперо
	2	Ха-1,2,5,6; Не-3,4			2	Б
§39	1	А		§40	1	Б
	2	1-Б,В; 2-А,Г			2	1-3; 2-5; 3-2; 4-1; 5-4
	3	гум			3	картошка
§41	1	В		§42	1	А
	2	1-3; 2-4; 3-2; 4-1			2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
	3	бад			3	шарқии
§43	1	Б		§44	1	Г
	2	1-3; 2-1; 3-4; 4-2			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	2,8			3	якқоя
§45	1	Ха-1,2,4,5; Не-3,6		§46	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1
	2	нафт			2	А
					3	камтар
§47	1	1-Б; 2-В; 3-А		§48	1	Б
	2	24 000			2	хурмо
	3	В			3	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
§49	1	А		§50	1	В
	2	шикор			2	Б
	3	1-Г; 2-В; 3-А; 4-Б			3	шарқии
§51	1	Г		§52	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	Нигерия			2	чанубӣ
	3	1-3; 2-2; 3-4; 4-1			3	В

§53	1	1-Б,В; 2-А,Г	§54	1	Б
	2	60		2	эндемизм
	3	Б		3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§55	1	А	§56	1	Г
	2	ирландиҳо		2	90
	3	Ҳа-1,3,4,6; Не-2,5		3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§57	1	Г	§58	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	50, 1		2	А
	3	Ҳа-2,3,5,6; Не-1,4		3	антропогенӣ
§59	1	В	§60	1	Б
	2	оқилона		2	атмосфера
	3	1-2; 2-4; 3-1; 4-3		3	Ҳа-1,2,5,6; Не-3,4
Ҷамъ: 166 тест					

МУНДАРИҶА

- § 1. Муқаддима. Географияи материкҳо ва уқёнусҳо чиро меомӯзад?..... 4

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ ҚУРАИ ЗАМИН

Боби 1. Тавсифи умумии табиати материкҳо ва уқёнусҳо 3

- § 2. Материкҳо, қитъаҳои олам ва давлатҳо 7
§ 3. Одамон чӣ тавр қураи Замиро омӯхтанд? 10
§ 4. Харита – сарчашмаи асосии маълумоти географӣ 16
§ 5. Минтақаҳои соатӣ дар қураи Зами 20
§ 6. Назарияи пластаҳои литосферӣ. Платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ 24
§ 7. Шаклҳои рельефи замин. Пайдоиши ҳамвориҳо ва кӯҳҳо . 30
§ 8. Анбуҳҳои ҳаво. Сиклонҳо ва антисиклонҳо 34
§ 9. Минтақаҳои иқлимӣ қураи Зами 39
§ 10. Гидросфера. Уқёнуси ҷаҳонӣ – қисми асосии гидросфера. 43
§ 11. Минтақаҳо (зонаҳо)-и табиӣ қураи Зами 49
§ 12. Аҳолии қураи Зами. Халқҳо ва наҷодҳо 54

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ ҚУРАИ ЗАМИН

Боби 2. Тавсифи уқёнусҳо 59

- § 13. Уқёнуси Ором 59
§ 14. Уқёнуси Атлантик 65
§ 15. Уқёнуси Ҳинд 70
§ 16. Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ 76

Боби 3. Тавсифи материкҳо. Материки Авруосиё 82

- § 17. Маҷеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Авруосиё 82
§ 18. Сохти геологӣ, рельеф ва сарватҳои зеризаминӣ Авруосиё 85
§ 19. Иқлими Авруосиё 90
§ 20. Обҳои дохилии Авруосиё 94
§ 21. Зонаҳои табиӣ Авруосиё. Масъалаҳои ҳифзи табиат ...98
§ 22. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк 103
§ 23. Давлатҳои қитъаи Аврупо 106

§ 24. Давлатҳои китъаи Осиё	110
§ 25. Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил	115
§ 26. Ҷумҳурии Тоҷикистон	119
Боби 4. Материки Амрикои Шимолӣ	124
§ 27. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Амрикои Шимолӣ	124
§ 28. Соҳти геологӣ, релеф ва сарватҳои зеризаминии материк	128
§ 29. Иқлими Амрикои Шимолӣ	131
§ 30. Обҳои дохилии материки Амрикои Шимолӣ	135
§ 31. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ...	138
§ 32. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	143
§ 33. Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико	148
§ 34. Канада	152
§ 35. Мексика	155
Боби 5. Материки Амрикои Ҷанубӣ	159
§ 36. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Амрикои Ҷанубӣ	159
§ 37. Соҳти геологӣ, релеф ва сарватҳои зеризаминии материк	163
§ 38. Иқлими материки Амрикои Ҷанубӣ	166
§ 39. Обҳои дохилии материки Амрикои Ҷанубӣ	170
§ 40. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	173
§ 41. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	178
§ 42. Бразилия	182
§ 43. Аргентина	186
Боби 6. Материки Африқо	190
§ 44. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Африқо	190
§ 45. Соҳти геологӣ, релеф ва сарватҳои зеризаминии Африқо	193
§ 46. Иқлими Африқо	196
§ 47. Обҳои дохилии материки Африқо	200
§ 48. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ...	203
§ 49. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материки Африқо..	208
§ 50. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ	213

§ 51. Ҷумҳурии Мисри Араб	216
Боби 7. Материки Австралия ва Укёнусия (Океания)	220
§ 52. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқот. Соҳти геологӣ ва релефи Австралия ва Укёнусия	220
§ 53. Иқлим ва обҳои дохилии Австралия ва Укёнусия	225
§ 54. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	229
§ 55. Аҳоли ва давлатҳо. Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Нав	233
Боби 8. Материки Антарктида	239
§ 56. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти Антарктида ..	239
§ 57. Табиати материк Антарктида	242
ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО	
Боби 9. Табақаи географӣ	247
§ 58. Хусусиятҳои табақаи географӣ	247
§ 59. Таъсири мутақобили табиат ва ҷамъият	250
§ 60. Гузашта ва ояндаи Замин	254
ЗАМИМАҲО	259

ДИЛОВАРОВ РАҲМАТШО, ҚОДИРОВ НАБӢ,
САМИЕВ АМРИДДИН, ИМОМОВ АБДУЛЛО

ГЕОГРАФИЯИ

материкҳо ва уқёнусҳо

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррир

Мусаҳҳаҳ

Мухаррири техникӣ

Тарроҳ

М. Сафаралиева

М. Муродзода

Қ. Назаров

Қ. Назаров

Ба чоп 08.12.2023 иҷозат дода шуд. Коғази офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 $\frac{1}{16}$. Чузъи чопӣ 17,0.

Адади нашр 30 000 нусха.

Супориши № 22/2023

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел: 222-14-66, E-mail: nashriya@maorif.ru

Дар матбааи ҶДММ «Гулнақш» чоп шудааст.

Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 1.